

-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ
ЗАГАРБНИКІВ

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

10 КИЇВ—1984

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносов**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. Н. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**,
А. М. Шлепаков, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **М. Б. Озерова**

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 10 (283)

ЖОВТЕНЬ

1984

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

До 40-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні

- Роден В. С. Визволення Радянської України — видатний подвиг Збройних Сил СРСР 5
Нарв'ятій В. М. Комуністична партія — організатор і патхпенник визволення Української РСР від фашистських загарбників 16

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Сенченко Ю. В. Науково-технічний прогрес і соціалістичне змагання 26

150-річчя Київського університету

- Білодід М. У. Розвиток фундаментальних досліджень у КДУ 38
Землинський В. О. Мельник Л. Г. Основні здобутки істориків Київського університету між двома ювілеями (1959—1984 рр.) 49

Методологія та методика історичних досліджень

- Тамтаулова А. В. (Харків), Демиденко Г. Г. (Харків). Ленінські біографічні твори — яскравий приклад марксистського дослідження 57

ІНТЕРВ'Ю

- Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР, членом-кореспондентом АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором про створення багатотомної «Історії класів соціальних верств Української РСР» 69

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

- Мухамеддінов Г. Р. (Уфа). Братерське співробітництво трудящих України і Казаху 73
Короблев М. К. (Алма-Ата), Белан П. С. (Алма-Ата). Бойова і трудова співдружність українського й казахського народів 79
Гончаров В. І. (Цхинвал). Допомога трудящих Грузинської РСР визволенню українців 87

Трибуна молодого автора

- Коротченко А. О. До питання про діяльність громадських організацій України по військово-патріотичному вихованню молоді 93

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

- Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС» 98

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Стовбун Р. І. (Полтава). Використання творів В. І. Леніна в лекційному курсі історії СРСР періоду капіталізму 100

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Козлов В. А. Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» 109

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Завершальні бої за визволення території Української РСР (Підготували Коваль М. В., Кузьменко В. В.) 115

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Бречак І. М. Сторінки партизанського подвигу 125

НАШ КАЛЕНДАР

- Попов М. Я. (Москва). Геніальний твір марксизму (До 100-річчя виходу книги Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави») 135

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Кравчук М. І., Мигрин Г. П. До питання про воєнні мемуари як історичне джерело 138

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Крижанівський В. П. Ленін як теоретик і історик партії 148
 Єфімов П. Ю. (Одеса). Одеська наступальна операція 149
 Байраківський А. І. Внесок у літопис відродження 150
 Слюсаренко А. Г., Пацурківський П. С. (Чернівці). Партійні організації України і науково-технічний прогрес 152
 Серіщев Я. М., Єрмаков І. Г. Виховання молоді — важливе завдання партії 154
 Шаталіна Є. П. Провідна роль робітничого класу 156
 Першина З. В. (Одеса), Воробей П. І. (Одеса). Під прапором інтер-націоналізму 157

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Верстюк В. Ф. Видавництво «Наукова думка» до 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К 40-летию Победы Советского Союза в Великой Отечественной войне

Родин В. С. Освобождение Советской Украины — выдающийся подвиг Вооруженных Сил СССР	5
Немятый В. Н. Коммунистическая партия — организатор и вдохновитель освобождения Украинской ССР от фашистских захватчиков	16

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Сиволоб Ю. В. Научно-технический прогресс и социалистическое соревнование	26
---	----

150-летие Киевского университета

Белый М. У. Развитие фундаментальных исследований в КГУ	38
Замлинский В. А., Мельник Л. Г. Основные достижения историков Киевского университета между двумя юбилеями (1959—1984 гг.)	49

Методология и методика исторических исследований

Тахтаулова А. В. (Харьков), Демиденко Г. Г. (Харьков). Ленинские биографические произведения — яркий пример марксистского исследования	57
--	----

ИНТЕРВЬЮ

Интервью с директором Института истории АН УССР, членом-корреспондентом АН УССР Ю. Ю. Кондуфором о создании многотомной «Истории классов и социальных слоев Украинской ССР»	69
---	----

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов в период Великой Отечественной войны Советского Союза

Мухаметдинов Г. Р. (Уфа). Братское сотрудничество трудящихся Украины и Урала	73
Козыбаев М. К. (Алма-Ата), Белан П. С. (Алма-Ата). Боевое и трудовое содружество украинского и казахского народов	79
Гассиев В. И. (Цхинвали). Помощь трудящихся Грузинской ССР освобожденным районам Украины	87

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Коротченко А. О. К вопросу о деятельности общественных организаций Украины по военно-патриотическому воспитанию молодежи	93
--	----

В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ СИСТЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

<i>Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС»</i>	98
---	----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Стовбун Р. И. (Полтава). Использование произведений В. И. Ленина в лекционном курсе истории СССР периода капитализма	100
--	-----

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Козлов В. А. Мемориальный комплекс «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.»	109
---	-----

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Завершающие бои за освобождение территории Украинской ССР (Подготовили Коваль М. В., Кузьменко В. В.)	115
---	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Бречак И. М. Страницы партизанского подвига	125
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Попов М. Я. (<i>Москва</i>). Гениальное произведение марксизма (К 100-летию выхода книги Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства»)	135
--	-----

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Кравчук М. И., Мигрин Г. П. К вопросу о военных мемуарах как историческом источнике	138
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Крыжановский В. П. Ленин как теоретик и историк партии	148
Ефимов П. Е. (<i>Одесса</i>). Одесская наступательная операция	149
Байраковский А. И. Вклад в летопись возрождения	150
Слюсаренко А. Г., Пацурковский П. С. (<i>Черновцы</i>). Партийные организации Украины и научно-технический прогресс	152
Серищев Я. М., Ермаков И. Г. Воспитание молодежи — важная задача партии	154
Шаталина Е. П. Ведущая роль рабочего класса	156
Першина З. В. (<i>Одесса</i>), Воробей П. И. (<i>Одесса</i>). Под знаменем интернационализма	157

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Верстюк В. Ф. Издательство «Наукова думка» к 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне	160
--	-----

До 40-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні

В. С. РОДІН,
генерал-полковник

ВИЗВОЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ — ВИДАТНИЙ ПОДВИГ ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР

Радянський народ, трудящі країн соціалістичної співдружності, все прогресивне людство готуються урочисто відзначити 40-річний ювілей однієї з найвеличніших подій у світовій історії — Перемоги СРСР над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні. «Для Радянського Союзу, — наголошується у постанові ЦК КПРС, прийнятій з нагоди знаменної дати, — ця війна була визвольною, справедливою. Завдавши нищівної поразки ворогові, радянський народ і його Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії відстояли свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, захистили справу Жовтня»¹. Важливим етапом на шляху до цілковитого розгрому німецько-фашистських військ було визволення Радянської України, 40-річчя якого широко відзначає дружна сім'я братніх народів нашої країни.

Цю подію радянські люди, в тому числі трудящі республіки, воїни Збройних Сил, зустрічають в обстановці високого політичного і трудового піднесення, викликаного рішеннями квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС і першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання.

На їх життя й діяльність мобілізуючий вплив справляють важливі теоретичні положення і практичні настанови, що містяться у виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша К. У. Черненко, які мають велике значення для економічного й соціального розвитку країни.

За час, що минув відтоді, як на українській землі відгриміли останні залпи війни, Радянська Україна у складі єдиної багатонаціональної держави перетворилася на квітучу республіку з високорозвинутими промисловістю і сільським господарством, трудящі якої користуються всіма благами суспільства зрілого соціалізму, побудованого в нашій країні.

Успіхи і досягнення СРСР на всіх пайважливіших ділянках комуністичного будівництва, високий міжнародний авторитет нашої держави — яскраве свідчення торжества ідей Великого Жовтня, безсмертя ленінської справи, за яку в роки минулої війни віддали своє життя мільйони радянських людей. Їх мужність і героїзм і сьогодні надихають радянський народ на нові трудові звершення в ім'я торжества комунізму.

Визволення Радянської України від фашистських окупантів увійшло яскравою сторінкою в героїчну історію нашого народу, в бойовий

¹ У Центральному Комітеті КПРС. — Рад. Україна, 1984, 17 черв.

літопис Збройних Сил СРСР. Воно було підготовлене всім ходом Великої Вітчизняної війни. Вирішальне значення для вигнання ворога з української землі мав розгром гітлерівських полчищ під Москвою, Сталінградом і на Курській дузі. У зв'язку з величезними втратами, що їх зазнала німецько-фашистська армія в ході цих операцій, вона була поставлена перед катастрофою.

Однак ворог, який мав у своєму розпорядженні значні можливості для нарощування воєнної матеріальної бази, був ще досить сильний. У 1943 р. виробництво танків, гармат і мінометів зросло в Німеччині, порівняно з 1942 р., більш як удвічі, а літаків — приблизно вдвічі. Користуючись відсутністю другого фронту в Європі, противник вільно маневрував резервами і на літо 1943 р. тримав на радянсько-німецькому фронті на 42 дивізії більше, ніж у початковий період війни.

Увага гітлерівського командування була, як і раніше, прикута до Східного фронту та його вирішальної ділянки — України і Дніпра. На цей час фашистська Німеччина зосередила проти радянських військ 232 дивізії, у тому числі 36 дивізій своїх союзників, тобто майже 72% всієї діючої армії, 54,3 тис. гармат і мінометів, 5850 танків і штурмових гармат, 2980 бойових літаків². На ділянці від Мозиря до гирла Дніпра налічувалися 93, а в Криму — 10 ворожих дивізій. Сюди перекидалися основні стратегічні резерви, тут вирішувалася доля всієї кампанії 1943 р.

Бої за визволення території УРСР мали надзвичайно впертий характер. З її утриманням фашистська Німеччина пов'язувала плани, спрямовані на затягування бойових дій, вимотування Радянського Союзу та використання економічних ресурсів України у власних цілях.

Бойові дії мали проходити на території, де знаходилися важливі промислові центри, перетворені ворогом на укріплені пункти опору. Значні надії покладало гітлерівське командування на наявність великих водних перепон, які воно розраховувало перетворити на неприступні оборонні рубежі. Добре розвинута мережа залізниць давала, на його думку, можливість оперативного маневрувати резервами, залежно від тієї чи іншої ситуації. Однак надіям фашистських стратегів не судилося стати реальністю. Бойові дії розгорталися так стрімко, що перекреслили всі їх прогнози.

Початок визволенню України було покладено взимку 1942—1943 рр. Розвиваючи успіх, досягнутий у Сталінградській битві, радянські війська очистили від фашистських загарбників значну частину Ворошиловградської, Харківської і Сталінської (нині — Донецької) областей. 14 лютого 1943 р. першим з обласних центрів республіки було визволено місто Ворошиловград.

Перемога Червоної Армії у Курській битві створила передумови для розгрому фашистських угруповань на Лівобережній Україні та в Донбасі і виходу наших військ до Дніпра. Стратегічна операція, спрямована на визволення Лівобережної України і Донбасу (вона дістала назву битви за Дніпро), завершила докорінний перелом у війні. В ході жорстоких боїв радянські війська восени 1943 р. визволили столицю Радянської України — місто Київ, оволоділи «східним валом» і розпочали вигнання ворога з Правобережної України. Завойовані нашими бійцями плацдарми на правому березі Дніпра стали вихідними пунктами для розгортання наступу. Це дало можливість військам чотирьох Українських фронтів провести в період з 24 грудня 1943 р. по 29 лютого 1944 р. п'ять операцій: Житомирсько-Бердичівську, Кіровоградську, Ровенсько-Луцьку, Корсунь-Шевченківську та Нікополь-

² История второй мировой войны 1939—1945 гг.— М., 1976, т. 7, с. 113—114.

сько-Криворізьку, в результаті яких було визволено значну частину території України.

Успішне проведення у березні—травні 1944 р. Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнегувато-Снігурівської, Одеської та Кримської операцій забезпечило радянським військам наближення, а в ряді місць і вихід до державного кордону СРСР. Влітку 1944 р. вони розгромили головні сили фашистських груп «Південь» і «А» й визволили всю Правобережну Україну. Завершальні операції по вигнанню окупантів з території республіки розгорнулися восени 1944 р. 8 жовтня війська Червоної Армії завершили визволення території Української РСР від фашистських окупантів. 14 жовтня 1944 р. в Києві відбулися урочисті збори представників партійних, радянських і громадських організацій, присвячені цій знаменній події в житті українського народу і всіх народів нашої Батьківщини³.

Бойові дії, пов'язані з визволенням від ворога української землі, вражають своїм грандіозним розмахом і масштабами. Ширина фронту наступу під час проведення операції, що привела до вигнання фашистів з Лівобережжя, становила більш як 1000 км, а глибина — 300—600 км. Наступ на Правобережній Україні розгорнувся на території, що мала 1400 км по фронту і близько 450 км у глибину. У визволенні Радянської України брали участь війська Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного та Південного фронтів (з 20 жовтня 1943 р. перейменовані відповідно в 1-й Білоруський, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти), новоутвореного 2-го Білоруського фронту, а також Окрема Приморська армія, Азовська, Пінська, Дніпровська і Дунайська флотилії.

Важливе значення для успішного проведення операцій по визволенню України мало те, що вони здійснювалися в тісному зв'язку з розробленим Ставкою Верховного Головнокомандування планом ведення бойових дій на всьому радянсько-німецькому фронті. Так, щоб позбавити противника можливості перекидати на Україну резерви з інших напрямків, у ході проведення стратегічної операції по визволенню Лівобережжя та Донбасу, Ставка наказала трьом фронтам — Калінінському, Західному і Брянському — провести Смоленську і Брянську наступальні операції. Війська Північно-Кавказького фронту активізували в цей час дії проти ворожого угруповання на Тамані.

Одночасно з бойовими операціями, що розгорнулися на Правобережній Україні, в період з 14 січня по 1 березня 1944 р. військами Ленінградського і Волховського фронтів у тісній взаємодії з 2-м Прибалтійським фронтом і Балтійським флотом було здійснено наступ під Ленінградом і Новгородом. У січні — лютому бойові дії велися одночасно і на території БРСР проти групи армій «Центр», які влітку 1944 р. завершилися проведенням Білоруської наступальної операції. Все це не дозволило гітлерівському командуванню перекинути свої резерви на південне крило радянсько-німецького фронту і сприяло успішним бойовим діям на Правобережній Україні.

Плануючи в 1944 р. удар на південно-західному напрямку, Ставка Верховного Головнокомандування враховувала, що проти 1-го, 2-го, 3-го та 4-го Українських фронтів на південному крилі радянсько-німецького фронту у складі фашистських груп армій «Південь» і «А» діяли 103 дивізії, в тому числі 18 танкових і 4 механізовані. Обидві групи армій мали 1760 тис. чол., 16 800 гармат і мінометів, 2200 танків і самохідних гармат та 1462 літаки, або майже 41% усіх піхотних і 72% танкових сил, що діяли проти радянських військ⁴. Це вимагало постійної неослабної уваги до Українських фронтів.

³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.— К., 1975, т. 3, с. 58.

⁴ Там же, с. 9.

І не випадково в стратегічній операції на Правобережній Україні з нашого боку було зайнято більше половини танкових і механізованих корпусів Червоної Армії. Дії Українських фронтів координувалися представниками Ставки: 1-го і 2-го — Маршалом Радянського Союзу Г. К. Жуковим, 3-го і 4-го — Маршалом Радянського Союзу О. М. Василевським. Радянськими військами, що визволяли Україну, керували такі видатні полководці, як К. К. Рокоссовський, М. Ф. Ватутін, І. С. Конєв, Р. Я. Малиновський, Ф. І. Толбухін, А. А. Гречко, К. С. Москаленко та ін.

В ході боїв на українській землі Червона Армія набула великого бойового досвіду, значно збагатилося радянське воєнне мистецтво. Так, дії радянських військ на Правобережжі характеризувалися проведенням великої кількості послідовних фронтових операцій по глибині. Кожний з фронтів провів не менше трьох операцій. Кожна наступна операція готувалася в короткі строки (не більше 8—15 діб після закінчення попередньої), що робило наступ у цілому майже безперервним. Бойові дії велися стрімко й ініціативно. Прикладом може, зокрема, служити проведення Кримської операції. 35 днів потрібно було радянським військам для того, щоб вигнати фашистів з Криму, і лише 5,— щоб визволити Севастополь. У 1941—1942 рр. фашистська армія, яка в той час мала величезну перевагу, затратила на захоплення Криму багато місяців.

Під час наступу на Правобережній Україні радянські війська збагатилися досвідом проведення операцій на оточення і знищення значних угруповань противника. Найбільш успішною щодо цього була Корсунь-Шевченківська битва. Багато операцій повчальні з погляду масштабного перегрупування танкових та загальновійськових з'єднань на далекі відстані, які здійснювалися приховано і в короткі строки, незважаючи на несприятливі умови й бездоріжжя. Характерним для цих операцій є також застосування великої кількості танкових і механізованих військ. Уперше в ході війни окремі фронти мали по три танкові армії (1-й Український фронт у Проскурівсько-Чернівецькій і 2-й Український фронт в Умансько-Ботошанській операціях). Вони завдавали могутніх охоплюючих і розтинаючих ударів на значну глибину, що досягала 250 км. Незважаючи на бездоріжжя і паводок на річках, темпи просування танкових армій в окремі дні досягали 50 км на добу. Радянські війська вели активні бойові дії в умовах поганої видимості і вночі.

В боях за визволення України велику активність виявила радянська авіація, бойове застосування якої значно розширилося. Тільки в період наступу на Правобережжі наші авіаційні сили здійснили більш як 51 тис. літако-вильотів. Літаки використовувалися для доставки боеприпасів та пального військам, що відірвалися в ході наступу від своїх тилів. Лише з 8 по 16 лютого 1944 р. нічна бомбардувальна авіація 2-ї повітряної армії зробила 822 літако-вильоти і доставила наземним військам 49 т пального і 65 т боеприпасів⁵.

Багатий досвід забезпечення успішного просування наступаючих частин і підрозділів в умовах бездоріжжя нагромадили інженерні війська. Тільки інженерні частини 1-го Українського фронту в ході наступу відновили 136 км та відремонтували 3820 км шляхів, проклали 76 км колонних доріг⁶.

Нашим військам довелося форсувати велику кількість річок, у тому числі таких, як Дніпро, Інгулець, Південний Буг, Дністер і Прут. У більшості випадків вони долалися з ходу або після короточасної підготовки, що вимагало від бійців і командирів величезних зусиль

⁵ История войн и военного искусства.— М., 1970, с. 264.

⁶ Там же.

і самовідданості. Набутий військами досвід форсування водних перепон широко застосовувався на завершальному етапі війни.

Успішному здійсненню операцій по визволенню території Радянської України сприяла вмільа взаємодія наступаючих військ з широко-масштабною бойовою діяльністю партизанів і підпільників.

Під керівництвом ЦК КП(б)У Український штаб партизанського руху розробив оперативний план бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р., який був схвалений і затверджений у квітні 1943 р. Центральним Комітетом ВКП(б) і Державним Комітетом Оборони⁷. Планом передбачалося завдати цілий ряд одночасних масованих ударів з метою виведення з ладу залізничних вузлів, через які проходили ворожі ешелони з живою силою і технікою до лінії фронту та з награваним майном у Німеччину.

Удари партизанів і підпільників наростали з кожним місяцем. Так, у липні — серпні 1943 р., в період Курської битви та на початку визволення України, партизани висадили в повітря 1023 ворожі ешелони — удвічі більше, ніж за шість попередніх місяців, а у вересні — 1150 ешелонів. Це значно знизило пропускну спроможність залізничних комунікацій. Все літо й осінь на комунікаціях України, Білорусії, РРФСР ішла гігантська битва. На охорону шляхів сполучення та боротьбу проти народних месників фашистське командування інколи змушене було виділяти до 25 регулярних дивізій, тобто близько 10% своїх військ, що діяли на радянсько-німецькому фронті⁸.

Дії партизанських формувань тісно координувалися з ударами наступаючих військ. Так, у період боїв за Дніпро партизани захопили 25 переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять і утримували їх до підходу частин Червоної Армії. Для здійснення цієї операції було залучено більш як 17 тис. партизанів⁹.

Партизанський рух на Україні продовжував зростати і в 1944 р., протягом перших чотирьох місяців якого було організовано 96 загонів і груп. З січня по серпень 1944 р. народні месники України вбили та поранили більш як 120 тис. фашистських солдатів¹⁰. Про підсумки бойової діяльності лише 90 тис. партизанів найбільш боєздатних партизанських з'єднань України свідчать такі цифри: висаджено в повітря 4959 ворожих ешелонів та 1566 танків і бронемашин, зруйновано 607 залізничних мостів, ліквідовано 461 військове підприємство, 915 військових складів, 248 вузлів зв'язку, зруйновано 44 залізничних станцій, розгромлено 467 ворожих гарнізонів¹¹.

Сміливими, рішучими і вмільими діями у ворожому тилу партизани подали велику допомогу героїчній Червоній Армії, наблизили час повного визволення Радянської України від фашистських загарбників. Активно спрямовували всенародну боротьбу проти ненависного ворога сотні невольничих бойових груп партійного і комсомольського підпілля, які багато зробили для зриву планів, що їх виношували окупанти щодо пограбування та використання багатючих промислових і сировинних ресурсів України. Провідна роль у цьому належала робітничому класу республіки.

Визволення Української РСР стало всенародним подвигом. Воно мало винятково важливе значення. Тяжкого фашистського ярма позбулися мільйони радянських людей, значно збільшилися трудові й мобі-

⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, с. 248.

⁸ Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. — К., 1975, с. 173.

⁹ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977, с. 530.

¹⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, с. 103.

¹¹ Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков, с. 174.

лізаційні ресурси країни. Батьківщині було повернуто її важливу паливно-металургійну базу, багаті сільськогосподарські райони. Знову відкрилися порти на Чорному морі — Одеса, Миколаїв, Севастополь, Феодосія. Все це дало змогу ще більше посилити економічну та воєнну могутність країни, наблизити день остаточної перемоги.

Ліквідація великих угруповань противника і визволення України та Криму докорінно змінили стратегічну обстановку на Півдні. Різко погіршилося не лише міжнародне, а й внутрішнє становище фашистської Німеччини. Переконливі перемоги Червоної Армії наочно показали, що Радянський Союз спроможний один, без допомоги англо-американських військ, розгромити фашистську Німеччину і звільнити поневолені народи Європи від фашистського рабства.

Справжнім організатором корінного перелому у війні і повного визволення території країни від гітлерівських окупантів, мудрим керівником всенародної боротьби проти ненависного ворога була Комуністична партія. У своїй практичній діяльності в цей складний для нашої Батьківщини час вона неухильно керувалася ленінським вченням про захист соціалістичної Вітчизни, зокрема вказівками Володимира Ілліча про те, що «...раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні»¹².

В жорстокій боротьбі з ворогом, відзначав член Політбюро ЦК КПРС, міністр оборони СРСР товариш Д. Ф. Устинов, Комуністична партія неухильно додержувалася ленінських положень про єдність політичного і військового керівництва. Це дало можливість ще міцніше згуртувати народ і армію, надати війні всенародного характеру. Стратегія партії була строго науковою, базувалася на всебічному врахуванні і використанні законів війни. Історія не знає воєн, в яких інтереси народу, держави, армії і правлячої партії так органічно зливалися б воедино, як у Великій Вітчизняній війні¹³.

Всі принципові питання, пов'язані з керівництвом країною, веденням війни, вирішувалися Центральним Комітетом партії та його Політбюро, Оргбюро і Секретаріатом. За період війни відбулося понад 200 засідань цих керівних партійних органів. Рішення, які приймав ЦК ВКП(б), здійснювалися потім через Президію Верховної Ради СРСР, Раднарком, а також через ДКО та Ставку Верховного Головнокомандування. Партійний і державний апарат, наголошував товариш К. У. Черненко, виявився на висоті поставлених перед ним завдань. Він проводив політику партії, кваліфіковано і цілеспрямовано допомагав їй перебудовувати промисловість і сільське господарство в інтересах фронту, зміцнювати Збройні Сили, піднімати народ на боротьбу проти окупантів¹⁴.

Величезних зусиль вимагала реалізація ленінських вказівок про те, що «для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил»¹⁵. Партія успішно вирішувала найскладніші питання, пов'язані з перебазуванням продуктивних сил з прифронтових районів на Схід, удосконаленням форм і методів свого керівництва народним господарством у цілому і насамперед найважливішими його галузями. Успіхи радянської економіки справляли безпосередній вплив на розвиток Збройних Сил — їх структуру, бойові можливості. В 1943 р. була ліквідована військово-технічна перевага противника. І сталося це в

¹² Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, професійних спілок і фабрично-заводських комітетів 5 травня 1920 р.— Повне збір. творів, т. 41, с. 110.

¹³ Див.: Устинов Д. Ф. Избранные речи и статьи.— М., 1979, с. 366.

¹⁴ Див.: Черненко К. У. Вопросы работы партийного и государственного аппарата.— М., 1982, с. 126.

¹⁵ Ленін В. І. На діловий ґрунт.— Повне збір. творів, т. 35, с. 390.

умовах, коли надзвичайно важливі в економічному відношенні райони країни були зайняті ворогом. У цьому виявилися незмірні переваги соціалістичної економіки.

Величезну увагу приділяла Комуністична партія керівництву збройною боротьбою, Червоною Армією та Військово-Морським Флотом. Враховуючи досвід громадянської війни, вона послала на фронт кращі свої сили. Загалом за роки Великої Вітчизняної війни ЦК направив в армію і на флот 13 850 керівних партійних працівників¹⁶. У складі Збройних Сил перебувало близько 55% усього складу ВКП(б)¹⁷, яка на ділі керувалася ленінським заповітом про те, що в період війни «...ідеалом партії пролетаріату є *воююча партія*»¹⁸. Більш як 240 тис. своїх членів направила на фронт партійна організація України. Понад 68 тис. комуністів героїчно боролися з ворогом у партизанських загонах на тимчасово окупованій території республіки¹⁹.

Здійснюючи керівництво військовою організацією держави, партія тісно взаємопов'язувала бойові дії Збройних Сил з самовідданою працею трудящих у народному господарстві і всенародною боротьбою радянських людей у тилу ворога. Оперативно, із знанням справи спрямовували політичну роботу у Збройних Силах Головне політуправління Червоної Армії і Головне політуправління Військово-Морського Флоту. Велику роль у виконанні завдань, що їх доводилося вирішувати Комуністичній партії, радянському народові, відігравали Військові ради. Вони були провідниками політики партії в армії і на флоті, керували діяльністю політорганів, партійних і комсомольських організацій, зміцнювали єдиначальність, політико-моральний стан, дисципліну особового складу.

Небувалого розмаху набула партійно-політична робота у військах в період боїв за визволення Радянської України. Вона мала глибоко науковий характер, відзначалася реалізмом, гнучкістю, оперативністю, обґрунтованістю ухвалюваних рішень, умілим поєднанням різних форм і методів. Велике значення для її вдосконалення мала постанова ЦК ВКП(б) від 24 травня 1943 р. «Про реорганізацію структури партійних і комсомольських організацій у Червоній Армії та посилення ролі фронтових, армійських і дивізійних газет»²⁰.

Партійні і комсомольські організації створювалися в батальйонах, дивізіонах та рівних їм підрозділах. Для керівництва ними запроваджувався інститут призначуваних партторгів рот, батальйонів, полків. В результаті партійний вплив на особовий склад армії і флоту значно посилювався. Особливу увагу політоргани та парторганізації Збройних Сил приділяли забезпеченню авангардної ролі комуністів у бою. Неухильно виконувалася ленінська вказівка про те, що під час захисту соціалістичної Вітчизни обов'язок кожного свідомого комуніста — бути «...попередом інших на фронті...»²¹.

Досвід показав, що серйозний успіх партійної роботи в ході війни неможливий без особистого прикладу комуністів — керівників, кожного члена і кандидата в члени партії, без їх щоденного героїзму, самопожертви, відданості справі. Видатний діяч Комуністичної партії й Радянської держави М. І. Калінін говорив, що в бойових умовах бувають випадки, коли «від червоноармійців треба зажадати подвигу в обста-

¹⁶ Петров Ю. П. Стронтельство политорганов, партийных и комсомольских организаций армии и флота.— М., 1968, с. 278.

¹⁷ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 375.

¹⁸ Ленін В. І. Партизанська війна.— Повне збір. творів, т. 14, с. 7.

¹⁹ Див.: Щербинский В. В. Избранные речи и статьи.— М., 1978, с. 233.

²⁰ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 6, с. 56—57.

²¹ Ленін В. І. Промова перед слухачами Свердловського університету, які від'їжджали на фронт.— Повне збір. творів, т. 39, с. 229.

новці смертельної небезпеки, змусити їх жертвувати собою, переконати їх, що найкраще в житті це — померти. Це дуже тяжка річ. Спробуйте ви — мені, а я — вам довести, що найкраще — померти. А на війні такі випадки звичайні, оскільки лише ціною крові можна добитися перемоги»²². І комуністи йшли на це, запалюючи власним прикладом бійців і командирів.

Бої на українській землі, що відгриміли 40 років тому, стали переконливим підтвердженням життєвої сили і переваг нашого суспільного ладу, його соціальної і духовної міцності. Мобілізуючи маси на розгром ворога, партія спиралася на непорушний союз робітничого класу і колгоспного селянства, на патріотизм радянських людей, який особливо яскраво виявився в масовому героїзмі воїнів Червоної Армії на фронті і в самовідданій праці трудівників тилу. Свідками цього героїзму стали також міста і села України. Тільки в 1944 р. з нагоди блискучих перемог, здобутих у ході визволення республіки, більш як 40 разів салютувала від імені Батьківщини Москва доблесним військам Українських фронтів, Окремої Приморської армії, морякам Чорноморського флоту та Азовської воєнної флотилії. Тисячі солдатів, сержантів, офіцерів і генералів були нагороджені орденами і медалями, а близько 4 тис. воїнів — удостоєні звання Героя Радянського Союзу²³.

Велику увагу приділяла Комуністична партія дальшому зміцненню дружби народів СРСР як одному з найважливіших факторів морально-політичної єдності радянського народу. В боях за визволення Української РСР ця дружба ще більше зміцніла і загартувалась. Небачений героїзм виявили на українській землі сини і дочки всіх народів Країни Рад. Серед удостоєних за участь у цих боях звання Героя Радянського Союзу — представники 40 національностей. У складі партизанських загонів і з'єднань, що діяли на Україні, героїчно боролися з ворогом представники більш як 60 національностей²⁴.

У дні боїв за визволення Української РСР зміцніло і розширилося інтернаціональне братерство народів. У партизанських лавах боролися на території республіки чехи, словаки, поляки, угорці, румуни, представники інших народів зарубіжних країн. У 1943 р. у районі Соколова під Харковом прийняв бойове хрещення 1-й окремий чехословацький батальйон під командуванням Л. Свободи. На його базі була сформована окрема чехословацька бригада, яка разом з радянськими військами визволяла столицю Української РСР — м. Київ. В завершальних боях на території республіки активну участь брав 1-й чехословацький армійський корпус.

Перемога, здобута радянським народом і його славними Збройними Силами 40 років тому, продемонструвала всьому світові нездоланну могутність СРСР. Вона показала, що в світі немає сили, яка б могла поставити на коліна народ, вірний ідеям марксизму-ленінізму, безмежно відданий соціалістичній Батьківщині, тісно згуртований навколо Комуністичної партії.

Підсумки і уроки переломного періоду Великої Вітчизняної, як і другої світової війни в цілому, стали нині об'єктом запеклої ідеологічної боротьби. Буржуазні фальсифікатори намагаються всіляко применшити історичне значення перемог радянських військ взагалі і, зокрема, на Україні. Шукаючи причини, щоб виправдати поразки гітлерівців, вони нерідко посиляються на перевагу Червоної Армії у живій силі і техніці, на особливості театру воєнних дій, несприятливі для фашистів кліматичні умови тощо. Однак не потрібно бути військовим, щоб зрозуміти, що взимку, в негоду тримати оборону, око-

²² Калнини М. И. О коммунистическом воспитании и воинском долге. — М., 1958, с. 123.

²³ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 543.

²⁴ Там же.

павшись у землянках і дотах, закріпившись у містах та інших населених пунктах, значно легше, ніж наступати. Вести активні наступальні дії за таких умов могла лише наша армія, загартована в боях і вихована партією комуністів.

Безпідставними є й перебільшення того значення, що його мало для остаточного розгрому фашизму відкриття другого фронту, звинувачення радянської сторони у порушеннях партизанами правил ведення війни та інші вигадки. Добре відомо, що на момент відкриття другого фронту в Європі радянські війська вже визволили значну частину окупованої ворогом території, в тому числі й Радянської України. Вони невпинно наближалися до західного кордону СРСР, і гітлерівське командування стояло перед неминучою поразкою. Що ж до партизанської боротьби, то розкриваючи її значення як специфічної форми воєнних дій, В. І. Ленін ще в роки першої російської революції писав: «Робітничий клас не дає відпочинку ворогові, паралізує промислове життя, зупиняє раз у раз всю машину місцевого управління, створює по всій країні тривожний стан, мобілізуючи все нові й нові сили для боротьби»²⁵.

Ніякі фальсифікаторські вигадки неспроможні применшити значення перемог Червоної Армії, здобутих у переломний період війни в боях за Україну. Вони являють собою славну сторінку в героїчному літопису нашої соціалістичної держави, служать предметом гордості і патріотичного натхнення для всіх радянських людей.

Далеко позаду лишилися суворі дні Великої Вітчизняної. Рік у рік зростає і примножується економічна і оборонна могутність нашої Батьківщини — активного борця за відвернення нової світової війни, за мир, дружбу і співробітництво між народами. В єдиному народно-господарському комплексі країни гідне місце займає Українська РСР. Трудящі республіки самовіддано працюють над втіленням у життя рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, наступних пленумів Центрального Комітету партії, роблять усе необхідне для успішного виконання планових завдань 1984 р. і п'ятирічки в цілому.

За роки, що минули після закінчення війни, відбулися докорінні зміни в розстановці політичних сил на міжнародній арені. Інтернаціональне братерство народів, народжене у спільних боях проти фашизму, нині знайшло своє втілення у соціалістичній співдружності. Як підкреслювалося в «Заяві про основні напрями дальшого розвитку і поглиблення економічного та науково-технічного співробітництва країн — членів РЕВ», прийнятій на Економічній нараді цих країн на найвищому рівні, «зросла економічна могутність країн — членів РЕВ стала матеріальною основою здійснюваної ними політики миру, розрядки міжнародної напруженості і взаємовигідного співробітництва з іншими державами»²⁶. Інтереси соціалістичної співдружності надійно охороняються її військовою організацією — Варшавським Договором.

Згадуючи про події сорокарічної давності, необхідно, як учив В. І. Ленін, звертати «...посилену увагу на вивчення практичного досвіду..., на воєнну критику його і здобуття безпосередніх уроків для майбутнього»²⁷. Розвиток подій у світі показує, що агресивна сутність імперіалізму не змінюється. Життя переконливо підтверджує ленінське положення про те, що «...буржуазія готова на всі дикості, звірства й злочини, щоб відстояти гинуче капіталістичне рабство»²⁸. Саме її підступні дії призвели нині до великого загострення міжнародної напруженості. Як відзначав товариш К. У. Черненко, «...останні роки були

²⁵ Ленін В. І. Політичний страйк і вулична боротьба в Москві.— Повне збір. творів, т. 11, с. 332.

²⁶ Рад. Україна, 1984, 16 черв.

²⁷ Ленін В. І. Тактична платформа до об'єднавчого з'їзду РСДРП і Проект резолюцій до об'єднавчого з'їзду РСДРП.— Повне збір. творів, т. 12, с. 211.

²⁸ Ленін В. І. Відстала Європа і перетова Азія.— Там же, т. 23, с. 161.

позначені різкою активізацією політики найбільш агресивних сил американського імперіалізму — політики відвертого мілітаризму, претензій на світове панування, опору прогресові, порушення прав і свободи народів»²⁹. Мілітаристські кола капіталістичних держав, особливо США, ведуть політичний, ідеологічний та економічний наступ на соціалізм. Вони розгорнули небачену гонку озброєнь, насамперед, ядерних, намагаючись порушити рівновагу сил, що склалася.

Проти нашої країни, яка так багато зробила для врятування світової цивілізації, вашінгтонські яструби оголосили нині «хрестовий похід». Нашу державу, яка ціною величезних зусиль і жертв відстояла ідеали гуманізму та соціальної справедливості, вони називають джерелом зла. Серйозне занепокоєння викликає розвиток подій у Європі, де США та їх союзники по НАТО розпочали розміщення ракет середньої дальності і в процесі численних учень і маневрів відпрацьовують варіанти бойових дій проти країн Варшавського договору. В ФРН піднімають голову реваншистські сили, які закликають до перегляду підсумків другої світової війни, до зміни існуючих кордонів. У цих умовах особливого значення набувають уроки Великої Вітчизняної, головний з яких, як наголошується в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», полягає в тому, що «... проти війни треба боротись, поки вона не почалась... Необхідно підвищувати пильність народів, берегти і примножувати завоювання соціалізму»³⁰.

Виступаючи перед робітниками московського заводу «Серп і Молот», товариш К. У. Черненко наголосив: «Центральний Комітет партії і Радянський уряд розуміють свою найвищу відповідальність перед народом. Червень 1941 року не повториться. Будь-якого агресора спостигне негайна кара. Хай це знають усі — і наші друзі, і наші недрузи»³¹.

Керуючись ленінськими заповідями, рішеннями XXVI з'їзду партії, КПРС і Радянський уряд постійно тримають у полі зору питання, пов'язані із зміцненням обороноздатності країни. «Захист соціалістичної Вітчизни, — сказано в Конституції СРСР, — належить до найважливіших функцій держави і є справою всього народу»³². Надійним засобом цього захисту є Радянські Збройні Сили. В їх бойовому потенціалі — міцному сплаві високої технічної оснащеності, військової майстерності і незламного морального духу — втілені всі досягнення суспільства розвинутого соціалізму. З великою теплою говорилося про нинішніх воїнів Радянської Армії і Військово-Морського Флоту на XXVI з'їзді КПРС: «Тепер у рядах захисників Батьківщини стоять уже сини й онуки героїв Великої Вітчизняної війни. Вони не пройшли суворих випробувань, які випали на долю їх батьків і дідів. Але вони вірні героїчним традиціям нашої армії, нашого народу. І кожного разу, коли того вимагають інтереси безпеки країни, захисту миру, коли треба допомогти жертвам агресії — радянський воїн постає перед світом як безкорисливий і мужній патріот, інтернаціоналіст, готовий переборювати будь-які труднощі»³³.

Гідне місце у бойовому строю Збройних Сил СРСР займають війська Червонопрапорного Київського військового округу, куди входять прославлені з'єднання і частини, в тому числі багато гвардійських, які вкрили себе немеркнучою славою у боротьбі проти ворогів нашої Вітчизни. Про безпосередню причетність з'єднань і частин

²⁹ Черненко К. У. Народ і партія єдині: Промова на зустрічі з виборцями Куйбишевського виборчого окр. м. Москви 2 берез. 1984 р. — К., 1984, с. 21.

³⁰ Рад. Україна, 1984, 17 черв.

³¹ Там же, 1984, 30 квіт.

³² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К., 1977, с. 14.

³³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 78—79.

округу до боїв на українській землі свідчить те, що багато з них мають почесні найменування, пов'язані з назвами українських міст. Їх особовий склад, як і всі воїни округу, свято береже і своєю ратною працею примножує бойові традиції, народжені в роки війни.

В дні 40-річного ювілею визволення Радянської України від фашистських загарбників у військах округу народилося чимало чудових патріотичних починів. Серед них: «Гвардійська частина — значить краща, гвардієць — значить відмінник!», «Вражати цілі першим пострілом, на максимальних відстанях, у складних умовах», «Виявлення — далеке, супровід — точний, пуск — влучний» та ін.

Воїни округу оточені любов'ю й піклуванням місцевих партійних і радянських органів, трудящих республіки. Постійну увагу до запитів і потреб військ КВО виявляють керівники Компартії України і уряду республіки. Дедалі більше міцніють зв'язки між військовими і трудовими колективами. Всебічного розвитку набрало шефство творчих організацій, діячів науки, літератури і мистецтва над військовими частинами.

Значну роботу у справі підготовки молоді до служби в армії проводять організації ДТСААФ республіки. Рік у рік збільшується кількість призовників, які пройшли підготовку в спеціалізованих школах цієї масової оборонної організації. Великий вклад у героїко-патріотичне виховання молоді вносять ветерани Великої Вітчизняної війни, в тому числі безпосередні учасники боїв за визволення України. Зустрічі з ними, проведені в період відзначення 40-річчя видатних перемог радянських військ у Великій Вітчизняній війні, дали молоді можливість ще раз прилучитися до героїчних сторінок нашої історії, до могутнього джерела патріотизму та інтернаціоналізму.

Святуючи 40-річчя повного визволення Української РСР від фашистських загарбників, радянські воїни, як і весь наш героїчний народ, віддають данину глибокої вдячності тим, хто під керівництвом Комуністичної партії здійснив у роки Великої Вітчизняної війни безсмертний подвиг в ім'я соціалізму. Їм безмежно дорога наша бойова і трудова слава. Все, що завойовано старшими поколіннями, що становить нашу святиню, наше надбання, радянські воїни, якщо це буде потрібно, відстоюватимуть мужньо і беззавітно. Для збройних захисників Батьківщини сьогодні немає завдань більш високих і благородних, ніж захист її інтересів від будь-яких посягань сучасних любителів воєнних авантур.

В. С. Родин

ОСВОБОЖДЕНИЕ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ — ВЫДАЮЩИЙСЯ ПОДВИГ СОВЕТСКИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ

Резюме

В статье раскрыто величие подвига, совершенного Советскими Вооруженными Силами в боях за освобождение Украинской ССР от фашистских оккупантов, подчеркнута решающая роль Коммунистической партии в организации коренного перелома в Великой Отечественной войне, показано особенности современной международной обстановки, готовность воинов Советской Армии и Военно-Морского Флота отстоять завоевания Великого Октября от любых посягательств империалистических хищников.

В. М. НЕМ'ЯТИЙ (Київ)

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ОРГАНІЗАТОР І НАТХНЕННИК ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Як одну з найдорожчих і заповітних дат, як велике і радісне свято відзначають у жовтні цього року трудящі УРСР, воїни армії та флоту, весь народ Союзу РСР 40-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників.

Ця знаменна подія в житті українського народу нерозривно пов'язана з визначною датою в історії нашої держави, що наближається, — 40-річчям Перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні. День 9 травня 1945 р. ніколи не зітреється в пам'яті народній. Він навічно ввійшов в історію як світле свято перемоги соціалізму і прогресу над фашизмом та мракобіссям.

«Завдавши нищівної поразки ворогові, радянський народ і його Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії відстояли свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, захистили справу Жовтня, — відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років». — Вони внесли вирішальний вклад у перемогу над фашистською Німеччиною та її союзниками, у визволення народів Європи від фашистського рабства, у врятування світової цивілізації, з честю виконали свій патріотичний та інтернаціональний обов'язок. У цьому їх величезна заслуга перед людством»¹.

Історії відомо, що в капіталістичному світі не знайшлося сили, яка б зупинила «коричневу чуму». Розв'язавши другу світову війну, гітлерівська Німеччина загарбувала європейські країни одну за одною. Тільки наша соціалістична держава змогла перепинити їй шлях до світового панування. Німецько-фашистські загарбники, що звикли до легких перемог на Заході, зустріли на радянській землі непереборний опір й були розгромлені.

1418 вогнених днів і ночей, в небачених за масштабами й жорстокістю кровопролитних битвах на радянсько-німецькому фронті — головному фронті другої світової війни — вирішувалися долі світу. Тут було розгромлено 607 дивізій фашистського блоку (американо-англійські війська завдали поразки 176 ворожим дивізіям). Загальні втрати гітлерівців на радянсько-німецькому фронті становили 10 млн. солдатів та офіцерів (усього Німеччина втратила 13,6 млн.), близько 75% військової техніки і зброї².

Радянські Збройні Сили в ході війни взяли участь у визволенні (повністю або частково) територій 10 країн Центральної і Південно-Східної Європи. В цій гуманній місії брали участь близько 7 млн. радянських воїнів. У бойових діях на території європейських держав загинули понад 1 млн. синів і дочок нашої соціалістичної Вітчизни³.

Така історична правда.

Разом з тим радянські люди цінують і віддають належне всім, хто самовіддано боровся за справедливу справу, брав участь у боротьбі проти фашизму й мілітаризму в роки минулої війни, хто вніс вклад у загальну перемогу. Ми пам'ятаємо наших безстрашних соратників, учасників руху Опору й антифашистського підпілля в Югославії, Польщі, Чехословаччині, патріотів Болгарії, Румунії, Албанії,

¹ Рад. Україна, 1984, 17 черв.

² Див.: Советская военная энциклопедия. — М., 1976, т. 2, с. 418.

³ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1974, т. 5, кн. 1, с. 591.

Угорщини, солдатів наших союзників по антигітлерівській коаліції. Ми не забуваємо, що в суворі роки війни в авангарді боротьби проти найнебезпечнішого ворога людства — фашизму і мілітаризму — йшли комуністичні та робітничі партії.

Проте головним творцем Перемоги був великий радянський народ, який у дні смертельної небезпеки, що нависла над соціалістичною Батьківщиною, виявив небачений в історії масовий героїзм, організованість, беззавітну відданість ідеалам комунізму. Його безприкладний подвиг ще раз засвідчив силу пророчих слів В. І. Леніна: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих...»⁴.

Не всім, хто йшов тяжкими шляхами війни, мерз у солдатських окопах і партизанських землянках, брав участь в жорстоких битвах і зіткненнях, довелося дожити до днів Великої Перемоги, побачити щастя і радість в очах людей, визволених від фашистської неволі. «В кожній радянській сім'ї,— сказав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко на зустрічі з московськими металургами,— ніколи не затишє біль втрат, яких завдала минула війна. Життя 20 мільйонів людей віддала наша країна за свою незалежність, за врятування світової цивілізації від загрози поневолення фашистськими варварами. Центральний Комітет партії і Радянський уряд розуміють свою найвищу відповідальність перед народом. Червень 1941 року не повториться. Будь-якого агресора постигне негайна кара»⁵.

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні була глибоко закономірною. Вона зумовлена незаперечними перевагами соціалізму, його величезними економічними, соціально-політичними й духовними можливостями. Це була перемога створеної великим Леніним Радянської держави, нового, найбільш передового суспільного ладу, соціалістичної економічної системи. Вона переконливо продемонструвала монолітність єдності партії і народу, торжество ідеології марксизму-ленінізму, морально-політичної єдності радянського суспільства, нерушимість союзу робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції, дружби і братерства народів СРСР. Перемога засвідчила неспростовні переваги радянського військового мистецтва, високі організаторські здібності й професійну зрілість командних і політичних кадрів, небачений масовий героїзм воїнів армії та флоту.

Дієвість цих закономірних факторів перемоги, історичних переваг соціалізму з ленінською майстерністю забезпечила Комуністична партія. Вона виступила натхненником й організатором всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників. «На її заклик,— відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років,— уся країна піднялась на смертний бій з фашизмом. Комуністична партія була справді воюючою партією»⁶.

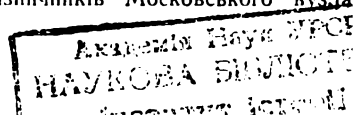
Керівництво Комуністичної партії було головним джерелом перемоги над фашизмом. Ось чому, відзначаючи ювілеї великих битв, у тому числі 40-річчя повного визволення Української РСР, ми перше слово говоримо про ленінську партію — керівну і спрямовуючу силу нашого суспільства.

У пропонуваній статті виділено лише деякі напрями багатогранної організаторської і політичної діяльності Комуністичної партії, які були визначені в розробленій ЦК ВКП(б) і Радянським урядом нау-

⁴ Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 38, с. 304.

⁵ Рад. Україна, 1984, 30 квіт.

⁶ Рад. Україна, 1984, 17 черв.

ково обґрунтованій програмі відбиття агресії й повного розгрому фашистських загарбників. Висвітлюється керівна роль партії в досягненні цієї історичної Перемоги.

Такими напрямками є, по-перше, всемірне зміцнення армії та політичне керівництво бойовими діями на фронтах; по-друге, розгортання всенародної боротьби на тимчасово окупованій ворогом території СРСР; по-третє, організація злагодженої роботи радянського тилу по забезпеченню потреб фронту, військово-технічної переваги Радянських Збройних Сил.

В центрі уваги ЦК ВКП(б) і РНК СРСР постійно перебували питання військово-мобілізаційного характеру. Про розмах цієї діяльності свідчать такі дані: за перший тиждень війни до Збройних Сил було призвано 5 млн. 300 тис. чол., а всього за роки війни мобілізовані понад 20 млн. чол.⁷

Під керівництвом партійних організацій у всіх союзних республіках формувалися нові частини і з'єднання, які відправлялися на фронт. Лише до кінця 1941 р. було сформовано понад 400 нових дивізій, на укомплектування яких мобілізовано воїнів усіх націй і народностей СРСР⁸. В перші місяці війни у Збройні Сили СРСР Радянська Україна направила 2,5 млн. своїх синів й дочок. Всього за роки Великої Вітчизняної війни в ряди діючої армії влилися 4,5 млн. чол.⁹ «В суворі роки Великої Вітчизняної війни,— відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— народи-брати пліч-о-пліч стали на захист Батьківщини, виявили масовий героїзм і непохитну волю до перемоги...»¹⁰.

В ці роки з особливою силою виявилася видатна роль великого російського народу. Мільйони хоробрих і мужніх воїнів послав він у Червону Армію. Росіяни становили її основне ядро, були цементуючою силою будь-якого підрозділу, навколо них згуртовувалися воїни всіх національностей Радянського Союзу. Наприклад, у складі воїнів 60-ї армії, яка діяла на київському напрямі, на кінець вересня 1943 р.— у період битви за Дніпро — були сини й дочки 47 національностей, з них 20 970 росіян, або 70% загального складу військ, 3213 українців — 11,3%, 1538 казахів — 5%, 1050 узбеків — 4,8%, 765 татар — 2,5% та ін.¹¹ Всі братні народи, патхнені Комуністичною партією, одностайно піднялися на захист своєї єдиної багатонаціональної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Слід підкреслити, що в розв'язанні головного завдання — всемірного зміцнення діючої армії та підвищення її боєздатності — величезне значення мав перерозподіл партійних сил. Наслідуючи заповіді В. І. Леніна і враховуючи досвід боротьби періоду інтервенції та громадянської війни, Центральний Комітет партії направив кращі партійні сили на фронт, де в кінцевому підсумку вирішувалася доля Батьківщини. Крім призову в армію по загальній мобілізації, партійні органи відбирали й направляли на фронт найбільш підготовлених у військовому відношенні комуністів і комсомольців. Тільки протягом першого півріччя війни в партійні організації Збройних Сил влилися понад 1 млн. 100 тис. членів ВКП(б). Компартія України послала в Червону Армію та Флот у перший рік війни близько 240 тис. комуністів, в їх числі понад 16 тис. чол. з Київської міської партійної орга-

⁷ Див.: Партія и армия.— М., 1977, с. 180.

⁸ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1974, т. 5, кн. 1, с. 170.

⁹ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 494, 542.

¹⁰ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року.— К., 1982, с. 5.

¹¹ ЦАМО СРСР, ф. 47, оп. 10597, спр. 4, арк. 99.

нізації¹². Близько 10 тис. членів партії Києва добровільно вступили у формування народного ополчення, багато з яких спільно з частинами Червоної Армії самовіддано захищали своє рідне місто¹³.

Для зміцнення рядів керівного складу армії та флоту й на політроботу були направлені 47 тис. партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників, у тому числі багато секретарів ЦК. Компартій союзних республік, обкомів, міськкомів і райкомів партії¹⁴. Серед них — керівні партійні й радянські працівники і нашої республіки: В. А. Бегма, Л. І. Брежнев, М. О. Бурмистенко, С. І. Бутирін, О. Й. Власов, А. І. Гайовий, Г. Є. Гришко, К. С. Грушевий, І. С. Грушецький, О. О. Єпішев, С. Б. Задіонченко, Н. Т. Кальченко, А. П. Кириленко, А. Г. Колибанов, Л. Р. Корнієць, В. М. Лайок, З. Т. Сердюк, М. М. Стахурський, Я. М. Ткач, М. С. Хрущов та багато інших.

Водночас значна кількість комуністів направлялася в армію як політбійці. Тільки за перших півроку війни ними стали 60 тис. комуністів і 40 тис. комсомольців, з них 25 тис. було послано партійною організацією Радянської України, в тому числі 1500 членів партії з Київщини¹⁵. Наприкінці 1941 р. у Червоній Армії та Військово-Морському Флоті налічувалося 1234 тис. комуністів — у 2 з лишком рази більше, ніж напередодні війни. Дві п'ятих складу партії із зброєю в руках захищали завоювання Жовтня¹⁶.

Перерозподіл партійних сил у таких величезних масштабах став одним із вирішальних засобів підвищення боєздатності військ. Ідейними бійцями й натхненниками радянських воїнів виступали політичні працівники.

Своїм особистим прикладом, героїзмом і мужністю комуністи підносили бойовий дух мас, вели їх на подвиги, вселяли тверду впевненість у повній перемозі над ворогом. Коли того вимагала обстановка, воїни-комуністи свідомо віддавали життя за Радянську Вітчизну. Тільки за два перших роки війни на полях битв загинуло 850 тис. комуністів¹⁷. Всього на фронтах Великої Вітчизняної війни близько 2 млн. комуністів¹⁸ — понад половину передвоєнного складу Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) — віддали своє життя в ім'я свободи й незалежності соціалістичної Вітчизни, в ім'я перемоги над фашизмом.

Це й була на ділі партія, яка бореться, партія загартованих бійців. М. І. Калінін, розкриваючи зміст особистого прикладу комуністів у бою, говорив: «Прапор Комуністичної партії — це прапор безстрашності, самовідданої і нещадної боротьби, що не знає хитань, не знає сумнівів у перемозі. Саме тому, що комуністи не відсторонюються від боротьби, а вірні традиціям більшовизму, рішуче й сміливо ідуть на боротьбу, — саме тому вони і ведуть маси за собою»¹⁹.

Незважаючи на величезні втрати, партія не слабла у боротьбі проти ворога, а загартовувалась й міцніла. Тисячі й тисячі кращих представників усіх соціальних верств радянського суспільства, всіх народів нашої країни прагнули організаційно закріпити свою ідейну спорідненість з партією Леніна, стати активними борцями за його

¹² Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, с. 494; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. — Киев, 1981, с. 379.

¹³ Див.: Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Пемятый В. П. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1980, с. 77.

¹⁴ Див.: Козлов Н. Д., Зайцев А. Д. Сражающаяся партия. — М., 1975, с. 65—66.

¹⁵ Див.: Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций, с. 378.

¹⁶ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 169.

¹⁷ Див.: Партія и армия, с. 189.

¹⁸ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 620.

¹⁹ Калінін М. І. О коммунистическом воспитании и воинском долге: Сб. речей, докладов и статей. — М., 1967, с. 527.

велику справу. Всього за роки війни кандидатами в члени партії на фронті й у тилу було прийнято близько 5,1 млн. чол., а в члени партії — до 3,3 млн.²⁰ Таке бурхливе зростання рядів партії в роки тяжких воєнних випробувань, коли партквиток був путівкою на передову, туди, де найважче, — яскраве свідчення могутньої беззавітної підтримки трудящими масами політики Комуністичної партії, її зростого авторитету, нерозривного зв'язку з народом.

В роботі центральних органів партії головними були, зрозуміло, питання політичного керівництва бойовими діями Радянських Збройних Сил на фронтах. ЦК ВКП(б) з самого початку Великої Вітчизняної війни став головним штабом, який здійснював це керівництво. Центральний Комітет партії виробляв політичні й військово-стратегічні цілі війни, накреслював завдання збройної боротьби в кожному конкретний період.

Утворення двох надзвичайних органів — Державного Комітету Оборони (ДКО) і Ставки Верховного Головнокомандування, на чолі яких був поставлений Генеральний секретар ЦК ВКП(б), Голова Раднаркому СРСР Й. В. Сталін, забезпечило оперативне й централізоване вирішення всіх питань, пов'язаних з веденням війни, дало змогу здійснити зв'язок між фронтом і тилом, найбільш повно і доцільно використовувати всі можливості держави у збройному протиборстві з агресором.

На спільних засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б) і Ставки Верховного Головнокомандування утверджувалися плани важливих операцій, підготовлені Генеральним штабом або командуванням фронтів. Прийняті рішення проводилися в життя директивами Ставки. Питання, які мали велике воєнно-політичне значення і були пов'язані з прийняттям стратегічних рішень, планів воєнних кампаній, обговорювалися на засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б), ДКО і Ставки. Все це великою мірою сприяло успішному проведенню оборонних і наступальних операцій Радянських Збройних Сил, переважна більшість з яких увійшли в золотий фонд світового воєнного мистецтва.

Так, контрнаступ під Москвою поклав початок корінному повороту у Великій Вітчизняній війні. Вперше за час другої світової війни фашистській армії був завданий удар такої нищівної сили, після якого її кращі з'єднання втратили свою боєздатність і були відкинуті далеко на захід. Під Москвою стався повний і остаточний крах «бліц-кригу». Там перед усім світом було розвінчано легенду про «непереможність» гітлерівської армії.

Через рік остання зазнала нової нищівної поразки на берегах Волги. Розгром величезного угруповання фашистського вермахту в Сталінградській битві дав можливість Червоній Армії вирвати у ворога стратегічну ініціативу й утримати її до переможного кінця. За своїм розмахом і значенням ця битва перевершила всі битви минулого. Перемога під Сталінградом відіграла вирішальну роль в досягненні корінного перелому у Великій Вітчизняній війні й усій другій світовій війні. Завдяки перемозі Червоної Армії на Волзі відбулися серйозні зміни в міжнародній обстановці. СРСР постав перед усім світом як сила, здатна здійснити велику історичну місію — визволити народи Європи від фашизму.

Переслідуючи частини німецько-фашистських військ, розгромлених під Сталінградом і на Дону, в другій половині грудня 1942 р. війська Південно-Західного фронту ввійшли в північно-східні райони Ворошиловградської області. Цим було покладено початок визволенню Радянської України від німецько-фашистських загарбників. Першими на українську землю вступили війська 1-ї гвардійської армії. 18 грудня було визволене село Півнівка Міловського району, наступного дня

²⁰ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 358.

частини 41-ї гвардійської стрілецької дивізії визволили Олексіївку, а 20 грудня воїни 573-го полку 195-ї стрілецької дивізії — села Морозівку й Микільське того ж району. Взимку 1942—1943 рр. радянські війська очистили від фашистських загарбників значну частину Ворошиловградської, Сталінської (нині — Донецької) та Харківської областей. 14 лютого першим з обласних центрів республіки було визволено Ворошиловград.

Битва на Курській дузі стала однією з важливих і вирішальних подій Великої Вітчизняної війни. В ході оборонних боїв, а потім контрнаступу радянських військ гітлерівську армію було поставлено перед катастрофою. На вогненній Курській дузі провалилася остання спроба ворога повернути втрачену стратегічну ініціативу й узяти реванш за Сталінград. Командування вермахту змушене було остаточно відмовитися від наступу і перейти до стратегічної оборони.

Перемога Червоної Армії в Курській битві мала величезне міжнародне значення. Для всіх стало очевидним, що силою радянської зброї фашистська Німеччина поставлена перед неминучим розгромом. Ще більше зросли симпатії простих людей світу до нашої країни, розширився фронт національно-визвольної боротьби народів, поневолених гітлерівськими загарбниками.

В ході Курської битви Ставка Радянського Верховного Головнокомандування поставила перед військами Південно-Західного стратегічного напрямку завдання — визволити Донбас і всю Лівобережну Україну, форсувати Дніпро й оволодіти плацдармами на його правому березі, а потім здійснити наступальні операції по визволенню цієї частини України.

Розгорнувши загальний наступ літом і восени 1943 р. на фронті довжиною в 2000 км, радянські війська розстрожили могутні, сильно укріплені смуги противника, форсували ряд великих водних рубежів, у тому числі Десну, Сож, Дніпро, і захопили плацдарми на правому березі останнього. Грандіозна битва за Славутич й визволення Києва стала нечуванним в історії Радянських Збройних Сил ратним подвигом. Бої по форсуванню Дніпра на всьому його протязі — від Смоленська до Херсона — дали найчисленніший з початку Великої Вітчизняної війни загін Героїв Радянського Союзу — 2569 чол. Серед воїнів, удостоєних цього високого звання, 1850 росіян, 435 українців, 45 білорусів, 56 татар, 33 казахи, 28 євреїв, 26 узбеків, 25 мордвинів, 19 башкирів, 19 грузинів, 13 вірмен, 11 чувашів, представники 24 інших національностей²¹. 66% загальної кількості Героїв Радянського Союзу становили воїни у віці до 30 років, з них 395 чол. — до 20 років. «Битва за Дніпро, — писала 18 жовтня 1943 р. газета «Правда», — набрала воістину епічних розмірів. Ніколи ще не виділялося з великої кількості хоробрих радянських воїнів стільки надхоробрих. Червона Армія, яка дала вже світові стільки прикладів воїнської відваги, немовби перевершує сама себе».

В 1944 р. було здійснено масове вигнання фашистських загарбників з радянської землі і 8 жовтня того року повністю визволено від них територію Радянської України.

Величезну організаторську роботу по підготовці бойових операцій та керівництву військами в ході їх здійснення проводили Ставка Верховного Головнокомандування на чолі з Й. В. Сталіним, а також видатні радянські воєначальники: Г. К. Жуков, О. М. Василевський, І. Х. Баграмян, М. Ф. Ватутін, Л. О. Говоров, А. Г. Головкин, А. І. Єременко, І. С. Конев, М. Г. Кузнецов, Р. Я. Малиновський, К. О. Мерецков, К. С. Москаленко, П. С. Октабрський, І. Ю. Петров, К. К. Ро-

²¹ Див.: Днепр — река героев: Свидетельства всенародного подвига. — Киев, 1983, с. 250, 278.

коссівський, Ф. І. Толбухін, І. Д. Черняхівський, В. І. Чуйков та багато інших²².

За видатні успіхи в організації та веденні збройної боротьби в період Великої Вітчизняної війни радянські воєначальники О. І. Антонов, Л. О. Говоров, І. С. Конев, Р. Я. Малиновський, К. О. Мерецков, К. К. Рокоссовський, С. К. Тимошенко та Ф. І. Толбухін нагороджені вищим військовим орденом нашої країни — «Перемога». Двічі цієї нагороди удостоєно О. М. Василевського, Г. К. Жукова і Й. В. Сталіна.

Під керівництвом Комуністичної партії, її Центрального Комітету, Ставки Верховного Головнокомандування радянські війська своїми активними діями розгромили головні збройні сили фашистської Німеччини та її сателітів.

На всіх етапах війни, на будь-якій ділянці величезного фронту невичерпним джерелом ратних подвигів була непорушна дружба народів. В оборонних і наступальних боях на території Радянської України представники всіх народів СРСР, вірні інтернаціональному обов'язку, виявили безприкладні мужність та героїзм, продемонстрували нездоланність бойового братерства радянських людей. За самовідданість і відвагу в боях за визволення Радянської України від фашистських загарбників звання Героя Радянського Союзу удостоєно близько 4 тис. воїнів 43 національностей СРСР. «Ми вічно шануватимемо пам'ять синів і дочок усіх народів нашої багатонаціональної Вітчизни,— відзначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський у промові на спільному урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому врученню республіці ордена Дружби народів 26 липня 1973 р.,— які віддали життя у боротьбі за її щастя й незалежність, визволили від фашистського нашествия дорогу і близьку серцю всіх народів нашої країни Радянську Україну»²³.

Неоціненну роль в героїчному єдиборстві Червоної Армії з полчищами фашистських загарбників, у здійсненні великої визвольної місії відіграла всенародна боротьба в тилу ворога, яка виявлялася головним чином у діях збройних партизанських формувань, багатогранній діяльності організацій і груп комуністичного підпілля, масовій участі радянських людей у зриві економічних, політичних і військових заходів фашистських окупантів.

Бойовими штабами народу, що боровся проти гітлерівців, на тимчасово окупованій території виступали підпільні партійні органи. На загарбаній території Української РСР протягом 1941—1944 рр. діяли 22 підпільні обласні комітети КП(б)У, 13 інших великих керівних підпільних центрів, 220 міськкомів і райкомів партії, понад 50 підпільних обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу. Під керівництвом підпільних партійних органів вели боротьбу 3,5 тис. організацій та груп комуністичного підпілля, в яких налічувалося понад 100 тис. членів партії, комсомольців і безпартійних радянських патріотів. У тилу фашистських загарбників на Україні діяли 60 партизанських з'єднань, близько 2 тис. загонів і груп народних месників, що не входили в з'єднання, в яких боролися проти фашистів 500 тис. партизанів. Мільйони радянських людей, спрямовувані Комуністичною партією, вели боротьбу за зрив грабіжницьких економічних планів фашистської Німеччини на окупованій території СРСР²⁴.

Керована партією боротьба радянських людей у тилу ворога досягла небаченої в історії ефективності, перетворилась у важливий воєнно-політичний фактор, який відіграв велику роль в досягненні перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні. Ніколи ще

²² Див.: Устинов Д. Ф. Бессмертный подвиг.— Правда, 1983, 9 мая.

²³ Щербинский В. В. Избранные речи и статьи.— М., 1978, с. 101.

²⁴ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, с. 543.

жодній політичній партії не доводилося очолювати такий масовий народний рух, в який переросла боротьба трудящих на окупованій території. Величезна організаційно-політична робота ленінської партії, помножена на полум'яний патріотизм радянських людей, дала можливість створити у ворожому тилу другий, незримий і нездоланний народний фронт.

Успішному проведенню операцій по визволенню території Радянської України сприяла вмiла взаємодія наступаючих військ з бойовою діяльністю партизанів і підпільників, що розгорнулася у великих масштабах. В результаті вжитих партією заходів у 1943 р. на цій території активно діяли 15 обласних, 150 окружних, міських і районних партійних комітетів, 1200 підпільних організацій і груп у партизанських формуваннях²⁵.

Багато підпільних організацій в міру наближення частин Червоної Армії переходили до відкритої збройної боротьби. В ряді міст і населених пунктів проти окупантів піднімалося під керівництвом партійного підпілля майже все населення. Особливо значним за своїм розмахом й організованістю було повстання в Павлограді.

Партія і Радянський уряд високо оцінили заслуги партизанів та підпільників, які діяли на тимчасово окупованій території України. Їм вручено понад 63,5 тис. урядових нагород, 96 чол. удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, а командирам великих з'єднань С. А. Ковпаку і О. Ф. Федорову це звання присвоєно двічі.

У роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія показала неперевершений зразок керівництва соціалістичною економікою в умовах воєнного часу, оперативність і гнучкість у розв'язанні найскладніших проблем воєнно-економічної політики.

Приділяючи величезну увагу зміцненню тилу, партія і уряд виходили з відомого ленінського положення, що «для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил. Найкраща армія, найвідданіші справі революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть в достатній мірі озброєні, забезпечені продовольством, навчені»²⁶.

Спираючись на Ради, профспілки, комсомол та інші громадські організації трудящих, Комуністична партія вела цілеспрямовану організаторську й політичну роботу на фабриках і заводах, на транспорті та в сільському господарстві. Лозунг партії «Все для фронту, все для перемоги!» став визначальним у житті тилу країни.

Бойовим організатором воєнної економіки був ЦК ВКП(б). З 1942 р. і до кінця війни в Центральному Комітеті партії було заслухано й обговорено 167 звітів місцевих партійних організацій з важливих проблем розвитку промисловості й сільського господарства. Державний Комітет Оборони за час війни прийняв 10 тис. рішень і постанов, пов'язаних головним чином з воєнною економікою.

Важливою складовою частиною воєнно-економічної програми партії стало масове перебазування продуктивних сил у східні райони країни. До листопада 1941 р. було вивезено основне устаткування 1523 промислових підприємств, у тому числі з України до 550; евакуйовано понад 10 млн. радянських громадян, з них 3,5 млн. жителів республіки²⁷. Таке безпрецедентне в історії маневрування продуктивними силами дало можливість партії зміцнити економічну базу в глибокому тилу.

Партійні організації, органи Радянської влади й усі трудящі Уралу, Сибіру, Поволжя, Башкирії, Азербайджану, Туркменістану,

²⁵ Див.: Комунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. — Киев, 1975, с. 169.

²⁶ Ленин В. И. — На діловий ґрунт. — Повне збір. творів, т. 35, с. 390.

²⁷ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, с. 495.

Грузії, Казахстану, Киргизії, Таджикистану та інших районів країни радо прийняли у свою сім'ю трудящих України, допомогли їм улаштуватися на нових місцях і включитися в роботу щодо подання допомоги фронту. «Ми ніколи не забудемо,— відзначав товариш В. В. Щербицький,— що в час воєнного лихоліття братні республіки як рідних прийняли у себе мільйони трудівників з України, Білорусії, Молдавії та інших тимчасово окупованих ворогом територій, поділили з ними свій хліб і сіль, допомогли їм стати до лав тих, хто кував зброю для фронту, для перемоги»²⁸.

Героїчною працею робітничого класу і всього радянського народу було розв'язане ключове завдання радянської воєнної економіки — досягнута перевага над ворогом за кількістю і якістю воєнної техніки та зброї.

Використовуючи свою власну промислову базу (значна частина якої на початку війни була до того ж виведена з ладу), маючи в 3—4 рази менше сталі й вугілля, СРСР у роки війни створив удвоє більше бойової техніки, ніж фашистська Німеччина, яка підкорила собі майже всю Європу. В нашій країні було вироблено понад 825 тис. гармат й мінометів, більш як 102 тис. танків і самохідних гармат, близько 134 тис. бойових літаків²⁹.

Усе це було зроблено руками мільйонів робітників, техніків, інженерів, які нерідко місяцями не виходили з цехів, спали і їли біля верстатів, працювали без вихідних днів. Так могли діяти тільки люди, які у трудовому служінні Батьківщині в час грізної небезпеки бачили свій громадянський, патріотичний обов'язок, мету свого життя.

Великий вклад у перемогу соціалістичної економіки внесли керівники промисловості й основних її галузей, що забезпечували воєнне виробництво: М. К. Байбаков, Б. Л. Ванников, В. В. Вахрушев, М. О. Вознесенський, О. І. Єфремов, О. М. Косігін, П. Ф. Ломако, В. О. Малишев, П. І. Паршин, М. Г. Первухін, І. Ф. Тевосян, О. І. Шахурін, Д. Ф. Устинов й інші.

Наші колгоспи і радгоспи, незважаючи на гостру нестачу робочої сили та сільськогосподарських машин, на різке скорочення посівних площ, в основному розв'язали продовольчу й сировинну проблеми. Заслуга в цьому цілком належить нашим славним колгоспникам і колгоспницям, працівникам радгоспів, партійним організаціям на селі.

Під керівництвом партії великий вклад у досягнення перемоги над ворогом внесла наша інтелігенція — вчені й конструктори, діячі радянської культури.

Таким чином, завдяки організаторській і надихаючій ролі партії було створено могутню воєнну економіку, яка швидко розвивалася. Спираючись на неї, Збройні Сили СРСР здобули перемогу над фашистськими загарбниками.

Тріумфальні перемоги радянських військ, вигнання німецько-фашистських загарбників за межі нашої Батьківщини, викликали небувале морально-політичне піднесення у трудящих республіки. Після багатьох місяців фашистської сваволі, підневільної рабської праці, неймовірних нестатків, мук і страждань знову здобув свободу у великій сім'ї народів СРСР український народ. Радість визволення, всю силу своєї любові до матері-Батьківщини — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, почуття безмежної відданості їй та вдячності за визволення трудящі України виражали в самовідданий праці й допомозі фронту в ім'я наближення перемоги над ворогом. Розгорталася кипуча творча робота й по відбудові зруйнованого окупантами

²⁸ Матеріали спільного урочистого засідання ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік 15 грудня 1972 року. — К., 1972, с. 18.

²⁹ Див.: *Партія и армия*, с. 207.

народного господарства республіки. І тут знову в усій величії виявилося небачене у світі братерське співробітництво народів СРСР.

Українській РСР було подано величезну матеріально-технічну допомогу. На відбудову народного господарства республіки Радянський уряд виділив у 1943—1945 рр. понад 18 млрд. крб. З усіх кінців країни у визволені райони УРСР направлялися ешелони із заводським устаткуванням, будівельними матеріалами, сільськогосподарськими машинами, промисловими товарами, продовольством. Лише протягом перших трьох місяців після вигнання окупантів, зокрема з Донбасу, робітники підприємств Челябінської області послали туди близько 190 вагонів верстатів, електромоторів та іншого устаткування³⁰. Трудівники Уралу, направляючи машини і матеріали для Донбасу, писали робітникам України: «Наша допомога буде зростати й ширитися з кожним днем... Знайте, товариші, що з вами вся країна, з вами могутній Урал, з вами допомога всього народу»³¹.

В результаті самовідданої і напруженої праці трудящих Української РСР й організаторської діяльності партійної організації республіки, допомоги ЦК ВКП(б), союзного уряду і трудящих усіх братніх республік на початок четвертої п'ятирічки було введено в дію майже 30% довоєнних виробничих потужностей, відбудовано 88% залізниць, освоєно 76% довоєнних посівних площ. Успішно відроджувалися наука й культура УРСР.

Ось уже майже чотири десятиріччя живе і працює наш народ в умовах миру. Знаючи, якою дорогою ціною завойовано перемогу над фашизмом, радянські люди рішуче й одноставно підтримують зовнішню миролюбну політику Комуністичної партії і Радянського уряду. «Ця ленінська політика миру,— підкреслював товариш К. У. Черненко,— основні риси якої на сучасному історичному етапі визначені рішеннями останніх з'їздів КПРС, відповідає корінним інтересам радянського народу, та, по суті, й інших народів світу. І ми рішуче заявляємо: від цієї політики ми не відступимо ні на крок»³².

Виявляючи високу політичну і трудову активність, трудящі Української РСР, як і весь радянський народ, наполегливо втілюють у життя історичні рішення XXVI з'їзду партії та наступних пленумів ЦК КПРС, своєю самовідданою працею вдосконалюють розвинуте соціалістичне суспільство, примножують багатства країни, зміцнюють її економічну й оборонну могутність. У цьому весь радянський народ бачить свій обов'язок перед світлою пам'яттю тих, хто у роки Великої Вітчизняної війни віддав своє життя на полях битв за свободу й незалежність соціалістичної Батьківщини, за мир і щастя людей нинішнього та грядущих поколінь.

В. Н. Немай

КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ — ОРГАНИЗАТОР И ВОДХНОВИТЕЛЬ ОСВОБОЖДЕНИЯ УКРАИНСКОЙ ССР ОТ ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ

Резюме

В настоящей статье освещается руководящая роль Коммунистической партии, ее многогранная организаторская и политическая деятельность в деле освобождения временно оккупированной гитлеровцами территории СССР и в том числе Советской Украины.

³⁰ Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна: Сб документов.— М., 1957, кн. 2, с. 28—29.

³¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: Документы и материалы, в 3-х т.— К., 1980, т. 2, с. 446.

³² Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лютого 1984 року.— К., 1984, с. 17.

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Ю. В. СИВОЛОБ (Київ)

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС І СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ

На етапі розвинутого соціалізму розв'язання всього комплексу не лише економічних, а й соціальних та виховних завдань побудови нового суспільства великою мірою зумовлено розвитком науково-технічного прогресу, впровадженням його досягнень у виробництво. «Розробити таку систему організаційних, економічних і моральних заходів,— підкреслювалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— яка зацікавлювала б в оновленні техніки і керівників, і робітників, і, звичайно, вчених і конструкторів, зробила б невигідною роботу по-старому,— ось у чому завдання»¹. Важливе місце у його реалізації належить соціалістичному змагання, що справляє могутній вплив на розвиток науково-технічної творчості трудящих, зміцнення співдружності між виробничими й науковими колективами, активізує процес створення та впровадження нової техніки і технології. З іншого боку, науково-технічний прогрес в умовах сучасної науково-технічної революції визначає зміст й основні форми змагання, зумовлює піднесення професійного та загальноосвітнього рівня тих, хто змагається, прискорює процеси зближення розумової і фізичної праці, міста й села, класів та соціальних верств суспільства, що в свою чергу позитивно позначається на ході і результатах змагання.

Розгляд на матеріалах УРСР взаємодії та взаємовпливу між науково-технічним прогресом й соціалістичним змаганням на сучасному етапі і є предметом даної статті, автор якої, не претендуючи на вичерпний виклад проблеми, має на меті привернути увагу дослідників до ряду актуальних її аспектів.

Як і всі соціально-економічні процеси, розвиток науково-технічного прогресу відбувається у соціалістичному суспільстві на плановій основі під керівництвом Комуністичної партії й Радянської держави, при безпосередній активній участі громадських організацій та найширших мас трудящих. Виявляючи постійне піклування про його прискорення, широке впровадження механізації і автоматизації виробництва, партія забезпечує тим самим створення матеріальної бази змагання, спрямовує зусилля всіх його учасників на більш повне використання нової техніки й технології, піднесення ефективності суспільного виробництва, підвищення дієвості відносин трудового суперництва та товариської взаємодопомоги.

Поглиблення курсу на модернізацію, механізацію і автоматизацію суспільного виробництва яскраво виявляється у промисловості України, де, наприклад, у восьмій п'ятирічці щорічно модернізувалося 14 298 одиниць виробничого устаткування, дев'ятій — 20 250, десятій — 23 625, у першій половині одинадцятої — 23 700². Лише за роки десятої п'ятирічки в республіці було комплексно механізовано й автоматизовано 8700 підприємств, цехів та дільниць — на 3100 більше, ніж у попереднє п'ятиріччя, введено в дію 12,5 тис. комплексно-механізованих та авто-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 10.

² Народное хозяйство Украинской ССР в 1979 году: Стат. ежегодник.— К., 1980, с. 63; Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 году: Стат. ежегодник.— К., 1983, с. 55.

матизованих ліній, або на 2,1 тис. більше, ніж у дев'ятій п'ятирічці. Завдяки цьому з ручної на механізовану працю було переведено понад 300 тис. працівників, а питома вага робітників промисловості, що виконують виробничі операції механізованим способом, досягла 47%³. Постійно зростає ступінь механізації і автоматизації праці у будівництві, на транспорті, в сільському господарстві, у невиробничій сфері.

Науково-технічний прогрес визначає основний зміст змагання, головну спрямованість дій його учасників — боротьбу за максимальне використання сучасних досягнень науки й техніки, прискорення впровадження їх в практику. І це цілком закономірно, адже, як підкреслював К. Маркс, «...в міру розвитку великої промисловості творення дійсного багатства стає менш залежним від робочого часу і від кількості витраченої праці, ніж від потужності тих факторів, які приводяться в рух протягом робочого часу...»⁴. Нові високопродуктивні техніка і технологія сприяють створенню не лише матеріальних, а й соціальних передумов розвитку творчої ініціативи мас, оскільки вивільнена від важкої ручної праці людина має додаткові можливості для виявлення своїх здібностей, знань.

Проте вплив науково-технічного прогресу на змагання не є одностороннім. Останнє служить могутнім фактором прискорення процесів створення та впровадження нових високопродуктивних систем машин, устаткування, технологій, піднесення трудової активності мас. Передумови розвитку відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги не є чиним зовнішнім щодо самого змагання. Вони зміцнюються в процесі змагання, в свою чергу, посилюючи його й підносячи на новий рівень.

В умовах НТР докорінна перебудова всього суспільного виробництва на якісно новій науково-технічній базі з особливою гостротою поставила на порядок денний питання про підвищення професійного та загальноосвітнього рівня працівників, дальший розвиток колективних форм організації праці, посилення відповідальності за її кінцеві результати. Їх розв'язання сприяє в свою чергу піднесенню дієвості змагання і посиленню його впливу на темпи науково-технічного прогресу.

В результаті зростання механізації й автоматизації виробництва істотні зміни відбулися у характері та змісті праці безпосередніх виробників матеріальних благ, насамперед робітників, трудова діяльність яких стає дедалі більш інтелектуальною і кваліфікованою. Прискореними темпами зростають саме професійні групи робітників, зайнятих механізованою та автоматизованою працею: сталеварів, електрослюсарів, електрозварників, наладчиків, машиністів, шоферів тощо. При цьому з розширенням впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво кількість робітників, зайнятих творчою працею, постійно збільшується. Якщо в механізованому виробництві питома вага наладчиків й ремонтників становить 6—12%, то в автоматизованому — 50—75%⁵. Саме у робітників цих професій праця є найбільш інтелектуально насиченою і створює умови для реалізації творчих потенцій особистості, що особливо важливо для посилення впливу соціалістичного змагання на темпи науково-технічного прогресу.

Прогресивні зміни у характері й змісті праці зумовлюють удосконалення загальноосвітньої й професійної підготовки трудящих, яка

³ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1981, с. 10; Украинская ССР в десятой и одиннадцатой пятилетках.— К., 1981, с. 35.

⁴ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. Частина друга. Критика політичної економії (чорновий начерк 1857—1858 років).— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 2, с. 194.

⁵ Образовательная и социально-профессиональная структура населения СССР.— М., 1975, с. 52; Коммунист Украины, 1981, № 1, с. 68.

має важливе значення для підвищення їх трудової активності в ході соціалістичного змагання. Як показують соціологічні дослідження, послідовне підвищення рівня загальної освіти трудівника на один клас середньої школи забезпечує зростання продуктивності праці в машинобудуванні, наприклад, у середньому на 1,5—2,0%, в чорній металургії — на 0,4—0,7% тощо. А кожен клас загальноосвітньої підготовки (з 6-го по 10-й) прискорює засвоєння нових видів робіт на 50%⁶. В цьому зв'язку заслуговує на увагу той факт, що з 1959 р. по 1979 р. кількість осіб з вищою та середньою освітою на 1000 чоловік, зайнятих у народному господарстві УРСР, зросла з 438 до 813, у тому числі серед робітників — з 472 до 804, колгоспників — з 244 до 580, серед службовців — з 934 до 988⁷. Істотно поліпшилася протягом останнього десятиріччя підготовка кадрів у системі профтехосвіти і безпосередньо на виробництві, підвищився рівень масової економічної освіти трудящих.

Логічним продовженням цього курсу є розпочата нещодавно реформа школи. «Щоб радянське суспільство впевнено йшло вперед, до наших великих цілей,— підкреслив у своєму виступі на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко,— кожне нове покоління повинно підніматись на більш високий рівень освіченості й загальної культури, професійної кваліфікації і громадянської активності. Таким, можна сказати, є закон соціального прогресу. В умовах науково-технічної революції, лавиноподібного зростання інформації цей закон ставить небувало високі вимоги і до тих, хто вчиться, і до тих, хто вчить,— від рядового педагога до міністра. Реформа й покликана створити всі необхідні передумови для виконання цих вимог»⁸.

Науково-технічний прогрес, сприяючи механізації й автоматизації виробничої діяльності, її інтелектуалізації у всіх сферах народного господарства, створює міцну основу для дальшого зближення розумової та фізичної праці, міста і села, всіх класів й соціальних верств радянського суспільства. Розвиток цих процесів позитивно позначається на залученні всіх категорій трудящих до соціалістичного змагання, яке сприяє розв'язанню масштабних соціальних завдань.

Серед різноманітних форм і напрямів взаємозв'язку між науково-технічним прогресом і змаганням на особливу увагу заслуговують ті, які справляють найбільший безпосередній вплив на процеси створення, удосконалення й впровадження нової техніки та технології. «Нам абсолютно необхідно забезпечити швидке й безперервне оновлення всіх галузей народного господарства на основі сучасних досягнень науки і техніки,— наголосив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко.— Це — одне з наших корінних завдань. Без цього прогрес суспільства просто немислимий»⁹. Саме до таких напрямів належить взаємозв'язок між науково-технічним прогресом і змаганням винахідників й раціоналізаторів, співдружністю наукових та виробничих колективів, розвитком трудового суперництва інженерно-технічних і наукових працівників.

В умовах науково-технічної революції технічне переозброєння виробництва вимагає концентрації зусиль не тільки науковців, інженерів і техніків, а й найширших мас трудящих, оскільки ніхто не знає актуальних технічних проблем виробництва так глибоко, не відчуває їх

⁶ Советская социология. Том. II: Динамика социальных процессов в СССР.— М., 1982, с. 17.

⁷ Народне господарство Української РСР. Стат. щорічник.— К., 1982, с. 17.

⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 10 квітня 1984 року.— К., 1984, с. 15—16.

⁹ Черненко К. У. Народ і партія єдині: Промова на зустрічі з виборцями Куйбишевського виборчого округу м. Москви 2 березня 1984 р.— К., 1984, с. 10.

так гостро і не реагує на них так своєчасно, як людина, зайнята безпосередньо створенням й експлуатацією машин та механізмів, яка стикається з цими проблемами в процесі своєї повсякденної діяльності. Саме тому розвиток науково-технічного прогресу зумовлює постійне розширення і поглиблення змагання раціоналізаторів й винахідників, яке забезпечує підвищення ефективності творчого пошуку новаторів у справі створення та удосконалення нової техніки.

Змагання винахідників і раціоналізаторів, головною метою якого є технічне й технологічне удосконалення виробництва, нерозривно пов'язане з усією системою організації змагальних відносин, органічно входить до неї та справляє істотний вплив на піднесення ефективності суспільного виробництва. КПРС і Радянська держава завжди надавали великого значення поліпшенню раціоналізаторської й винахідницької справи в країні. Однак лише на етапі розвинутого соціалізму змагання почало дійово використовуватися як головна підойма активізації творчого пошуку новаторів. З цією метою в 1972 р. було організовано Всесоюзне соціалістичне змагання областей, країв та республік за досягнення кращих показників у винахідництві і раціоналізаторстві¹⁰. Значну роль у розвитку технічної творчості відіграла прийнята в серпні 1973 р. постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про дальший розвиток винахідницької справи в країні, згідно з якою до умов Всесоюзного соціалістичного змагання були включені показники, що характеризують стан впровадження винаходів та рацпропозицій¹¹. Логічним продовженням цього курсу стала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по прискоренню науково-технічного прогресу в народному господарстві» (серпень 1983 р.)¹².

Завдяки постійному піклуванню з боку партії і держави змагання винахідників і раціоналізаторів в Українській РСР, як і у країні в цілому, стабільно розвивається по висхідній і характеризується збільшенням кількісних та поліпшенням якісних показників. Насамперед це стосується змін у чисельності учасників змагання новаторів — членів республіканських організацій ВТВР та НТТ*, ряди яких за роки восьми—десятиріч зросли більш як утричі¹³. У 1982 р. в республіці налічувалося понад 2,63 млн. членів ВТВР та 2,54 млн. членів НТТ¹⁴. При цьому уже протягом більше трьох п'ятирічок робітники становлять близько 55% складу республіканської організації ВТВР і 15—16% — НТТ. Абсолютна кількість робітників зросла у складі ВТВР республіки з 418,3 тис. в 1966 р. до 1385,2 тис. у 1982 р., а в складі НТТ — з 119,2 тис. до 389,2 тис.¹⁴

Саме робітники-новатори є основною соціальною рушійною силою змагання винахідників і раціоналізаторів, служать надихаючим взірцем для всіх його учасників. Вони персоніфікують у собі процес зближення розумової та фізичної праці, робітничого класу й науково-технічної інтелігенції. Яскравим прикладом цього служить творчість слюсаря вагонного депо станції Ясинувата Донецької залізниці М. Д. Губенка, який є автором близько 350 раціоналізаторських пропозицій і 5 винаходів, удостоєних трьох медалей ВДНГ СРСР та відзначених на міжнародних виставках. Такі досягнення могли б скласти репутацію

¹⁰ Информационный бюллетень ВЦСПС, 1972, 4, с. 33—34.

¹¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— М., 1978, т. 11, с. 319.

¹² Рад. Україна, 1983, 28 серп.

* ВТВР — Всесоюзне товариство винахідників та раціоналізаторів. НТТ — науково-технічне товариство.

¹³ Підраховано за даними: ЦДАЖР УРСР, ф. 5074, оп. 1, спр. 362, арк. 2; ф. 3854, оп. 4, спр. 229, арк. 1; Поточний архів Укрпрофради (далі — ПА УРРПС). Зведені статистичні звіти УРР ВТВР та УРР НТТ за 1980 р.

¹⁴ ПА УРРПС. Зведені статистичні звіти УРР ВТВР та УРР НТТ за 1982 р.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 5074, оп. 1, спр. 362, арк. 2; ф. 3854, оп. 4, спр. 329, арк. 1; ПА УРРПС. Зведені статистичні звіти УРР ВТВР і УРР НТТ за 1982 р.

цілому науково-конструкторському колективу. Вершиною творчості цього робітника, який став по суті конструктором складних систем машин, є лінія для миття, демонтажу та монтажу відповідального вузла вагонних коліс — роликів буксів. Вона дала змогу повністю механізувати і автоматизувати цю вкрай трудомістку операцію. Батьківщина гідно оцінила працю робітника-новатора. Йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, лауреата Державної премії УРСР, заслуженого раціоналізатора Української РСР, кращого винахідника залізничного транспорту¹⁵.

Таких робітників-новаторів у республіці багато. Вони задають тон у змаганні раціоналізаторів та винахідників, яке справляє істотний вплив на прискорення темпів науково-технічного прогресу. Так, на початку десятиї п'ятирічки група новаторів УРСР, в тому числі слюсар Харківського тракторного заводу, заслужений раціоналізатор УРСР О. О. Бондаренко, бригадир гірників з шахти «Ремівська» Донецької області, Герой Соціалістичної Праці, раціоналізатор Т. П. Кушнар'ов, апаратник Северодонецького хімічного комбінату, заслужений винахідник УРСР В. О. Макаренко та ряд інших передових робітників звернулися до раціоналізаторів і винахідників республіки із закликом розгорнути змагання за створення раціоналізаторського фонду економії в сумі 4,5 млрд. крб.¹⁶

Активно підтримавши цей заклик, новатори республіки не тільки виконали, а й перевиконали взяті зобов'язання. Їх натхнення праця була високо оцінена на XXVI з'їзді Компартії України, де наголошувалося, що успіхи раціоналізаторів безпосередньо залежать від їх участі у соціалістичному змаганні. «У мобілізації трудящих на виконання завдань п'ятирічки,— підкреслювалося на з'їзді,— як завжди, велику роль відіграло соціалістичне змагання... Його спрямовуючим стрижнем була орієнтація на передовий досвід, на мобілізацію наявних резервів. Вагомий вклад в їх використання внесли наші винахідники і раціоналізатори. Досить сказати, що економічний ефект від впровадження їх пропозицій за п'ять років становив близько 6 мільярдів карбованців»¹⁷.

Значний вплив на підвищення дієвості змагання раціоналізаторів і винахідників за прискорення темпів науково-технічного прогресу справляє збільшення кількості та якісне поліпшення діяльності громадських творчих об'єднань новаторів, які є основною одиницею, що бере участь у змаганні. Адже переважна більшість новаторських розробок здійснюється колективно. Якщо в дев'ятій п'ятирічці 72,6% всіх оформлених у країні заявок на винаходи надходили від колективів, то в десятиї — вже 83,3%¹⁸. Практикою неодноразово доведено, що найбільш ефективними є ті пропозиції, які розробляються групами раціоналізаторів. Крім того, громадським творчим об'єднанням належить важлива роль у соціальному зближенні технічної інтелігенції і робітничого класу, оскільки саме в їх складі спеціалісти й робітники спільно вирішують актуальні питання розвитку науково-технічного прогресу стосовно конкретних умов виробництва.

Однією з найбільш масових і дієвих форм об'єднання зусиль робітників й інженерно-технічних працівників є комплексні творчі бригади. Якщо, наприклад, у 1966 р. в республіці у системі ВТВР налічувалося 28 846 таких громадських творчих об'єднань, в яких працювали 88 031 чол., що розробили 51 159 тем, то у 1982 р. їх кількість збільшилася до 56 338, а число новаторів, охоплених ними,— до 236 738

¹⁵ Правда України, 1979, 12 авг.; Рад. Україна, 1983, 26 трав.

¹⁶ Інформаційний бюлетень Української республіканської ради професійних спілок, 1976, № 2, с. 11—13.

¹⁷ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1981, с. 13.

¹⁸ Курзин Л. Н., Южина В. Б. Социалистическое соревнование и техническое творчество масс.— М., 1975, с. 9; Вопросы изобретательства, 1981, № 2, с. 7.

чол., які розробили 189 298 тем¹⁹. Ці цифри свідчать не лише про кількісне зростання творчих бригад, а й про посилення інтенсивності їх роботи. Якщо на початку восьмої п'ятирічки кожна бригада в середньому розробляла за рік близько 1,8 теми, то у першій половині одинадцятої — понад 3,3.

Активізується також діяльність ряду інших творчих об'єднань новаторів. Так, з 1966 р. по 1982 р. кількість громадських конструкторських бюро (ГКБ) у республіці збільшилась неістотно — з 5526 до 5614, а число працюючих у них навіть зменшилося з 50 675 до 43 396 чол. Проте обсяг розроблених пропозицій зріс з 21 617 до 73 022²⁰, а в розрахунку на одне ГКБ — з 0,4 до 1,3.

Значно зросли ряди і збільшилась кількість розробок й інших громадських об'єднань новаторів. Цьому значною мірою сприяло впорядкування їх діяльності на основі типових положень, у яких чітко визначено цілі, завдання та правовий статус кожного з творчих об'єднань новаторів.

Проте в діяльності ряду громадських творчих об'єднань раціоналізаторів та винахідників ще виявляються тенденції, які свідчать про наявність значних невикористаних резервів. Це стосується насамперед інтенсивності пошуку. У деяких типах об'єднань новаторів вона підвищується досить повільно. Так, практично не змінилася протягом останніх трьох п'ятирічок діяльність творчих бригад у системі НТТ (1,5 пропозиції на бригаду протягом року). Не підвищилася за останні дві п'ятирічки кількість робіт, виконаних у середньому одним громадським бюро економічного аналізу: 1970 р. — 2,4, 1980 р. — 2,5 роботи. Число заявок на передбачувані винаходи, обчислене з розрахунку на одне громадське патентне бюро або групу, також збільшилось неістотно: з 4,3 у 1970 р. до п'яти в 1980 р.* Водночас усі кількісні характеристики діяльності цих творчих об'єднань за вказаний період значно зросли. Аналогічний стан справ склався у громадських радах наукової організації праці, громадських НДІ й лабораторіях та деяких інших творчих об'єднаннях новаторів.

Для закріплення розглянутих позитивних і подолання негативних тенденцій, розвиток яких продовжується й нині, при підбитті підсумків змагання творчих об'єднань доцільно було б запровадити такий критерій інтенсивності діяльності творчих об'єднань, як кількість розробок у розрахунку на одного члена об'єднання або на кожне об'єднання. Цей захід, на наш погляд, підвищить віддачу від кожної бригади, ради, бюро новаторів, сприятиме інтенсифікації їх роботи.

Якщо головним учасником змагання винахідників і раціоналізаторів є творчі об'єднання, то його провідною організаційною формою — огляди і конкурси, кількість і якість організації яких рік у рік зростає. Це зумовлює підвищення їх впливу на ефективність розв'язання новаторами актуальних проблем науково-технічного прогресу. Якщо у восьмій п'ятирічці в республіці організаціями ВТВР та НТТ було проведено 111 035 оглядів та конкурсів, то в дев'ятій — уже 158 627, а в десятий — 213 095. Кількість поданих, впроваджених і відзначених робіт збільшилась за останні три п'ятирічки майже втричі**.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5074, оп. 1, спр. 362, арк. 2; ПА УРРПС. Зведений статистичний звіт УРР ВТВР за 1982 р.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 3854, оп. 4, спр. 229, арк. 1.

* Підраховано за даними: ЦДАЖР УРСР, ф. 3854, оп. 4, спр. 329, арк. 1; ОА УРРПС, ф. 3854, оп. 4, спр. 379, арк. 1; ПА УРРПС. Зведений статистичний звіт УРР НТТ за 1980 р.

** Підраховано за даними: ЦДАЖР УРСР, ф. 5074, оп. 1, спр. 362, арк. 2; ф. 3854, оп. 4, спр. 441, арк. 1; спр. 260, арк. 7; спр. 300, арк. 1; ОА УРРПС, ф. 5074, оп. 1, спр. 411, арк. 2; спр. 480, арк. 2; спр. 542, арк. 1; спр. 630, арк. 1; спр. 205, арк. 1; спр. 787, арк. 1; спр. 845, арк. 3; ф. 3854, оп. 4, спр. 337, арк. 1; спр. 389, арк. 1; спр. 440, арк. 1; спр. 496, арк. 1; спр. 566, арк. 4; спр. 662, арк. 1; ПА УРРПС. Зведені статистичні звіти УРР ВТВР та УРР НТТ за 1975—1980 рр.

Свідченням посилення ролі оглядів та конкурсів у справі активізації творчого пошуку винахідників та раціоналізаторів є постійне зростання питомої ваги поданих у їх ході пропозицій і винаходів. Так, якщо в 1966 р. було подано 747,7 тис. пропозицій (з них 173 тис., або 23%, надійшло в ході оглядів і конкурсів), то в 1970 р. з 871 тис. пропозицій 270 776, або 31%, надійшло в ході оглядів і конкурсів, у 1975 р. відповідно з 1024 тис.— 379 614, або 37%, в 1980 р. з 1079 тис.— 464 597, або вже понад 43%, а у 1982 р. з 1065 тис.— 458 540 пропозицій, або понад 43%, було подано в ході оглядів та конкурсів*.

Огляди і конкурси, як і інші форми змагання новаторів, сприяють не тільки загальному прискоренню процесів створення, впровадження і удосконалення нової техніки і технологій, а й вирішенню цільових технічних проблем.

Однією з основних цілей новаторства на сучасному етапі є боротьба за ощадливість та економію. Раціоналізатори і винахідники завжди були і є в перших рядах борців за ощадливе використання всіх видів ресурсів. Впроваджувані ними нововведення прямо або посередньо сприяють заощадженню часу, сировини, енергії, праці. У десятий п'ятирічці, наприклад, усі машинобудівні підприємства Харківської області обійшла книга-естафета, до якої раціоналізатори і винахідники заносили найбільш цікаві й ефективні пропозиції щодо економії матеріальних ресурсів. Книгу досягнень умільців було створено з ініціативи Героїв Соціалістичної Праці І. Горбатка, В. Кизима та інших знатних робітників Харкова. Вона передавалася від підприємства до підприємства згідно з графіком, затвердженим обласною радою ВТВР. Всі цікаві технічні рішення відбиралися і впроваджувалися у виробництво, а чергові учасники естафети вносили в книгу наступні записи про свої творчі знахідки. Завдяки цьому, наприклад, досвід 8-го Державного підшипникового заводу в справі застосування плазми для зміцнення різального інструменту швидко став надбанням десятків колективів. Усього до книги-естафети було занесено близько 20 тис. пропозицій, загальний ефект від впровадження яких досяг за роки п'ятирічки понад 250 млн. карбованців²¹.

В одинадцятій п'ятирічці згідно з настановами партії новатори республіки активізували свій пошук у цьому напрямі. Тільки в 1981 р. впровадження 21 тис. рацпропозицій та 312 винаходів дало змогу вивільнити працю понад 2 тис. робітників²².

Конкретність, наявність у розробках новаторів оригінальних технічних рішень і наполеглива робота господарських та профспілкових органів забезпечують стабільне підвищення питомої ваги впроваджених винаходів і рацпропозицій у загальному їх обсязі: вона зросла з 68,5% в 1965 р. до 83,1% у 1982 р.* Від п'ятирічки до п'ятирічки відповідно збільшується і економічний ефект діяльності раціоналізаторів та винахідників по прискоренню науково-технічного прогресу. Якщо за 1959—1965 рр. він становив 2246,2 млн. крб., то за 1966—1970 рр.— 2674,5 млн. крб., 1971—1975 рр.— 3900 млн. крб., 1976—1980 рр.— близько 6000 млн. крб., а за перші два роки нинішньої п'ятирічки — 2800 млн. крб.²³

* ПА УРРПС. Зведені статистичні звіти УРР ВТВР та УРР НТТ за 1982 р.; Народне господарство Української РСР в 1967 р.: Стат. щорічник.— К., 1968, с. 45; Народне господарство Української РСР у 1980 р.: Стат. щорічник.— К., 1981, с. 62; Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 году, с. 52.

²¹ Правда України, 1980, 12 авг.

²² Правда України, 1982, 15 авг.

** Підраховано за даними: Народне господарство Української РСР: Стат. щорічник.— К., 1982, с. 66; Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 году, с. 52.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 81, арк. 48; ОА УРРПС, ф. 5074, оп. 1, спр. 690, арк. 2; XII съезд профессиональных союзов Украинской ССР: Стеногр. отчет.— К., 1977, с. 32; Матеріали XXVI з'їзду Компартії України, с. 13; Рад. Україна, 1983, 19 трав.

Активна участь трудящих і насамперед робітників у технічній творчості є не тільки важливим фактором удосконалення суспільства розвинутого соціалізму, а й необхідною умовою дальшого розвитку змагання між виробничими і науковими колективами за прискорення науково-технічного прогресу. В епоху НТР, коли процес виробництва дедалі більше виступає не як підкорений безпосередньо майстерності робітника, а як технологічне застосування науки²⁴, останнє набуває особливого значення. Це — відносно нове явище. Укладання договорів про творчу співдружність доповнює традиційні госпрозрахункові зв'язки наукових установ з промисловими підприємствами, набагато збільшуючи плідотворність їх виробничих відносин. Таке співробітництво відіграє важливу роль за умов розвинутого соціалізму, оскільки «вирішальна ділянка сьогодні, — як підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, — впровадження наукових відкриттів і винаходів»²⁵.

Початок змаганням між науковими і виробничими колективами було покладено у роки восьмої п'ятирічки. Значний вплив на його розвиток мали відповідні рішення XXIII з'їзду КПРС і прийнята в 1968 р. постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по підвищенню ефективності роботи наукових організацій і прискоренню використання у народному господарстві досягнень науки і техніки»²⁶.

Тісні зв'язки на підставі взаємних соціалістичних зобов'язань підтримують багато підприємств і наукових інститутів. Так, Інститут надтвердих матеріалів АН УРСР у 1966 р. змагався з 17 підприємствами, а у 1970 р. — з 67²⁷, київський завод «Точелектроприлад» уклав договори про змагання з 20 науково-дослідними і навчальними інститутами. Інститут кібернетики АН УРСР — з Львівським телевізійним заводом тощо²⁸. Таке співробітництво є дуже результативним. Наприклад, спільна праця колективу Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона і новаторів Сумського заводу електронних мікроскопів дала змогу за рахунок створення і впровадження нової техніки підвищити продуктивність праці на підприємстві у п'ять разів²⁹.

Однак дійсно масовим і високоефективним цей напрям змагання суміжників став у роки дев'ятої п'ятирічки. Цьому великою мірою сприяли рішення XXVI з'їзду КПРС, на якому підкреслювалася необхідність «органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства...»³⁰, а також постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (1971 р.)³¹.

У той період майже 800 наукових закладів республіки уклали близько 15 тис. договорів про творчу співдружність з колективами більш як 2 тис. промислових підприємств³². Так, Інститут геотехнічної механіки (Дніпропетровськ) щорічно укладав 20 таких договорів³³. Комунарський металургійний завод, виконуючи договори з науковими установами про творчу співдружність, у 1972 р. виконав 42 спільні розробки із загальним економічним ефектом 1324 тис. крб.³⁴

²⁴ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 2, с. 206.

²⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 51.

²⁶ Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС — К., 1966, с. 40—41; Справочник партійного работника. — М., 1969, вып. 9, с. 257—282.

²⁷ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8215, арк. 2; спр. 7871, арк. 18.

²⁸ Див.: Плющ М. Р. Технічна творчість робітничого класу Української РСР. — К., 1973, с. 106.

²⁹ Рад. Україна, 1970, 15 лют.

³⁰ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу: Стеногр. звіт. — К., 1971, т. 1, с. 77—78.

³¹ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1981, т. 10, с. 464—472.

³² ОА УРРПС, ф. 3854, оп. 4, спр. 721, арк. 104; Комуніст України, 1975, № 2, с. 45.

³³ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8236, арк. 4.

³⁴ Там же, спр. 8233, арк. 2.

Дальшого розвитку це змагання набуло у десятій п'ятирічці. На XXV з'їзді КПРС зазначалося, що «успіх науково-технічної революції, її благотворний вплив на економіку... не можуть бути забезпечені зусиллями тільки наукових працівників. Дедалі більшої ролі набуває залучення до цього історичного значення процесу всіх учасників суспільного виробництва, всіх ланок господарського механізму»³⁵.

За роки, що минули після XXV з'їзду КПРС, змагання між науковцями і виробничниками республіки розширилося і поглибилось. Зросла його результативність. На особливу увагу заслуговує досвід творчої співдружності між машинобудівниками та вченими Харкова по прискоренню впровадження у виробництво нової техніки і прогресивної технології, який був схвалений ЦК Компартії України у 1979 р.³⁶ Колективи харківських тракторного, верстатобудівного та електротехнічного заводів, фізико-технічного інституту АН УРСР, ВНДіелектромашу та політехнічного інституту на базі взаємних соціалістичних зобов'язань протягом перших трьох років десятої п'ятирічки освоїли випуск 215 нових видів машин і устаткування, поліпшили експлуатаційні характеристики 183 типів техніки, що дало народному господарству близько 300 млн. крб. економії³⁷.

У березні 1979 р. харківські машинобудівники і вчені звернулися через газету «Правда України» до всіх трудящих республіки із закликом ширше розгорнути змагання між виробничниками й науковцями. У відповідь на це трудові колективи підприємств і наукових установ Києва, Жданова, Одеси, Кременчука, Луцька та інших промислових центрів розробили і прийняли взаємні підвищені зобов'язання. Тільки в Харківській області у 1979 р. було укладено понад 800 договорів про творчу співдружність, за якими виконано 1200 тем³⁸.

Співробітництво між промисловими підприємствами і науковими установами давно вже вийшло за межі республіки. Так, Інститут металофізики АН УРСР у співдружності з робітниками та інженерами Волгоградського сталепрокатного заводу розробив нову технологію електротермічної розробки канатного дроту, що дало економіку 230—250 крб. на кожній його тонні. Разом з Орловським сталепрокатним заводом інститут провів дослідження, в результаті яких з'явилася можливість підвищити міцність канатів для умов Півночі на 40—50%³⁹. В свою чергу інститути інших республік тісно співробітничать з виробничниками України. Співдружність колективів Всесоюзного НДІ автомобільного транспорту й Кременчуцького об'єднання «АвтоКРАЗ» допомогла виробничникам зекономити за три роки десятої п'ятирічки 200 т металу і перевести 30 верстатників на інші робочі місця. Змагання між луцькими приладобудівниками і Всесоюзним НДІ приладобудування дало змогу випустити у десятій п'ятирічці більше половини продукції із Знаком якості⁴⁰.

Розвиток змагання між науковими і виробничими колективами значною мірою сприяв зростанню темпів впровадження наукових розробок на підприємствах республіки. Так, якщо у дев'ятій п'ятирічці їх впроваджено 8,5 тис., то у десятій — більш як 11 тис. Це забезпечувало щорічний економічний ефект понад 1,5 млрд. крб.⁴¹

Дієвість змагання між науковими і виробничими колективами зумовлена насамперед його масовістю, яка рік у рік зростає. Якщо на початку десятої п'ятирічки на основі договорів про творчу спів-

³⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976, с. 54.

³⁶ Правда України, 1979, 4 мая.

³⁷ Правда України, 1979, 16 марта.

³⁸ Соц. Харківщина, 1979, 18 груд.

³⁹ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8237, арк. 20—21.

⁴⁰ Правда України, 1979, 22 марта, 5 апр.

⁴¹ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 10.

дружність з науковими установами співробітничали 2306 підприємств республіки, то наприкінці її — вже понад 5200 ⁴².

Аналіз змагання між науковими і виробничими колективами свідчить, що прогресивні тенденції, які зародилися в попередні роки, набули дальшого розвитку у нинішній п'ятирічці. Лише в 1981 р. у республіці було підписано 8 тис. нових договорів про творчу співдружність. Наступного року з успіхом пройшов огляд впровадження досягнень науки і техніки у виробництво під гаслом «Союз творчої думки і творчої праці — прискореному створенню і впровадженню нової техніки і технології». Активно поширювався в республіці досвід громадських рад сприяння науково-технічному прогресу, які функціонують при Київському, Харківському та ряді інших міськкомів та обкомів Компартії України ⁴³. Змагання між науковими та виробничими колективами здійснюється на чіткій методичній основі ⁴⁴.

Потреби розвитку науково-технічного прогресу в умовах НТР об'єктивно зумовлюють зростання рядів науково-технічної інтелігенції, піднесення її ролі у розвитку суспільного виробництва. «Найшвидше у звітний період, — підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, — зростала чисельність нашої інтелігенції. Тепер у країні кожний четвертий працівник зв'язаний в основному з розумовою працею. Не тільки в науці, освіті, культурі, а й у матеріальному виробництві, у всьому житті суспільства інтелігенція відіграє дедалі значнішу роль» ⁴⁵. Зрозуміло, що залучення інтелігенції, і насамперед інженерно-технічної, до соціалістичного змагання має важливе значення для посилення впливу останнього на темпи науково-технічного прогресу.

На сучасному етапі основною формою участі інженерів, техніків, науковців у соцзмаганні стали особисті та колективні творчі плани. Вони мобілізують їх на боротьбу за піднесення ефективності суспільного виробництва, поліпшення якості продукції, економію всіх видів ресурсів тощо. Творчими планами визначається участь спеціалістів народного господарства у змаганні і передбачається підвищення їх професійної майстерності й ідейного рівня.

З цінною ініціативою «Кожному інженеру і техніку — свій план творчої діяльності!» виступив начальник цеху синтетичного аміаку Горлівського ВО «Стирол» О. П. Штих. Те, що ініціатором руху став саме він — комуніст, Герой Соціалістичної Праці, знатний раціоналізатор, який пройшов славний трудовий шлях від рядового робітника до начальника цеху, — глибоко символічно і закономірно. Після закінчення ремісничого училища Олександр Петрович майже 20 років працював на заводі спочатку апаратником, а згодом старшим апаратником. Без відриву від виробництва він закінчив вечірню школу, а потім інститут. Ще на початку 60-х років О. П. Штих виступив ініціатором змагання хіміків за максимальне використання виробничих потужностей, яке набуло поширення на багатьох підприємствах галузі. Глибоке знання виробництва, творчий підхід до справи — ось що дало змогу передовому робітнику стати знаючим інженером і виступити з новою цінною ініціативою. О. П. Штих уособлює соціальну єдність радянського суспільства, в якому інтелігенція стала справді народною, а її активна участь у соціалістичному змаганні — однією з характерних рис радянського способу життя.

Почин горлівського інженера, схвалений Міністерством хімічної промисловості УРСР та президією Українського республіканського

⁴² ПА УРРПС. Довідка про розвиток найважливіших ініціатив та починів трудящих у десятиріччя п'ятиріччя.

⁴³ Рад. Україна, 1982, 6, 19 січ., 19 лют.; Правда України, 1982, 8 янв.

⁴⁴ ПА УРРПС. Про методичні рекомендації по організації творчої співдружності і соціалістичного змагання наукових і виробничих колективів. Постанова Держкомпраці УРСР, Президії Укрпрофради і Президії УРР НТТ від 23 липня 1983 р.

⁴⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63—64.

комітету профспілки робітників нафтової і хімічної промисловості в грудні 1967 р., а згодом і десятим з'їздом профспілок України (1968 р.), підтримало багато спеціалістів республіки вже у восьмій п'ятирічці⁴⁶. Однак по-справжньому масовим і результативним змагання інженерно-технічних працівників на основі творчих планів стало в роки дев'ятої п'ятирічки, коли до нього було залучено майже 900 тис. чол. Реалізація заходів, передбачених їх планами, забезпечила економічний ефект майже в 2 млрд. карбованців⁴⁷.

Цьому сприяли не тільки масовість творчого планування, а й його якісне вдосконалення. Почали розроблятися перспективні та поточні індивідуальні і колективні творчі плани. Вони стали більш комплексними і передбачали різноманітні форми участі спеціалістів у науково-технічному переобладнанні виробництва, технічній пропаганді, суспільно-політичному житті колективу.

На розвитку змагання спеціалістів на основі творчих планів позитивно позначилася цілеспрямована робота профспілкових організацій республіки. У постанові Президії Укрпрофради від 3 грудня 1974 р. «Про досвід організації соціалістичного змагання серед спеціалістів народного господарства на основі творчих планів» було дано всебічний аналіз цього руху, визначено головні напрями його удосконалення і накреслено конкретні заходи, спрямовані на дальше піднесення творчої активності інженерів і техніків. На виконання цієї постанови був розроблений типовий творчий план спеціаліста та положення про нього. Це сприяло поглибленню змагання інженерно-технічних працівників, посиленню його спрямованості на досягнення найкращих кінцевих результатів.

У десятій п'ятирічці змагання інженерно-технічних працівників на основі творчих планів піднялося на новий ступінь. Цьому значною мірою сприяла постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС та ЦК ВЛКСМ про Всесоюзне соціалістичне змагання, в якій підкреслювалася необхідність його удосконалення⁴⁸. Відповідно до неї в республіці було проведено значну роботу щодо поліпшення організації соцзмагання. Так, уже на початку п'ятирічки спільними зусиллями Укрпрофради, Наукової ради з проблем соціалістичного змагання при АН УРСР і Укрпрофраді та Республіканської ради НТТ розроблено науково обгрунтовані типові рекомендації по організації соціалістичного змагання на основі творчих планів. Проблеми його вдосконалення неодноразово розглядалися на різних рівнях. Наприклад, у 1976 р. Львівська облпрофрада, узагальнивши нагромаджений на підприємствах області досвід в цьому плані, затвердила типовий «Творчий паспорт спеціаліста» та положення про складання творчого паспорту і організації на його основі соцзмагання, а також заходи морального та матеріального заохочення переможців тощо. Такі ж положення були розроблені в усіх областях республіки.

У десятій п'ятирічці завдяки наполегливій і коніткій роботі партійних організацій, профспілок і комсомолу склалася досить струнка і дійова система організації соціалістичного змагання інженерно-технічних працівників на основі творчих планів. Великий позитивний досвід в цій справі було нагромаджено, зокрема, на київському заводі «Арсенал» ім. В. І. Леніна, Дарницькому шовковому комбінаті, Харківському заводі транспортного машинобудування ім. Малішева та багатьох інших підприємствах. На основі перспективних та поточних

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 1, спр. 592, арк. 528; ОЛ УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 5839, арк. 18—21; Десятим з'їзд професійних спілок України: Стеногр. звіт.— К., 1969, с. 24.

⁴⁷ Коммунист Украины, 1975, № 2, с. 45; ПА УРРПС. Участь профспілок у забезпеченні дальшого всебічного розвитку економіки Радянської України. (Довідкові матеріали), с. 7.

⁴⁸ Див.: Справочник партийного работника.— М., 1977, вып. 17, с. 289.

планів розвитку виробництва інженери і техніки приймали соцзобов'язання по розробці конкретних тем, які заносилися до творчих планів. Самі плани піддавалися детальному обговоренню і затверджувалися на технічних радах підприємств та цехів з метою підвищення актуальності і доцільності передбачуваних ними заходів.

На більшості підприємств республіки склалася також ефективна система підбиття підсумків змагання і заохочення його переможців. Основними критеріями визначення творчої віддачі стали тепер економічний ефект від реалізації пропозицій, вміщених у творчих планах, участь у впровадженні нової техніки та технології, громадському житті. Переможці змагання заносяться до книг пошани підприємств, нагороджуються грамотами, грошовими преміями, цінними подарунками, путівками тощо.

Завдяки поліпшенню організації змагання спеціалістів народного господарства у десятиріччя кількість його учасників та економічний ефект від його проведення постійно зростали. Так, число інженерів і техніків республіки, охоплених цим рухом, збільшилося з 900 тис. чол. на початку 70-х років до більш як 1770 тис. чол. на початку 80-х, тобто їх питома вага досягла 77,5%. Щорічний ефект від реалізації творчих планів зріс від 755,5 млн. крб. у 1976 р. до 1425 млн. крб. наприкінці п'ятиріччя⁴⁹. Принципово важливим є те, що в умовах здійснюваного партією курсу на інтенсифікацію виробництва дієвість руху зростає не лише завдяки його розширенню, а й збільшенню віддачі від реалізації кожного творчого плану. Так, якщо в 1976 р. впровадження заходів по одному плану давало в середньому річний ефект розміром 561,2 крб., то у 1980 р. цей показник досяг уже 805 крб.*

Науково-технічний прогрес якнайтісніше взаємозв'язаний не тільки з переліченими, а й з багатьма іншими напрямками і формами соціалістичного змагання, зумовлює їх поширення і сам розвивається під їх впливом. Це — сучасне зустрічне планування і трудова співдружність суміжників, різноманітні ініціативи, спрямовані на поліпшення якості продукції й посилення режиму економії, рух за комуністичне ставлення до праці, наставництво тощо. Отже, всі складові єдиної системи організації соціалістичного змагання невід'ємні від науково-технічного прогресу і умовне виділення серед них провідних ланок, що безпосередньо викликані прогресивними зрушеннями у науці й техніці і самі справляють найбільш активний вплив на створення і впровадження нових машин, устаткування і технологій, необхідне лише для концентрації творчої ініціативи мас на вирішальних ділянках боротьби за прискорення темпів НТП.

Ю. В. Сиволоб

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ СОРЕВНОВАНИЕ

Резюме

В статье на материалах Украинской ССР анализируется взаимосвязь между социалистическим соревнованием и научно-техническим прогрессом на этапе развитого социализма, подчеркивается ее диалектический характер как в технико-экономическом, так и в социальном плане, выделяются ведущие формы и направления соревнования, в наибольшей степени обусловленные развитием науки и техники и оказывающие непосредственное влияние на ускорение темпов научно-технического прогресса, раскрываются основные тенденции их развития, социальные движущие силы, условия повышения эффективности.

⁴⁹ ПА УРРПС. Зведені статистичні звіти УРР НТТ за 1976—1980 рр.; Коммунист Украины, 1975, № 2, с. 45.

* Підраховано автором.

150-річчя Київського університету

М. У. БІЛИЙ,
ректор Київського державного університету

РОЗВИТОК ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КДУ

КПРС розглядає науку як один з найголовніших факторів комуністичного будівництва. Її роль особливо зростає в період дальшого вдосконалення розвинутого соціалізму. Про це переконливо свідчать рішення XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів її ЦК, постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по прискоренню науково-технічного прогресу в народному господарстві» (1983 р.), постанова ЦК КПРС «Про роботу Уральського наукового центру Академії наук СРСР» (1983 р.).

Зростання ролі науки в житті суспільства не могло не відбитися на науковій діяльності вищої школи. В останні десятиріччя значно розширилися масштаби досліджень, здійснюваних у вузах, а їх результати дедалі активніше використовуються у народному господарстві. Разом з тим посилюється вплив науки на навчально-виховний процес в учбових закладах, на зміст і характер підготовки спеціалістів. Підсумовуючи характерні риси взаємодії науки й вищої освіти та узагальнюючи тенденції, що намітилися нині в цій галузі, можна обгрунтовано твердити про об'єктивну потребу в більш продуктивній участі вузів у науково-технічній революції, у збільшенні їх наукового потенціалу і поліпшенні використання останнього.

Одним з провідних наукових центрів країни по праву є Київський орденів Леніна і Жовтневої Революції державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Маючи славу 150-річну історію свого існування, колектив КДУ володіє всім необхідним для розв'язання актуальних творчих завдань. По-перше, в ньому працює великий загін науково-педагогічних кадрів, який налічує 2730 чол. Серед них — 30 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, 223 доктори наук, професори та 1358 кандидатів наук, доцентів. По-друге, вуз має потужну матеріально-технічну базу. Його підрозділи оснащені сучасним обладнанням.

До того ж наукові дослідження у Київському університеті мають давні й славні традиції. Багато поколінь його вчених і педагогів закладали фундамент для розвитку науки¹.

Характерні для них якості — правильний вибір мети й предмета досліджень, відточена методика, висока вимогливість до себе і одержаних результатів — збережені й примножені вченими та випускниками вузу наступних поколінь. З Київським університетом зв'язані імена таких провідних вчених й організаторів науки, як фізик А. П. Александров — президент АН СРСР, кібернетик В. М. Глушков, біохімік О. В. Палладін, математик М. М. Боголюбов, математик і механік М. О. Лаврентьев, філософи Е. В. Ільєнков та П. В. Копнін, філологи О. І. Білецький, І. К. Білодід, Л. А. Булаховський, історик О. Л. Нарочницький, юрист П. О. Недбайло та інші. Серед випускників КДУ (а за роки Радянської влади ним підготовлено 100 тис. спеціалістів, у той час як за 83 дореволюційні роки — близько 20 тис.) — 106 лауреатів Ленінської й Державної премій СРСР і УРСР, 140 академіків та членів-кореспондентів АН СРСР й академій наук союзних республік, близько 4 тис. докторів наук. Красномовними є й такі дані: 4 з 6 президентів АН УРСР в минулому були студентами або викладачами Київського університету, 75 чол. з останніх були чи нині працюють директорами інститутів АН СРСР і АН УРСР.

¹ Див. докладніше: Історія Київського університету. — К., 1959, с. 73—256.

Особливо інтенсивно розвивалася наука в університеті у післявоєнні роки. Саме в 50—60-х роках в цілому сформувалися основні її напрями, що плідно продовжують розвиватися й нині. І все ж корінні зміни, як кількісні, так і якісні, відбулися в справі постановки наукових досліджень в КДУ в основному за останні півтора десятиріччя. Вони зв'язані насамперед з об'єктивними процесами, які характерні для сучасного суспільного розвитку в нашій країні. «Інтенсифікація, прискорене впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, здійснення великих комплексних програм — усе це в кінцевому підсумку, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко, — повинно піднести на якісно новий рівень продуктивні сили нашого суспільства»². Закономірно тому, що наука сьогодні перетворилася у безпосередню продуктивну силу. З'явилися її нові галузі, наприклад, кібернетика. А розвиток таких наук, як ядерна фізика, генетика (на молекулярному рівні), біохімія та ін., дає підстави сподіватися, що у майбутньому можуть бути розв'язані такі кардинальні проблеми, як енергетична і продовольча.

Про динаміку розвитку науки в Київському університеті свідчить, наприклад, той факт, що витрати на найважливіші науково-дослідні роботи зросли з 2,6 млн. крб. у 1976 р. до 12 млн. крб. в 1984 р. Нині ці роботи становлять у вузі 79% від загального числа досліджень. Лише за останні три роки в народне господарство впроваджено 744 розробки університетських учених з економічним ефектом 50 млн. крб.; ними опубліковано 195 монографій, 77 підручників. Всього в нинішній п'ятиріччі в КДУ підготовлено з числа аспірантів і співробітників 780 кандидатів та 56 докторів наук, на 28 спеціалізованих радах проведено захист 83 докторських і 1030 кандидатських дисертацій.

Нині вчені університету беруть участь у реалізації 105 комплексно-цільових програм, у тому числі 18-и, затверджених Держкомітетом СРСР по науці та техніці. Зокрема, велика увага приділяється виконанню Продовольчої програми. Тільки в одинадцятій п'ятиріччі загальний обсяг спрямованих на її реалізацію досліджень, у яких беруть участь 271 чол. з числа професорсько-викладацького складу, 144 наукових співробітників й 140 аспірантів, становить 5,3 млн. крб. У 1984—1990 рр. передбачається впровадити у виробництво 43 наукові розробки з цієї програми.

Можна виділити два основних принципи, які лежать в основі організації наукових досліджень у КДУ. Це, по-перше, стратегічна орієнтація на переважаючий розвиток фундаментальних розробок і, по-друге, постійна та дедалі зростаюча увага до піднесення ефективності науки, її безпосередньої практичної віддачі, до впровадження результатів роботи вчених у народне господарство.

В університетах наука за своєю спрямованістю займає особливе становище у порівнянні з вузами інших профілів, скажімо, технічних. У перших завжди особлива увага приділяється фундаментальним дослідженням, спрямованих на вивчення головних, визначальних властивостей матеріального світу і способів його пізнання.

Розвиток університетської науки, як правило, зв'язують з утворенням певних напрямів досліджень, наукових шкіл. Київський університет щодо цього не є винятком. Основні найбільш вагомі творчі досягнення вчених КДУ одержані на тих кафедрах, у тих колективах, де послідовно і плідно розвиваються наукові школи з своїми творчим почерком й традиціями.

² Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 14.

Більш чи менш вичерпний аналіз розвитку науки в КДУ в історичному аспекті — справа складна. Тому доцільно спинитися лише на короткій характеристиці основних наукових досліджень у вузі.

Одним з найбільш характерних прикладів того, як в університеті реалізується курс на переважаючий розвиток фундаментальних наук, є організація наукових досліджень у КДУ в галузі фізики, які проводяться на фізичному і радіофізичному факультетах. Там вивчаються проблеми, що знаходяться на передньому краї сучасного природознавства. Це — квантова радіофізика і нелінійна оптика, фізика напівпровідників й металофізика, ядерна та молекулярна фізика тощо.

Однією з найстаріших є університетська школа з фізичної оптики, заснована у 1939 р. професором О. А. Шишловським — учнем академіка С. І. Вавілова. За роки існування цієї школи з неї вийшло багато вчених, які очолили наукові колективи та успішно розвивають нові творчі напрями (академік АН УРСР М. П. Лисня, члени-кореспонденти АН УРСР М. У. Білий, І. С. Горбань, І. І. Конділенко). Тут, у школі оптиків беруть початок численні дослідження з різних аспектів фізичної оптики — від спектроскопії до взаємодії лазерного випромінювання з речовиною. Такого роду наукові пошуки із застосуванням оптичних методів проводяться нині на кількох кафедрах фізичного і радіофізичного факультетів. Серед багатьох значних досягнень учених КДУ у цій галузі відзначимо такі: вивчення оптичних властивостей напівпровідників дали змогу закласти експериментальні основи кількісної спектроскопії екситонів, уперше одержати генерацію лазерного випромінювання екситонною рідиною; вперше відкрита люмінесценція багатьох елементів у розчинах електролітів, що сприяло розробці нового високочутливого методу якісного і кількісного аналізу мікроклітин, які широко використовуються в сучасній техніці, проведено цикл фундаментальних досліджень по спектроскопії комбінаційного розсіювання світла молекулами. Одержані результати сприяли створенню лазерного локатора для дистанційної діагностики газових забруднень атмосфери.

Університетська школа з фізики напівпровідників є частиною київської школи, що виникла наприкінці 40-х років під керівництвом академіка АН УРСР В. Є. Лашкарьова. З 1952 р. в Київському університеті працює перша в країні кафедра фізики напівпровідників. Наукова робота цієї кафедри і проблемної лабораторії фізики та техніки напівпровідників ведеться нині у двох напрямках: вивчення контактних і фотоелектричних явищ у напівпровідниках та комплексне вивчення цих речовин, у тому числі найбільш важливих матеріалів сучасної мікроелектроніки.

На базі проведення досліджень контактних явищ на межі метал—напівпровідник істотно поліпшені параметри деяких типів існуючих напівпровідникових приладів та розроблені нові. В результаті здійснених досліджень по другому напрямку були відкриті, зокрема, низькочастотні коливання електричного струму.

За участь у написанні монографії «Електронні явища на поверхні напівпровідників» професор В. І. Стріха удостоєний в 1970 р. Державної премії УРСР. У 1982 р. такою ж премією було відзначено працю «Розробка нового способу й освоєння високопродуктивного промислового зварювання діодів масового застосування» (професор В. М. Добровольський, старший науковий співробітник С. П. Павлюк). Цікаво відзначити, що таку високу оцінку одержала праця, яка органічно включає в себе як суто фізичні (фундаментальні) дослідження, так і суцього прикладний аспект.

Високу репутацію має університетська школа металофізики, заснована ще в довоєнні роки професором С. Д. Герцрікеном. Наведено деякі результати роботи, виконаної в галузі фізики металів ученими

КДУ останнім часом. Розроблено квантовомеханічну теорію термодинамічних властивостей рідких перехідних металів та бінарних сплавів. Впроваджено у виробництво оптимальні технологічні режими роботи камер швидкісного безокислювального нагрівання агрегатів безперервного гарячого цинкування й алюмінування.

Праці металофізиків мають не тільки важливе теоретичне значення, а й знаходять найширше застосування на практиці. Від впровадження їх результатів лише за роки десятої п'ятирічки одержано економічний ефект, що перевищує 1,5 млн. крб. Групі вчених-металофізиків КДУ за цикл праць «Експериментальні і теоретичні дослідження з фізики рідких металів» присуджено Державну премію УРСР в 1983 р. (П. П. Кузьменко, Е. Й. Харьков та інші).

Однією з найстаріших наукових шкіл на радіофізичному факультеті є школа фізичної електроніки, заснована близько 50 років тому членом-кореспондентом АН УРСР Н. Д. Моргулісом в Інституті фізики АН УРСР і Київському університеті. Дослідження з фізичної електроніки проводилися в кількох напрямках, що дало, зокрема, змогу сконцентрувати зусилля вчених КДУ на вивченні процесів формування прихованого електростатичного зображення під час термопластичного запису інформації. Результати робіт з цієї проблеми були відзначені у 1970 р. Державною премією УРСР (Н. Г. Находкін, Н. Г. Кувшинський, В. П. Нємцев).

Інтенсивно проводяться в університеті наукові пошуки в галузі фізики низькотемпературної плазми. Так, вивчення ряду актуальних питань з кінетики нерівноважної плазми дали можливість розв'язати важливі практичні завдання.

Широко відомими як у нас, так і за кордоном стали досягнення університетської школи молекулярної фізики. Тут проводяться різнопланові дослідження властивостей рідини й, зокрема, їх зв'язки із структурою останньої; відкрито вплив гравітаційного поля на стан речовини поблизу критичної точки; встановлено закономірності розсіювання світла для різних розчинів; виявлено ряд нових релаксаційних процесів у молекулярних рідинах.

В працях університетської школи молекулярної фізики досліджуються й прикладні проблеми: розроблені методи розрахунків прозорості водяних туманів, запропоновані способи аналізу структури зварених швів полімерних матеріалів та ін.

Успішно розвивається в КДУ науковий напрям, зв'язаний з роботою ряду надзвичайно актуальних проблем квантової радіофізики. Вперше в нашій країні тут розроблено і освоєно методіку ефективного збудження гіперзвукових хвиль в кристалах. Досліджено й взаємодію лазерного та надвисокочастотних випромінювань в електрооптичних і магнітних кристалах, в результаті чого розроблені ефективні модулятори лазерного випромінювання.

Загальновідомими стали праці університетських астрономів і астрофізиків. Обсерваторія КДУ — одна з найстаріших на Україні. На кафедрі астрономії та в обсерваторії успішно розвиваються дослідження в галузі астрономії й фізики Сонця, фізики комет і метеорів, а також астрофізики.

У післявоєнні роки в університеті склалися і успішно розвиваються дослідження у галузі ядерної фізики, зокрема, фізики нейтронів. Розроблено ряд унікальних прискорювачів, досліджено механізм розсіювання при взаємодії швидких нейтронів з атомними ядрами та ін., що має важливе теоретичне і прикладне значення.

Київський університет по праву займає провідне становище в галузі математичних наук. Стали всесвітньо відомими його наукові школи: алгебраїчна, нелінійної механіки, теорії ймовірностей і математичної статистики, кібернетики та обчислювальної математики.

Фундаментальні дослідження в різних галузях математики і механіки в КДУ зв'язані з іменами, академіків М. М. Боголюбова, В. М. Глушкова, Д. О. Граве, М. П. Кравчука, М. М. Крилова, М. О. Лаврентьева, Г. В. Пфейффера, О. Ю. Шмідта, О. М. Динника, О. Ю. Ішлинського, а також академіків АН УРСР Б. В. Гніденка, В. С. Королюка, Ю. О. Митропольського, В. С. Михалевича, О. С. Парасюка, Й. З. Штокала, Н. А. Кільчевського, А. Д. Коваленка, В. О. Кононенка, М. М. Крилова, О. І. Кухтенка, Г. М. Савіна, І. Т. Швеця та ряду членів-кореспондентів АН УРСР.

Широким є коло проблем, що їх досліджують математики і кібернетики КДУ. Зокрема, ними проведені теоретичні дослідження, які значно розширюють можливість використання теоретико-ймовірносних та статистичних методів під час розв'язання актуальних проблем науки й техніки; розроблені нові ефективні методи вирішення завдань статистики випадкових процесів; розвинуто спектральну теорію випадкових полів, що відіграє важливу роль у розв'язанні проблем космонавтики, автоматичного управління, статистичної радіофізики, гідроакустики та гідролокації, геофізики і геології тощо.

Велика заслуга у розвитку математичної кібернетики в КДУ належить академіку В. М. Глушкову. Ним та його учнями зроблено вагомий вклад у дослідження автоматно-алгебраїчних моделей та їх застосування під час проектування обчислювальних машин і систем та ін.

Засновником київської школи з кількісно-аналогічних методів став член-кореспондент АН УРСР Г. М. Положий. Під керівництвом академіка АН УРСР І. І. Ляшка, професора В. Л. Макарова одержані нові фундаментальні результати з чисельних розв'язань крайових задач математичної фізики і в теорії методу сіток. Цикл праць по методах вирішення задач математичної фізики та їх застосуванню у фільтрації відзначено Державною премією УРСР (1981 р.).

Під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР Б. М. Бублика в останні роки одержані фундаментальні результати з кількісних методів розв'язання задач оптимального управління та з інших актуальних проблем.

Впровадження у народне господарство результатів розробок учених-кібернетиків дало змогу за роки нинішньої п'ятирічки одержати економічний ефект понад 10 млн. крб.

Під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР А. Ф. Улитка в КДУ проводяться дослідження передруйнуючого стану магістральних газопроводів методами акустичної емісії. Розроблено, зокрема, математичну модель старту руху тріщини з постійною і змінною швидкістю в крихких і пластичних матеріалах тощо.

В університеті ведеться розробка багатьох актуальних проблем хімії. Започатковані під керівництвом професора А. М. Голуба фундаментальні дослідження в галузі неорганічної хімії — по вивченню реакцій комплексоутворення близьких за якостями металів у неводяних середовищах були успішно продовжені і підняті на новий рівень колективом учених на чолі з членом-кореспондентом АН УРСР В. В. Скопенком. Значний вклад у розвиток багатьох напрямів аналітичної хімії та хімії комплексних сполук вніс академік АН УРСР А. К. Бабко. Науковий колектив хіміко-аналітиків, очолюваний академіком АН УРСР А. Т. Пилипенком, досліджує будову, хіміко-аналітичні властивості, механізм та кінетику утворення одно- і різнолігандних комплексів металів з органічними та неорганічними лігандами.

Відому школу хіміків-органіків створив академік АН УРСР А. І. Кіпріанов. Він був автором теорії колірності органічних сполук і хімії полімітинових фарбників, яка є основою сучасних теоретичних уявлень про зв'язки між будовою й кольором органічних речовин.

Успішно розвивається в КДУ керований академіком АН УРСР Ф. С. Бабичевим новий науковий напрям по синтезу, вивченню будови, властивостей та реакційної властивості конденсованих азотомістких гетероциклів.

Цікаву плідотворну роботу ведуть вчені-біологи. Біологія як наука за своєю практичною значимістю в недалекому майбутньому повинна зайняти мало не провідне місце серед природничих дисциплін. Вже сьогодні відомі видатні досягнення в галузі генетики, молекулярної біології, мікробіології, біохімії. Успішно проводяться на біологічному факультеті та в Інституті фізіології при КДУ дослідження з фізіології людини, тварин і рослин, ботаніки, зоології, біофізики, біохімії, генетики, мікробіології тощо. Тут проводяться розробки наукових проблем в рамках комплексних цільових програм.

Помітний вклад у розв'язання питань охорони природи, відновлення фауни і флори республіки вносять вчені біологічного факультету, а також такі наукові підрозділи КДУ, як ботанічний сад ім. академіка А. В. Фоміна і Канівський заповідник.

Чималих успіхів досягли вчені геологічного факультету в галузі вивчення геологічної будови, гідрогеології її корисних копалин України та інших регіонів Радянського Союзу. Ними, зокрема, виконано прогнозування гідрогеологічної обстановки для 70 об'єктів РРФСР, України, Молдавії, здійснено металогенічну оцінку ряду значних рудних районів Північного і Південного Казахстану, Західного Забайкалля, Українського щита. Разом з тим успішно розвивається комплекс теоретичних й експериментальних досліджень, зв'язаних з розробкою нових геофізичних методів пошуку родовищ корисних копалин.

Розроблені та успішно впроваджуються в організаціях Мінводгоспу СРСР і УРСР комплексна методика й апаратура для вивчення волого-солепереносу в зоні аерації на зрошуваних масивах та проєктованих зрошувальних системах, у тому числі під час проєктування каналів системи Дунай—Дніпро та розробки захисних заходів по охороні геологічного і гідрогеологічного середовища в районі Південно-Українського територіально-промислового комплексу.

Вчені географічного факультету успішно працюють над вивченням природогосподарських умов республіки, а також окремих її регіонів. Було встановлено, зокрема, закономірності просторово-часового розподілу природних ресурсів і сучасних фізико-географічних процесів на території УРСР, вивчено динаміку природних й антропогенних ландшафтів. Здійснення у тісному контакті з географами університетів та педагогічних інститутів республіки галузевого і комплексного районування дало змогу вперше розробити принципи і створити схему фізико-географічного районування України.

В результаті проведеної роботи було видано монографію «Фізико-географічне районування Української РСР для цілей сільського господарства», яка знайшла широке визнання наукової громадськості і практиків у галузі сільськогосподарського виробництва.

З врахуванням вимог, висунутих Комуністичною партією перед радянською наукою, і зокрема перед вузівською, за останні роки в КДУ проведено значну цілеспрямовану роботу щодо піднесення ролі наукових розробок у розв'язанні народногосподарських завдань. Серед заходів, спрямованих на поліпшення організації досліджень, найбільш вагомим є насамперед створення в університеті науково-дослідної частини (НДЧ). Вона покликана сприяти зростанню ефективності наукових досліджень, прискоренню використання одержаних результатів у народному господарстві, забезпечувати єдність наукової роботи з навчально-виховним процесом. Основною структурною одиницею НДЧ є науково-дослідна лабораторія. Нині їх у КДУ налічується 61.

Нова організаційна структура керівництва науковою роботою дала змогу сконцентрувати увагу вчених на найважливіших напрямках, усунути розпорошення сил, уникнути дрібнотем'я, посилити зв'язки фундаментальних досліджень з прикладними. Істотно поліпшити також можливості планування наукових пошуків у масштабах усього університету.

Завдання піднесення ефективності наукових розробок в КДУ розв'язуються шляхом їх раціональної організації, ретельного планування, встановлення тісних взаємозв'язків з виробництвом. Найбільш простою й поширеною формою останніх є договір між тим чи іншим підрозділом вузу і підприємством про наукову співдружність, яким передбачається проведення спільних досліджень, впровадження у виробництво їх результатів, взаємодопомога у наукових пошуках, пов'язана з використанням унікальної апаратури, експериментальних установок, нових методик тощо.

Наприклад, згідно з договором про співробітництво КДУ з Дніпропетровським металургійним інститутом та Челябінським металургійним заводом у виробництво були впроваджені результати досліджень структури металів, що дало економічний ефект понад 700 тис. крб. Кафедрою фізичної хімії полімерів і колоїдів Київського університету розроблені компоненти для абразивного інструменту, що впроваджуються на Пермському заводі монтажних виробів і засобів автоматизації Мінмонтажспецбуду СРСР.

Договори про творче співробітництво, як правило, є початковим етапом для появи нової, більш досконалої форми зв'язків — господарських договорів на виконання наукових робіт.

Більш як двадцятирічний досвід діяльності КДУ свідчить про високу ефективність цієї форми зв'язку. Спостерігається зростання асигнувань на науково-дослідну роботу за рахунок госпдоговорів. Так, з 1970 р. по 1984 р. сума такого роду фінансування збільшилася майже в шість разів і становить у нинішньому році понад 12 млн. крб. Більшу частину досліджень за цією формою зв'язку між вузом і підприємствами становлять замовлення, вартість яких понад 100 тис. крб.

В результаті проведення таких робіт вченими і викладачами, аспірантами і студентами університету було розроблено і впроваджено значну кількість приладів, рекомендацій і технологій. Так, за госпдоговором з Нижньотатигільським металургійним комбінатом були визначені математичні моделі процесів управління блюмінгом-1500 та універсальним балковим станом, що дало економічний ефект 100 тис. крб. Вченими біологічного і географічного факультетів розроблені препарати і рекомендації для підвищення врожайності яблук. Їх використання у радгоспі «Жовтень» Вінницької області дало економічний ефект 31 тис. крб., а на Кримській дослідній станції садівництва Головлплдвинпрому УРСР — 57 тис. крб.

Практика свідчить, що тривале виконання госпдоговорів з певного наукового напрямку в ряді випадків дає змогу розробити комплексні цільові програми, зорієнтовані на розв'язання найактуальніших народногосподарських завдань.

Досить ефективним каналом зв'язку університетської науки з промисловістю є галузеві та базові науково-дослідні лабораторії, що виникають як результат стійких і тривалих договірних зв'язків вузу з тим чи іншим підприємством або організацією. Утворювані за рахунок коштів замовника, вони покликані впроваджувати передові наукові розробки університетських учених безпосередньо на підприємствах. Зв'язок з промисловістю тут найтісніший і найповніший. З одного боку, це робота, яка задовольняє безпосередньо замовника (а звідси й впровадження, її економічна ефективність), з іншого — можливість використання сучасної експериментальної бази останнього та

розширення своєї власної для оперативної реалізації найновіших наукових ідей.

Чисельність галузевих і базових лабораторій в університеті постійно зростає. Наприклад, у 1977 р. в КДУ була всього одна така лабораторія, а нині у ньому налічується 5 галузевих та 3 базові. Так, у галузевій лабораторії «Розрахунки пристроїв і проведення складних монтажних робіт», створеній спільно з Мінмонтажспецбудом УРСР в 1973 р., річний обсяг досліджень досягає суми майже 270 тис. крб. Економічний ефект від впровадження їх результатів становить 327 тис. крб.

Використання наукового потенціалу Київського університету в прикладній галузі в останні роки активно проводиться і шляхом підготовки та підвищення кваліфікації інженерно-технічних кадрів. Зрозуміло, що це висуває особливо високі вимоги до професорсько-викладацького складу, до науково-методичного рівня лекцій та циклів лабораторних робіт.

Новою формою співробітництва КДУ з промисловістю в плані підвищення наукової кваліфікації інженерного складу й більш ефективного впровадження передових досягнень у виробництво є організація базових кафедр на підприємствах і в наукових закладах. Нині функціонує 6 таких кафедр університету на виробництві та в інститутах АН УРСР.

Особливо слід відзначити одну з найбільш досконалих форм зв'язку науки з виробництвом — навчально-науково-виробничі об'єднання (ННВО), створені з метою об'єднання зусиль вчених та виробничників, які працюють в організаціях з різною відомчою належністю. КДУ бере участь у роботі чотирьох ННВО: «Електроніка», «Чиста вода», «Фоторегіструючі полімерні та композиційні матеріали», «Продовольство».

Всього в рамках таких об'єднань університет зв'язаний співробітництвом з 18 підприємствами. Загальний обсяг виконуваних досліджень становить суму в 600 тис. крб. Економічний ефект, одержаний від впровадження наукових розробок в рамках ННВО, в 1983 р. становив 1,7 млн. крб.

Дедалі зростаючу роль нині відіграють гуманітарні, насамперед суспільні науки.

Керуючись рішеннями червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, ректорат і партійний комітет Київського університету проводять велику роботу з метою поліпшення планування і фінансування наукових розробок, укрупнення тематики досліджень, підвищення її актуальності та ефективності, створення колективів, націлених на розробку перспективних напрямів марксистсько-ленінської науки. В КДУ сформувався і веде наукову роботу висококваліфікований загін учених-суспільствознавців.

Активно працюють вони над дослідженням актуальних питань, які дають змогу висвітлювати величезну роль В. І. Леніна у розвитку революційної теорії, розробці плану побудови соціалізму та комунізму, розкрити торжество ідей ленінізму в сучасному світі. До 100-ї та 110-ї річниць з дня народження В. І. Леніна було підготовлено та видано ряд монографій з цієї тематики, серед яких «Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність», «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки», «Ленінське вчення про культурну революцію та її здійснення на Україні» тощо.

Вчені КДУ опублікували ряд праць, в яких узагальнюється історичний досвід будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні під керівництвом КПРС, розвиток світового революційного процесу. Назвемо лише деякі з них: «Торжество ленінської національної політики на Україні», «Велика Жовтнева соціалістична революція і закономір-

ності розвитку країн соціалізму», «У боротьбі за владу Рад на Україні», «Економічні проблеми створення матеріально-технічної бази комунізму», «Діалектичний матеріалізм і природничо-наукова картина світу», «Братній союз народів» та ін.

Характерною рисою наукових досліджень суспільствознавців КДУ є дедалі більший зв'язок їх теоретичних праць з життям, практикою комуністичного будівництва. Вони створили ряд важливих комплексних досліджень. Серед них — «Економічні закони та їх використання в процесі комуністичного будівництва», «Господарський механізм та його вдосконалення на сучасному етапі», «Виробничі об'єднання і підвищення ефективності суспільного виробництва» та ін.

Позитивну оцінку наукової громадськості, партійних органів одержали колективні монографії, видані суспільствознавцями університету в співдружності з представниками інших вузів та академічних установ. Це насамперед такі праці, як «КПРС — ядро політичної системи радянського суспільства», «КПРС і творча активність мас», «Розвинутий соціалізм і світовий революційний процес» та багато інших.

Значну увагу приділяють представники суспільних наук викриттю буржуазної ідеології, про що свідчать підготовлені ними монографії «Критика буржуазно-націоналістичних і ревізіоністських перекручень історії КПРС», «Критика буржуазних концепцій в курсі політичної економії соціалізму» тощо.

Маючи значний науковий потенціал, вагомі творчі досягнення, вчені Київського університету систематично виступають ініціаторами й організаторами багатьох наукових форумів. На базі КДУ було проведено ряд всесоюзних конференцій, зокрема, «Утворення СРСР — торжество ленінської національної політики» (1972 р.), «Криза анти-марксистських концепцій соціалізму на сучасному етапі змагання двох систем» (1979 р.), а також багато республіканських. В їх роботі беруть участь вчені з різних наукових закладів, спеціалісти народного господарства, партійні та радянські працівники, науковці із зарубіжних країн. Спільно вироблені на таких конференціях рекомендації широко впроваджуються в практику комуністичного будівництва, сприяють активізації наукових досліджень.

Високий рівень кваліфікації кадрів науковців, а також масштабність їх нових досліджень зумовили перехід на програмно-цільовий метод планування та організації творчої роботи в галузі суспільних наук. З 16 міжвузівських комплексних цільових програм з найбільш актуальних проблем суспільствознавства в 13 головними є кафедри суспільних наук КДУ. Це свідчить про визнання авторитету вчених-суспільствознавців університету.

Разом з тим це накладає ще більшу відповідальність за рівень наукових досліджень, що проводяться у вузах республіки в галузі історії КПРС, політичної економії, марксистсько-ленінської філософії та наукового комунізму.

Більш ефективній координації та інтеграції досліджень гуманітарного профілю сприяє створена у 1972 р. Рада кафедр суспільних наук, яка перетворилася на важливий організаційний центр, що сприяє проведенню дослідної роботи, збиранню та використанню наукової інформації, раціональному залученню наукових працівників до виконання відповідальних завдань.

Одним з провідних центрів філософської думки на Україні є відповідний факультет КДУ. На ньому плідотно працюють дві координаційні ради, що охоплюють роботу всіх кафедр. У дослідженнях філософів провідне місце займають питання дальшої розробки матеріалістичної діалектики, теорії пізнання і логіки, теоретичного узагальнення практики комуністичного будівництва тощо.

Вчені університету, які працюють в галузі наукового комунізму, розробляють питання ленінської теорії соціалістичної революції стосовно до сучасної епохи, закономірності розвитку світового революційного процесу і теоретичні питання міжнародного комуністичного руху, вивчають досвід будівництва соціалізму в інших країнах, соціально-політичні проблеми розвинутого соціалізму, питання комуністичного виховання та ін.

Велику наукову роботу ведуть вчені економічного факультету, найважливішою рисою якої є актуальність розроблюваних проблем, органічний зв'язок їх досліджень з практикою комуністичного будівництва. На економічному факультеті, зокрема, функціонують українські філіали наукових рад АН СРСР «Змагання двох систем» і «Світова соціалістична система». Результатом їх діяльності стали підготовка і видання республіканських міжвідомчих збірників, колективних монографій, проведення всесоюзних і республіканських наукових конференцій. На базі економічного факультету організовано і проведено всесоюзний теоретичний семінар «Господарський механізм розвинутого соціалізму». Вчені-політекономисти подають конкретну допомогу народному господарству шляхом госпдоговірних досліджень на підприємствах, розробок відповідних практичних рекомендацій по вдосконаленню механізму господарювання, підвищенню ефективності виробництва і якості продукції, соціально-економічному розвитку виробничих колективів.

Одним з вирішальних напрямів наукової діяльності вчених КДУ в галузі історії КПРС є глибока розробка ленінської ідейно-теоретичної спадщини, проблеми її дальшого творчого розвитку та застосування Комуністичною партією на різних етапах будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні. Наукові колективи кафедр історії КПРС значно розширили дослідження таких тем, як узагальнення всесвітньо-історичного досвіду партії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції, встановлення й зміцнення Радянської влади на Україні, втілення у життя ленінського плану побудови соціалізму в СРСР, зміцнення єдності міжнародного комуністичного і робітничого руху, викриття фальсифікацій теорії, історії та політики КПРС.

Предметом дослідження вчених-істориків є проблеми історії радянського суспільства, закономірності й тенденції міжнародних відносин, зростання могутності та посилення міжнародного впливу країн соціалістичної співдружності, соціально-економічний, суспільно-політичний і культурний розвиток УРСР, питання історіографії та джерелознавства. Ними видані праці з історії робітничого руху на Україні у період Великої Жовтневої соціалістичної революції, з питань боротьби трудящих мас під керівництвом Комуністичної партії за побудову соціалізму й комунізму. Активно розробляються проблеми нової й новітньої історії, середніх віків та археології, видані праці з історії Болгарії та Польщі.

Вчені юридичного факультету досліджують актуальні проблеми державного будівництва, розвитку соціалістичної демократії, питання організації й діяльності Рад народних депутатів, історії держави і права, міжнародного права як форми співробітництва та взаємодопомоги соціалістичних країн тощо. Наукові рекомендації вчених-юристів використовуються в практиці діяльності правоохоронних органів та в народному господарстві республіки.

Наукові дослідження в галузі філологічних наук здійснюються на кількох факультетах: філологічному, романо-германської філології, підготовочному, журналістики, а також на факультеті міжнародних відносин і міжнародного права. Основні напрями досліджень учених у цій галузі: історія та сучасність в літературному процесі (вітчизняна і світова література), історія і практика журналістики, розвиток мов

соціалістичних націй СРСР, педагогічні проблеми навчання іноземних мов, теорія й практика перекладу, історія та практика літературознавчої критики тощо.

Вченими розроблено ряд важливих тем з теорії й історії української літератури та народно-поетичної творчості дожовтневого і післяжовтневого періодів. Серед численних наукових досліджень філологічного факультету назвемо лише одне — «Матеріали до вивчення історії української літератури» — видання, що є надзвичайно цінним посібником для вивчення даної проблеми, оскільки містить матеріали, які стали бібліографічною рідкістю. Критика високо оцінила це видання як досягнення всього радянського літературознавства.

Успішно досліджуються й питання, пов'язані з українською мовою та її історією, стилем літературних творів і культури мови, правописом. Значна робота вченими-філологами проводиться щодо вивчення проблем сучасної російської мови, історичного правопису та історії літературної мови тощо.

В галузі іноземної філології розробляються важливі проблеми розвитку і взаємовпливу мов, а в галузі зарубіжної літератури — закономірностей розвитку світової літератури, а також критичного й соціалістичного реалізму тощо.

Вчені-журналісти працюють над питаннями теорії, історії й практики журналістики, розвитку преси радянських республік, братніх комуністичних партій, а також літературної майстерності працівників газет, радіо і телебачення.

Плодотворну роботу проводять учені університету з проблем педагогіки й психології, зокрема, основ педагогіки вищої школи, проблем організації, логіки й психології наукової творчості, становлення і розвитку ідейно-політичного, трудового і морального виховання трудящих республіки, виховання студентів як цілеспрямованих творчих особистостей з активною життєвою позицією, відданих справі Комуністичної партії, ідеалам комунізму.

Таким чином, учені Київського державного університету постійно збільшують свій вклад у прискорення науково-технічного і соціального прогресу, дедалі тісніше пов'язують розробку актуальних проблем теорії й практики з використанням одержаних результатів у народному господарстві та навчальному процесі.

Висока нагорода Батьківщини — орден Жовтневої Революції, якої удостоєний колектив КДУ за вагомі досягнення у розвитку науки і культури, формуванні народної інтелігенції, зміцненні міжнародного науково-технічного співробітництва і в зв'язку з 150-річчям вузу — гідно увінчує натхненну працю його професорсько-викладацького складу, студентів, аспірантів та співробітників, є джерелом дальшого вдосконалення роботи в усіх напрямках діяльності вузу.

Ділом відповідаючи на піклування партії, науковий колектив КДУ переглянув тематику своїх досліджень, зосередив головні сили і увагу на розробці вузлових проблем науково-технічного й соціального прогресу, що впливають з наміченої КПРС програми всебічного розвитку країни на 80-і та 90-і роки.

М. У. Білий

РАЗВИТИЕ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КГУ

Резюме

В статье раскрываются вопросы развития фундаментальных исследований в Киевском государственном университете за последние десятилетия, подчеркивается возрастание их значения для решения задач, стоящих перед народным хозяйством СССР.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ), Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

ОСНОВНІ ЗДОБУТКИ ІСТОРИКІВ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
МІЖ ДВОМА ЮВІЛЕЯМИ (1959—1984 рр.)

З часу свого заснування Київський університет, всупереч реакційній політиці царизму в галузі освіти, став вогнищем передової культури, одним з центрів вітчизняної науки, провідником передової суспільно-політичної думки. Вагомий вклад внесли його вчені в історичну науку. Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила широкі перспективи для її розвитку в нашій країні на основі марксистсько-ленінської методології. Особливо активізувалися дослідження вчених університету в галузі історичної науки після його відновлення в 1933 р. та виходу в світ постанов партії і уряду про роботу вищої школи й викладання історії (1934—1936 рр.).

Ще ширшого розмаху набрали історичні дослідження в повоєнний період, коли відповідно до поставлених партією завдань в університеті розгорнулася розробка основних напрямів як вітчизняної, так і загальної історії, а також робота в галузі історіографії, методології історії та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Про розвиток історичних досліджень у цьому навчальному закладі йдеться у фундаментальних працях з історії Київського університету, що вийшли з нагоди його 50-річчя і 125-річчя¹, і в спеціальних історіографічних статтях, опублікованих до 125-річчя КДУ². В дні святкування 150-річчя вузу вийшов ювілейний «Вісник Київського університету. Історичні науки», в якому висвітлюється творчий доробок вчених усіх кафедр історичного факультету КДУ³.

Адресуючи читача до названих видань, автори даної статті мають намір обмежити виклад матеріалу рамками останнього 25-річчя і проаналізувати при цьому лише основні праці з громадянської історії*.

Величезне значення для дальшого розвитку історичних досліджень в університеті, як і загалом історичної науки в нашій країні, мали рішення ХХ—ХХVI з'їздів КПРС, матеріали нарад комуністичних і робітничих партій, постанови ЦК КПРС про суспільні науки, праці і виступи видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, міжнародного комуністичного й робітничого руху, які озброюють істориків важливими теоретико-методологічними положеннями. Предметом досліджень учених-істориків університету в зазначений період були актуальні проблеми історії Великого Жовтня і громадянської війни, історії радянського суспільства, зокрема соціалістичного й комуністичного будівництва, закономірності і тенденції міжнародних відносин та розвитку класової боротьби в країнах капіталу, зростання економічної могутності і посилення міжнародного впливу країни соціалістичної співдружності, окремі важливі аспекти вітчизняної й загальної історії з найдавніших часів і до наших днів, питання джерелознавства, історіографії та методології історії.

Чільне місце в наукових розробках істориків університету займають проблеми вітчизняної історії. Серед них — комплексна проблема «Три етапи визвольного руху в Росії». У монографіях і статтях, присвячених висвітленню питань класової боротьби і розвитку суспільно-політичної думки в Росії та на Україні, розкриваються глибокі історичні

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета св. Владимира.— К., 1884, т. 1, 674 с.; Владимирский-Буданов М. Ф. Пятидесятилетие имп. университета св. Владимира.— К., 1884; Історія Київського університету.— К., 1959, 629 с.

² Павров П. А., Марченко М. І. Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років.— УІЖ, 1959, № 5, с. 127—136.

³ Вісн. Київ. ун-ту: Історичні науки, 1984, вип. 26.— 120 с.

* Огляд досліджень з історико-партійної проблематики див. у згаданому віснику.

корені єднання і згуртованості народів нашої країни, показано внесок діячів визвольного руху у зміцнення зв'язків між народами. В працях А. К. Буцика досліджується процес виникнення й розвитку напрямів політичної думки, активна громадська і політична діяльність прогресивної інтелігенції Росії у другій половині XIX ст.⁴ Рухові дворянських революціонерів, зародженню й розвитку революційно-демократичної ідеології присвячені праці В. Н. Котова⁵. Вплив революційно-демократичних ідей на діяльність видатного російського мистецтвознавця і громадського діяча В. В. Стасова розкрито у монографії О. П. Маркевича⁶.

Історики університету активно досліджують проблему «Передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», складовою частиною якої є тема «Зміцнення єдності визвольних сил України і Росії (XIX — початок XX ст.)». В рамках розробки даної теми вивчаються соціально-економічні передумови Жовтневої революції, в тому числі теоретичні питання історії промислової революції, кризи феодально-кріпосницької системи й генезису капіталізму, зародження передпролетаріату та формування робітничого класу України. Це знайшло відображення в публікаціях одного з авторів даного огляду⁷. В них, зокрема, показано, що промисловий переворот на Україні здійснювався як нерозривна частина загальноросійського процесу капіталістичної індустріалізації на її початковому етапі (60—90-ті роки XIX ст.), розкрито специфіку переходу від мануфактури до фабрично-заводської стадії в усіх сферах суспільного виробництва та особливості промислового перевороту на Україні.

Ряд розділів вищезазначеної теми присвячено найважливішим етапам суспільно-політичного руху на Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. В працях Р. П. Іванової висвітлюється, зокрема, становлення співдружності визвольних сил народів Росії у суспільно-політичній боротьбі 60-х років XIX ст.⁸

Над проблемою, пов'язаною з революційним народництвом на Україні в 70-х роках XIX ст., працював М. П. Рудько. Результатом його наукових пошуків стала монографія «Революційні народники на Україні (70-і роки XIX ст.)» (К., 1973, 206 с.). Революційно-народницький рух на Україні 70—80-х років XIX ст. досліджує А. М. Катренко. На основі ленінської концепції народництва він у ряді публікацій розкрив його соціально-економічні, політичні й ідеологічні передумови, показав процес виникнення на Україні революційно-народницьких гуртків і груп⁹.

⁴ Буцик А. К. Петрашевці.— К., 1962.— 91 с.; Буцик А. К. Суспільно-політичний рух в Росії 30—50-х років XIX ст.— К., 1964.— 260 с.

⁵ Котов В. Н. Перші російські благовістники свободи.— К., 1975.— 46 с.; Котов В. Н. В. І. Ленін про роль і місце декабристів у визвольному русі Росії.— Комуніст України, 1975, № 12, с. 65—73.

⁶ Маркевич А. П. Стасов — громадянин, критик, демократ.— К., 1969.— 304 с.

⁷ Мельник Л. Г. Про первісне нагромадження в Росії XVII ст.— К., 1959.— 84 с.; Мельник Л. Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні.— К., 1969.— 68 с.; Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст.— К., 1972.— 240 с.; Мельник Л. Г. До історії формування пролетаріату на Україні.— К., 1977.— 46 с.

⁸ Іванова Р. П. До питання про становлення співдружності демократичних сил народів Росії в 60-х ро. XIX ст.— УІЖ, 1977, № 1, с. 51—61; Іванова Р. П. Украинско-польские революционные связи конца 50-х — начала 60-х гг. XIX ст.— Вопр. истории, 1979, № 3, с. 32—42.

⁹ Катренко А. Н. Революционное народничество конца 70-х — начала 80-х гг. XIX в.— К., 1969.— 18 с.; Катренко А. М. Про народовольчий рух на Україні (початок 80-х років XIX ст.)— УІЖ, 1968, № 10, с. 69—77; Катренко А. М. З минулого революційного народництва на Україні.— Архив України, 1966, № 3, с. 35—43; Катренко А. М. Студентський рух на Україні в період другої революційної ситуації.— УІЖ, 1972, № 8, с. 57—69 та ін.

Наступним важливим етапом у розвитку суспільно-політичної думки і визвольної боротьби в нашій країні був період поширення марксизму і створення та діяльності перших соціал-демократичних організацій. Ці питання на матеріалах України вивчає М. В. Демченко, який виклав результати своїх досліджень у монографії та ряді статей¹⁰. Він же є автором праці «Робітничий і селянський рух на Україні в період століпінської реакції» (К., 1959, 72 с.).

Пролетарський етап у розвитку визвольного руху в нашій країні ознаменувався загостренням соціально-політичного становища на початку ХХ ст. В дослідженнях В. Є. Спицького висвітлюються події цього періоду на Україні. Він — автор монографії «Назрівання революційної кризи на Україні в 1901—1904 рр.» (К., 1978, 172 с.), а також ряду статей, присвячених розвитку революційно-демократичної думки, питанням братерської дружби українського і російського народів в епоху імперіалізму.

Значну увагу висвітленню класової боротьби пролетаріату України в цю епоху приділяв у своїх дослідженнях П. А. Лавров. Його докторська дисертація «Робітничий рух на Україні в період революційного піднесення (1910—1914 рр.)» вийшла окремою монографією. В 60-х роках П. А. Лавров опублікував ряд досліджень про робітничий рух на Україні в 1910—1912 рр.¹¹

У працях О. К. Кошика розкрито проблеми соціально-економічного розвитку України, становища її робітничого класу та пролетарського руху напередодні і в період першої світової війни, показано діяльність місцевих більшовицьких організацій по керівництву революційною боротьбою трудящих, назрівання революційної кризи та хід Лютневої буржуазно-демократичної революції на Україні¹².

Таким чином, наукові дослідження вчених університету підтверджують концепцію радянської історіографії про спільність історичної долі російського та українського народів, їх економічного, політичного й культурного розвитку, єдність дій прогресивних суспільних сил у допролетарський і пролетарський періоди революційної боротьби. Великий фактичний матеріал, опрацьований дослідниками, зроблені на його основі висновки переконливо спростовують псевдонаукові теорії буржуазних та буржуазно-націоналістичних істориків.

Постійна увага в університеті приділяється дослідженню історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та захисту її завоювань в роки громадянської війни. В численних працях Ю. Ю. Кондуфора, зокрема в книгах «Великий Жовтень і захист його завоювань» (К., 1971, 252 с.), «Великий Жовтень на Україні» (К., 1977, 135 с.), на основі аналізу багатьох архівних джерел висвітлено різні аспекти політичної та соціально-економічної історії Жовтня, особливо питання союзу робітничого класу і селянства, провідної ролі пролетаріату Росії у здійсненні соціалістичної революції. Досліджуючи історію нашої Батьківщини періоду громадянської війни та іноземної інтервенції, автор особливу увагу звернув на процеси, що відбувалися в цей час на Україні: будівництво молодої Радянської держави, утворення Комуністичної партії України, взаємовідносини між класами, організація виробництва на соціалістичних засадах, мобілізація всіх сил для відсічі іноземним загарбникам та внутрішній контрреволюції.

¹⁰ Демченко М. В., Юрченко О. Т. Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні (80-ті—90-ті роки XIX ст.).— К., 1983.— 182 с.

¹¹ Лавров П. А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема (1910—1914).— К., 1966.— 223 с.; Лавров П. А. Рабочее движение на Украине в 1912—1914 гг.: Украинская советская историография о рабочем движении на Украине в 1912—1914 гг.— М., 1962.— 210 с.

¹² Кошик А. К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции.— К., 1965.— 324 с.

Історію селянства та аграрних перетворень на Україні в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни вивчає А. А. Вовк¹³.

Активно розробляються вченими університету актуальні питання соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР. Опубліковано монографію «Гуманізм радянського суспільства» (К., 1973, 239 с.). Були видані також колективні праці «Здійснення ленінської програми соціалістичного будівництва в СРСР» (К., 1970, 162 с.) і «Нариси з історії СРСР (радянський період)» (К., 1973, 370 с.). Проблеми розвинутого соціалізму досліджує Г. І. Сургай, який підготував монографію «Трудящі Української РСР у боротьбі за здійснення Продовольчої програми». До 60-річчя утворення Радянського Союзу вийшла в світ колективна монографія «Образование и развитие СССР — триумф идей ленинизма» (К., 1982, 303 с.).

Успішно вивчаються в університеті питання історії Великої Вітчизняної війни. Так, до написання тритомника «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (К., 1967, т. 1, 544 с.) були залучені П. М. Овчаренко і В. С. Бруз. Початковий період Великої Вітчизняної війни досліджувався і в окремій праці С. Н. Саженюка та П. М. Овчаренка¹⁴. С. Н. Саженюк працює також над темою: «Трудовий подвиг робітничого класу України (1941—1942 рр.)». На основі архівних матеріалів він досліджує співробітництво, взаємодопомогу і героїчну спільну працю евакуйованих робітників УРСР та інших братніх радянських республік по зміцненню військово-промислової бази країни на сході.

Проблеми єдності і дружби народів СРСР, виконання ними свого інтернаціонального обов'язку у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни, історія партизанського руху, реакційна сутність та злочинне прислужництво українських буржуазних націоналістів гітлерівським окупантам висвітлюються одним з авторів даного огляду¹⁵.

Йдучи назустріч 40-річному ювілею Великої Перемоги та визволення Української РСР від фашистських загарбників, історики університету підготували колективну монографію «В битвах за Радянську Україну», в якій висвітлюється масовий героїзм і братерська співдружність народів СРСР у боротьбі за визволення УРСР та відбудову її господарства й культури.

Історики університету взяли також активну участь у створенні фундаментальних колективних праць спільно з науковцями інститутів АН УРСР, зокрема, багатотомної «Історії Української РСР» українською та російською мовами. До 50-річчя утворення СРСР за редакцією Ю. Ю. Кондуфора вийшла монографія «Могутня Радянська держава» (К., 1972, 208 с.).

Важливим досягненням історичної науки в нашій республіці було видання у 60—70-х роках 26-томної історії міст і сіл Української РСР, удостоєної в 1976 р. Державної премії СРСР. Окремий том цієї серії присвячений Києву¹⁶. Він написаний численним колективом істориків університету та вчених ряду інститутів АН УРСР.

Вчені університету брали також участь у редагуванні та написанні ряду нарисів у томі, присвяченому Київській області¹⁷. Під час пере-

¹³ Вовк А. А. Боротьба селян Київської губернії за здійснення ленінського декрету про землю (листопад 1917 — січень 1918). — Вісн. Київ. ун-ту: Серія історії та філософії, 1959, № 2, вип. 1, с. 17—31; Вовк А. А. Денікінізна і селянство. — Там же, 1976, № 18, с. 39—46.

¹⁴ Саженюк С. Н., Овчаренко П. М. Перший період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. — К., 1962.

¹⁵ Замлинський В. О. З вірою в перемогу. — К., 1976, 200 с.; Замлинський В. А. По велінню інтернаціонального долга. — К., 1980, 304 с.

¹⁶ Історія міст і сіл Української РСР: Київ. — К., 1968. — 586 с.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Київська область. К., 1971. — 791 с.

видання багатотомної історії міст і сіл УРСР, у тому числі й Києва, російською мовою була проведена велика робота щодо поліпшення тексту книги та розширення її джерельної бази. Том «Київ» вийшов у 1979 р. В 1982 р. група істориків університету у співдружності з ученими інститутів АН УРСР підготувала третє, перероблене й доповнене видання одностомної історії Києва¹⁸.

За останні роки в нашій країні проведена велика робота по вихованню радянських людей, особливо молоді, на революційних, бойових і трудових традиціях нашого народу. Це, зокрема, визначило й тему колективної монографії, що вийшла з нагоди 1500-літнього ювілею Києва¹⁹. В її написанні брали участь історики університету: Л. Г. Мельник, Б. І. Корольов, В. С. Бруз, П. М. Овчаренко, Г. І. Сургай, С. Н. Саженок, Б. А. Шарафутдінов, В. П. Дрожжин, А. О. Буравченков та вчені Інституту історії АН УРСР.

Важливе місце в науковій проблематиці, над якою працюють історики КДУ, займають питання зовнішньої політики Радянського Союзу. Науковий інтерес викликають дослідження В. С. Бруза про причини невдачі створення системи колективної безпеки в Європі, розкриті в монографіях «Боротьба СРСР за створення системи колективної безпеки в Європі і політика західних держав (1933—1935 рр.)» (К., 1969, 90 с.), «Боротьба СРСР за колективну безпеку в Європі в період початку фашистської агресії і політика західних держав (1935—1937 рр.)» (К., 1969, 227 с.).

Проблема «Українська РСР у міжнародних відносинах» розроблялася в працях А. О. Джеджули. Значна їх частина присвячена розвитку економічних зв'язків УРСР з капіталістичними країнами Європи, висвітленню лєнінської зовнішньої економічної політики КПРС та Радянської держави²⁰.

Питання історії зарубіжних країн соціалізму вивчає в Київському університеті ціла група вчених. Окремим соціалістичним державам присвячені праці К. О. Джеджули. Ряд з них розкривають проблеми, що є спільними для всієї соціалістичної співдружності²¹. Серед них — і така змістовна монографія, як «Два світи — дві ідеології» (К., 1973, 144 с.).

Важливі питання історії зарубіжних соціалістичних країн, насамперед новітньої історії Чехословаччини, розкриває А. Ф. Кізченко, зокрема в ряді статей, опублікованих у радянських і зарубіжних виданнях²². В 1971 р. вийшла його монографія «Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини. Травень 1935 р. — березень 1938 р.» (К., 1971, 251 с.). Уперше в радянській історіографії вчений проаналізував основні напрями зовнішньої політики Чехословаччини напередодні другої світової війни, показав роль цієї країни в системі міжнародних відносин передвоєнних років та піддав гострій критиці буржуазні концепції у висвітленні даної проблеми.

¹⁸ История городов и сел: Киев. — К., 1982. — 622 с.

¹⁹ Киев революционный, боевой, трудовой. — К., 1982. — 320 с.

²⁰ Джеджула А. О. З історії українсько-німецьких економічних відносин 1920—1922 рр. — Вісн. Київ. ун-ту: Історичні науки, 1965, № 7, с. 11—23; Джеджула А. О. З історії українсько-польських економічних відносин 1920—1922. — Питання нової та новітньої історії. К., 1965, вип. 2, с. 25—40; Джеджула А. О. З історії українсько-чехословацьких економічних зв'язків 1920—1922 рр. — УІЖ, 1967, № 2, с. 128—132.

²¹ Джеджула К. Е. Советско-венгерские отношения после второй мировой войны. — В кн.: Очерки по истории Венгрии. К., 1972, с. 241—279; Джеджула К. О. Основные напрямки і особливості ідеологічної боротьби міжнародного імперіалізму проти соціалістичних країн на сучасному етапі. — Вісн. Київ. ун-ту: Серія історії, 1975. — № 7, с. 3—15.

²² Кізченко А. Ф. Вплив соціалістичного будівництва в СРСР на політичний рух у Чехословаччині (1924—1938). — В кн.: Великий Жовтень і міжнародний робітничий національно-визвольний рух. Львів, 1967, с. 122—127.

Одним з напрямів наукових досліджень А. Ф. Кізченка є висвітлення проблем історії соціалістичного будівництва в Чехословаччині, формування й розвитку світової системи соціалізму. У співавторстві з І. М. Гранчаком він опрацював тему «Чехословаччина в соціалістичній співдружності», приділивши головну увагу економічному розвитку ЧССР у період створення розвинутого соціалістичного суспільства. Важливим аспектам історії світової соціалістичної співдружності присвячена його праця «Народи — друзі, народи — соратники» (К., 1981, 64 с.).

Проблеми історії Польщі вивчав І. Д. Кундюба. В його праці про радянсько-польські відносини 1939—1945 рр.²³ показано значення радянсько-польської дружби і співробітництва для розвитку національно-визвольної боротьби на території загарбаної фашистами Польщі та для встановлення народно-демократичної влади в цій країні. У ряді досліджень І. Д. Кундюби, в тому числі у монографії «Історичні передумови краху панської Польщі»²⁴, аналізуються питання історії Польщі у міжвоєнний період, розкривається згубність антирадянської політики її правлячих кіл, що привела країну до вересневої трагедії 1939 р.

Розробляє проблеми історії ПНР і С. М. Антонюк. Монографія «Молоде покоління Польщі» (К., 1960, 95 с.), написана ним у співавторстві з П. М. Калениченком, присвячена діяльності молодіжних організацій країни в роки народної влади. Видана книга «Вклад Української РСР у науково-культурне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами» (К., 1970, 199 с.), у якій висвітлено зв'язки республіки з соціалістичними країнами Європи в галузі науки, освіти, літератури та ін.

Науковці університету внесли вагомий вклад у дослідження питань нової та новітньої історії Болгарії. Чимала заслуга в цьому В. А. Жебокрицького. Він одним з перших всебічно дослідив її соціально-економічний і внутрішньополітичний розвиток, зокрема посилення класової боротьби пролетаріату напередодні та в період Балканських воєн, розкрив причини їх виникнення, хід і характер та показав боротьбу імперіалістичних держав навколо Балкан. Серйозну увагу дослідник приділяв також історії Болгарії після Балканських воєн, розробив питання про політику Ватикану щодо цієї країни тощо.

Історію російсько-болгарських відносин в епоху капіталізму та імперіалізму одним з перших у вітчизняній та зарубіжній історіографії піддав науковому аналізу А. К. Мартиненко. Він детально розглянув економічні, політичні, дипломатичні та воєнні відносини між двома державами, показав ставлення російського народу до національно-визвольного руху слов'янських народів на початку XIX ст., висвітлив російсько-болгарські взаємини у цей час, розкрив традиції дружби між народами Росії і Болгарії²⁵.

Ведеться в КДУ також дослідження проблем історії Франції. Особлива увага приділяється висвітленню різних аспектів французької буржуазної революції кінця XVIII ст., Паризької комуни, а також актуальних питань новітньої історії країни.

Ряд праць з цієї тематики створив А. О. Джеджула²⁶. Значне місце в його науковому доробку зайняли проблеми франко-радянських від-

²³ Кундюба И. Д. Советско-польские отношения (1939—1945).— К., 1963.— 208 с.

²⁴ Кундюба И. Д. Исторические предпосылки краха панской Польши (1939 г.).— К., 1959.— 120 с.

²⁵ Мартыненко А. К. Провозглашение независимости Болгарии в 1908 г.— К., 1957.— 36 с. Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения в 1894—1902 гг.— К., 1967.— 296 с.; Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905—1907 гг.— К., 1979.— 176 с.

²⁶ Джеджула А. О. Сучасне внутрішнє становище і зовнішня політика Франції.— К., 1959.— 28 с.; Джеджула А. О. Франція сьогодні.— К., 1960.— 67 с.

носин, розвитку взаємовигідного економічного й культурного співробітництва між двома державами. Вагомий вклад у розробку важливих питань французької історії вніс К. О. Джеджула. Він — автор таких праць, як «Паризька Комуна та її історичне значення» (К., 1962, 48 с.), «Великая французская буржуазная революция конца XVIII ст. и Европа» (К., 1965, 96 с.), багатопланового дослідження «Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII ст.» (К., 1972, 452 с.) та ін.

Питання історії Німеччини розробляв у досліджуваний період В. Д. Лисоченко. В його працях розкрито боротьбу Радянського Союзу за виконання Потсдамських рішень про відновлення Німеччини як єдиної, незалежної, демократичної держави, значна увага приділена висвітленню робітничого руху в ФРН²⁷.

Історики університету досліджують різні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики США. У працях В. А. Тарасенка проаналізовано агресивний зовнішньополітичний курс Сполучених Штатів, розкрито джерела американської політики «атомного шантажу», показано чітку позицію СРСР у питанні про заборону ядерної зброї²⁸.

Розроблялися в університеті також питання міжнародного комуністичного й робітничого руху. Ряд праць присвячено його видатним діячам Уільяму Галлахеру, Морісу Торезу та ін.²⁹

В 60—80-х роках були досягнуті значні результати в розробці актуальних проблем соціально-економічної історії, класової боротьби народних мас та суспільно-політичної думки в країнах Західної Європи і зарубіжних слов'янських країнах доби феодалізму. Об'єктом досліджень медієвістів вузу стала історія середньовічної Італії, Німеччини, Польщі.

Проблеми суспільно-політичної та соціально-утопічної думки Італії XVI—XVII ст. дістали висвітлення в працях Л. С. Чіколіні. Вона є автором монографії, присвяченої італійській утопії XVI — початку XVII ст. як ідеологічній формі соціальної і класової боротьби в країні³⁰.

Недостатньо дослідженими в літературі є проблеми аграрних відносин і становища селянських мас доби феодалізму та історії виникнення й соціально-економічного розвитку середньовічних міст Польщі. Над їх розробкою працює Т. П. Брянцева³¹.

Соціально-економічний розвиток Речі Посполитої у XVIII ст. вивчає В. О. Маркіна. В ряді своїх досліджень вона розкрила колонізаторську політику польських феодалів, зокрема, на Правобережній Україні³². Соціально-економічне становище селян цього регіону висвітлюється в окремій монографії дослідниці³³ та статтях.

²⁷ Лисоченко В. Д. Образование Германской Демократической Республики и ее успехи в строительстве социализма.— К., 1960.— 38 с.; Лисоченко В. Д. Рабочее движение в Западной Германии.— К., 1966, 40 с.

²⁸ Тарасенко В. А. Советский Союз в ООН.— М., 1969.— 223 с.; Тарасенко В. А. Этапы борьбы за мир и дружбу народов.— УІЖ, 1962, № 1, с. 27—34.

²⁹ Джеджула А. О., Джеджула К. О. Морис Торез.— К., 1973.— 220 с.; Мартиненко А. К. Уильям Галлахер: Життя та діяльність.— К., 1974.— 231 с.

³⁰ Чіколіні Л. С. Социальная утопия в Италии XVI—начала XVII в.— М., 1980.— 292 с.

³¹ Брянцева Т. П. Особенности развития феодальных міст Польщі.— В кн.: Питання історії та культури слов'ян. К., 1963, ч. 1, с. 114—128; Брянцева Т. П. Борьба крестьян и городской бедноты против аграрного законодательства шляхетских семейков на Правобережной Украине в XVIII в.— В кн.: Социально-политический и культурный облик деревни в его историческом развитии. М., 1980, с. 209—213.

³² Маркіна В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: (Социально-экономическое развитие).— К., 1961.— 236 с.

³³ Маркіна В. А. Крестьяне Правобережной Украины: Конец XVII — 60-е годы XVIII ст.— К., 1971.— 176 с.

Певне місце в наукових пошуках вчених університету займає етнокультурна проблематика, зокрема вивчення традиційної культури і побуту населення України у XVIII — XIX ст., що є предметом досліджень В. І. Наулка³⁴.

Належна увага приділяється розробці питань історіографії. М. І. Марченко опублікував спеціальне дослідження, присвячене її розвитку на Україні³⁵. В. М. Котов видав монографії «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки» (К., 1969, 268 с.), «К. Маркс, Ф. Енгельс і Росія» (К., 1971, 239 с.) та інші праці, що відповідають змісту спецкурсів з історіографії історії СРСР³⁶.

Проблемами методології історії, зокрема, питанням про предмет цієї науки, становлення її методу та суспільну роль займається ряд вчених^{37–38}.

Неодмінною умовою розвитку історичної науки є розробка теоретичних основ спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, що забезпечує фундаментальність досліджень, доказовість і аргументованість висновків та узагальнень на широкий джерельний базі. Тому розробка теоретичних проблем джерелознавства, особливо після XX з'їзду КПРС, зайняла в університеті важливе місце. Активно здійснював її В. І. Стрельський, який розкрив значення принципу партійності та класового аналізу для оцінки і критики історичних джерел. Це знайшло відображення в його працях «Основные принципы научной критики источников по истории СССР» (К., 1961, 133 с.), «Источниковедение истории СССР» (М., 1962, 603 с.), «Теория и методика источниковедения истории СССР» (К., 1968, 263 с.; 2-е изд. К., 1976, 130 с.). Розробка В. І. Стрельським проблем геральдики знайшла практичне застосування у роботі різних державних органів.

Ряд праць одного з авторів даного огляду присвячено джерелознавчому аналізу судово-слідчих матеріалів буржуазно-поміщицької Польщі, питанням історичної достовірності змісту революційних народних пісень Західної України, вивченню мемуарів радянських воєначальників періоду Великої Вітчизняної війни як історичного джерела та ін.³⁹ Про увагу у вузі до теоретико-методологічних проблем джерелознавства історії СРСР свідчить і видання колективної монографії «О ленинской методологии в работе над историческими источниками» (К., 1970, 220 с.).

Велику роботу проводять учені вузу у справі підвищення рівня викладання історії в школі та вдосконалення підготовки спеціалістів-істориків. З цією метою вони створили ряд методичних розробок, підручників і навчальних посібників. Так, Ю. Ю. Кондуфор і В. Н. Котов написали посібник «Історія СРСР» (К., 1974, 342 с.; друге рос. вид. — К., 1977, 359 с.; третє вид. — К., 1983, 380 с.), призначений для вступників у вузи. А. К. Буцик, В. Н. Котов, Б. А. Шарафутдінов, М. І. Федорина видали «Книгу для читання з історії СРСР» (К., 1974, 211 с.), В. Н. Котов — посібник «Історіографія історії СССР (1917—1934)» (К., 1966, 188 с.), В. Є. Спицький (разом з В. А. Дядиченком і Ф. Є. Ло-

³⁴ Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине: (Историко-этнографический очерк). — К., 1975, 276 с.

³⁵ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959. — 259 с.

³⁶ Котов В. Н. Вопросы истории России в произведениях К. Маркса и Ф. Энгельса. — Харьков, 1961. — 37 с.

^{37–38} Мельник Л. Г. Предмет і методологія історичної науки. — К., 1977. — 134 с.; Мельник Л. Г. Розвиток наукового пізнання історії. — К., 1983. — 128 с.; Котов В. Н. Введение в изучение истории. — К., 1982. — 132 с.

³⁹ Замлинський В. О. Судово-слідчі матеріали буржуазно-поміщицької Польщі як джерело для вивчення революційної боротьби трудящих західних областей України. — Архіви України, 1962, № 5, с. 21—28; Замлинський В. О. До питання про історичну достовірність змісту революційних народних пісень Західної України. — К., 1964, 35 с.

сем) — підручник «Історія Української РСР» для студентів неісторичних факультетів вузів. Л. Г. Мельник підготував посібник для студентів «Методика викладання історії в середній школі» (К., 1974, 221 с.). Науковці університету створили також ряд посібників з нової та новітньої історії, історії соціалістичних країн. Так, А. Ф. Кізченко був одним з авторів підручника «Історія південних та західних слов'ян» (К., 1966, 179 с.). В. Я. Тарасенко, А. К. Мартиненко, К. О. Джеджула та інші брали участь у створенні підручника з новітньої історії⁴⁰. За редакцією В. А. Жебокрицького видана «Хрестоматія з нової історії» в 2-х частинах (К., 1972, ч. I, 304 с., ч. II, 328 с.). А. К. Мартиненко написав «Книгу для читання з новітньої історії» (К., 1972, 264 с.).

Історики-джерелознавці А. О. Введенський, В. І. Стрельський, В. А. Дядиченко опублікували перший в країні зведений курс «Допоміжні історичні дисципліни» (К., 1963, 213 с.). А. О. Введенський видав навчальний посібник з дипломатики⁴¹, С. О. Яковлев — посібник «Українська радянська археографія» (К., 1965, 175 с.) тощо.

В рішеннях XXVI з'їзду КПРС, у наступних партійних документах, виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша К. У. Черненко неодноразово наголошувалося на необхідності посилення ролі суспільних наук, зокрема й історичної, у науковому пізнанні та аналізі суспільних явищ, в аргументованій і наступальній критиці та викритті буржуазної ідеології. Свій вклад у цю важливу політичну справу вносять й історики Київського державного університету — одного з центрів історичної науки в країні.

В. А. Замлинский, Л. Г. Мельник

ИСТОРИКИ КИЕВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА МЕЖДУ ДВУМЯ ЮБИЛЕЯМИ (1959—1984 гг.)

Резюме

В статье анализируется развитие исторических исследований в Киевском университете на этапе развитого социализма, рассматривается аспект гражданской истории, ее направления, содержание и основная проблематика.

⁴⁰ Новітня історія (1918—1939).— К., 1960—1963, ч. I.— 328 с., ч. 2.— 356 с.

⁴¹ Введенський А. А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика).— К., 1963.— 219 с.

Методологія та методика історичних досліджень

А. В. ТАХТАУЛОВА (Харків), Г. Г. ДЕМИДЕНКО (Харків)

ЛЕНІНСЬКІ БІОГРАФІЧНІ ТВОРИ — ЯСКРАВІЙ ПРИКЛАД МАРКСИСТСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

В. І. Ленін ще мало відомий читачеві як біограф. А тим часом ця частина його творчої спадщини значна, хоч створенням біографій він спеціально не займався. У Повному зібранні творів В. І. Леніна налічується близько п'ятдесяти текстів біографічних нарисів, ювілейних публі-

кацій, статей-некрологів, заміток, а також промов, присвячених пам'яті пролетарських революціонерів*. Серед них — праці «Карл Маркс», «Пам'яті Герцена», стаття-некролог «Фрідріх Енгельс», «Л. М. Толстой», «Передмова до російського перекладу листів К. Маркса до Л. Кугельмана», статті і промови пам'яті більшовиків-ленінців М. Е. Баумана, І. В. Бабушкіна, Я. М. Свердлова та ін. Ці його твори містять невичерпний матеріал для вивчення питань методології історико-біографічного жанру.

Інтерес, який виявили й виявляють дослідники-історики, літературознавці до ленінських оцінок і характеристик політичних та громадських діячів закономірний. Уперше біографічні твори В. І. Леніна як жанр у його літературній спадщині були вивчені Л. В. Івановою¹. В її статті вдало окреслено коло основних завдань, що вирішуються в ленінських біографічних нарисах, коротко викладено історію їх створення, охарактеризовано джерела і зміст. Основна увага в статті зосереджена на працях, присвячених М. Є. Федосєєву, М. Е. Бауману, І. В. Бабушкіну, Я. М. Свердлову. Питання їх методології автор не виділяє і не розглядає, що дає підставу зробити спробу дослідити його хоча б у загальних рисах**.

В. І. Ленін неодноразово наголошував на величезному виховному значенні для трудящих біографій політичних діячів, насамперед пролетарських революціонерів. Він з повним правом вважав, що брошура з життєписом таких робітників, як Бабушкін, «...буде найкращим читанням для молодих робітників, що вчитимуться з неї, як треба жити й діяти всякому свідомому робітникові»². Приклади з життя і діяльності чудових борців виховуватимуть нові й нові покоління революціонерів.

Джерельна основа ленінських біографій і політичних характеристик надзвичайно різноманітна. У цьому виявилось прагнення Леніна-біографа до максимальної повноти біографічних матеріалів, всебічного їх аналізу. Володіння марксистською методологією та методикою дослідження процесів суспільного життя давало В. І. Ленінові ключ до розгадки таємниць політичної кар'єри буржуазних діячів, до глибокого розкриття життя й діяльності революційних борців, розуміння особливостей світогляду та творчості демократичних письменників.

Ще до створення свого першого біографічного нарису, присвяченого Ф. Енгельсу, В. І. Ленін, розвиваючи ідеї своїх великих попередників, розробив і сформулював вихідні методологічні принципи дослідження суспільної ролі особи. Захищаючи матеріалістичне розуміння історії від нападок народників, він дійшов висновку, що «історія вся і складається з дій осіб, і завдання суспільної науки полягає в тому, щоб пояснити ці дії...»³.

Конкретизуючи і розвиваючи марксистське вчення про роль особи в історії, В. І. Ленін звернув увагу на те, що суспільна діяльність особи, її успіх органічно пов'язані з діями народних мас, класів і партій в суспільстві. Соціолог-матеріаліст, підкреслював Володимир Ілліч, пояснює дії особи, виходячи з існуючих відносин у сучасному суспільстві. Марксове положення про те, що «сутність людини» є «сукупність всіх суспільних відносин» він доповнив уточненням — «визначених конкрет-

* Підраховано авторами на основі Повного зібрання творів В. І. Леніна.

¹ Іванова Л. В. Биографические очерки в литературном наследии В. И. Ленина. — В кн.: История и историки: Историогр. ежегодник. 1970. — М., 1972, с. 374—406.

** Всебічне висвітлення теми «Методологія ленінських біографічних творів» може бути результатом колективних зусиль істориків, філософів, літературознавців, письменників. Лише історичний, філософський аспекти її дослідження можуть забезпечити розв'язання проблеми.

² Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін (некролог). — Повне зібр. творів, т. 20, с. 77.

³ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве: (Відбиття марксизму в буржуазній літературі). — Там же, т. 1, с. 386.

но-історично»⁴. Це методологічне положення є вихідним у ленінському вивченні біографій політичних та громадських діячів.

У біографічних творах В. І. Леніна чітко простежується нерозривний взаємозв'язок принципів історичного пізнання. В статті-некролозі «Іван Васильович Бабушкін» (1910 р.) Володимир Ілліч, осмислюючи значення діяльності «передовиків-робітників» у революції, звертає увагу читачів на те, що історія життя І. В. Бабушкіна нерозривно пов'язана з історією РСДРП, з боротьбою пролетаріату і всіх трудящих. Люди, подібні до І. В. Бабушкіна, цілих десять років перед першою російською революцією цілком присвятили себе боротьбі за визволення робітничого класу, діяли наполегливо і невтомно серед пролетарських мас, сприяючи розвитку їх свідомості, їх організації, їх революційної самодіяльності. Це — люди, які очолили збройну масову боротьбу проти царизму. «Все, що відвойоване було у царського самодержавства,— підсумовував Володимир Ілліч,— відвойоване *виключно* боротьбою мас, керованих такими людьми, як Бабушкін»⁵. В образі пролетарського борця уособлено передовий прошарок робітничого класу — авангард трудящих мас, що борються. Розглядаючи індивідуального через призму соціального відкриває можливість повніше й глибше осмислити суть і значення діяльності одного з яскравих представників передових робітників, його ролі в історії РСДРП, російського революційного руху.

Отже, залежно від характеру і напряму дій певного класу, соціальної групи чи політичної партії формуються основні риси життєдіяльності їх представників. З цього положення випливає важливий у методологічному плані висновок: зрозуміти мотиви діяльності окремої особи можна лише через аналіз дій соціальної групи, класу, партії, до яких ця особа належить за своєю об'єктивно-класовою роллю, через визначення їх місця в системі суспільних відносин. Тільки такий підхід відкриває перед істориком-біографом шлях до розуміння і наукового пояснення біографічних фактів, їх взаємозв'язку, головного, суспільно значущого у діяльності тієї чи іншої особи.

У своїх творах В. І. Ленін подає цілу галерею типів, наділених величезною різноманітністю соціально-психологічних якостей і загальних, таких, що йдуть від класів і партій, рис. Він, зокрема, показує що М. Є. Федосєєв — це тип революціонера старих часів, повністю відданою своїй справі⁶. Пролетарський революціонер І. В. Бабушкін — один з «робітників-передовиків», «робітників-іскрівців»⁷. Я. М. Свердлов — типовий представник десятків, сотень і, може бути, тисяч революціонерів із середовища ремісників і робітничого класу⁸. Як вожді міжнародного робітничого руху показані у творах В. І. Леніна «...чартисти, Варлени і Лібкнехти...», що творять історію «...своєю головою і своїм серцем»⁹. Вони протиставлені типам буржуазних політиків, ренегатів, опортуністів — Столипіну, Гейдену, Кавеліну, лідеру німецької соціал-демократії ревізіоністу Зюдекуму, козакому офіцеру Аврамову та ін. При цьому обер-вішатель Столипін виступає в ленінських працях як символ похмурого періоду контрреволюції, погромів і розправ; Кавелін — як представник ліберального хамства¹⁰, Аврамов, аврамови — втілення

⁴ Ленін В. І. Карл Маркс: (Короткий біографічний нарис з викладом марксизму). — Там же, т. 26, с. 47.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 76.

⁶ Див.: Ленін В. І. Кілька слів про М. Є. Федосєєва. — Там же, т. 45, с. 311.

⁷ Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін (некролог). — Там же, т. 20, с. 75.

⁸ Ленін В. І. Речь, посвященная памяти Я. М. Свердлова. 16 марта 1920 г. — Ленинский сборник XXXIX, с. 222.

⁹ Ленін В. І. До десятирічного ювілею «Правды». — Повне збір. творів, т. 45, с. 167.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Пам'яті Герцена. — Там же, т. 21, с. 247.

військово-поліцейської диктатури над народом¹¹; «Російські Зюдекуми» — «тип самовдоволеного, безсовісного опортуніста і соціал-шовініста»¹².

Ленінські узагальнення служили засобом пізнання й відображення дій та найхарактерніших рис цілих груп, класів і партій, робили зрозумілою для простого читача їх політику. Саме це завдання й зумовило необхідність використання В. І. Леніним у політичних біографіях і портретах методу соціальної типізації.

Проте соціальний детермінізм у житті та діяльності конкретної особи не закривав у ленінських творах її активної соціальної ролі, глибоко індивідуальних якостей і рис. Володимир Ілліч умів з вражаючою точністю виділити головну, визначальну рису того чи іншого діяча. Так, за його словами, Я. М. Свердлов як один з «практично діючих організаторів» мас був перш за все і більш за все організатором¹³. Основою індивідуалізації тут виступає соціальна діяльність, точніше — соціальна активність особи. Характерно, що В. І. Ленін рішуче протестував проти невизначеної, абстраговано-моральної оцінки людей. Його соратник Г. М. Кржижановський згадував: «Володимира Ілліча можна було легко розсердити розпливчатою характеристикою якої-небудь людини як взагалі «хорошої» людини. «При чому тут «хороший», — аргументував він, — краще скажіть, яка політична лінія його поведінки...»¹⁴. Увага до політичного змісту діяльності реальної особи допомагала В. І. Ленінові точніше з'ясувати її індивідуальні риси і якості.

Характерні риси, притаманні революційним борцям, яскраво передають кращі якості революційного робітничого класу, несуть на собі відбиток пролетарського соціального середовища. У політичних біографіях і портретах буржуазних політиків та ренегатів їх індивідуальні особливості — корисливість, кар'єризм, прагнення до наживи — також набувають суспільно значущої якості. Читач починає розуміти, що історична місія буржуазії вичерпалася і на її місце стає пролетаріат.

Уважне вивчення особливостей соціального середовища, яке формує особистість з її індивідуальними та суспільно значущими якостями, відкривало перед В. І. Леніним можливість глибоко проникати у складний процес становлення світогляду героїв його політичних біографій. Так, у статті-некролозі «Август Бебель» він писав, що цей діяч, «...сам робітник, виробив собі ціною наполегливої боротьби соціалістичний світогляд, віддав на служіння цілям соціалізму всі свої багаті сили цілком, без останку, йшов рука в руку на протязі десятиріч з німецьким пролетаріатом, що зростає і розвивається, і став найобдарованішим парламентарієм Європи, найталановитішим організатором і тактиком, найвпливовішим вождем міжнародної, ворожої реформізові й опортунізові, соціал-демократії»¹⁵.

Процес формування світогляду А. Бебеля був далеко не простим. З молоком матері всмоктав він чимало дикунських забобонів, від яких потім поступово, але повністю звільнився. Епоха буржуазної революції в Німеччині, республіканські настрої населення, умови робітничого життя, серйозне й сумлінне вивчення суспільних наук вплинули на розвиток його поглядів — від монархічних ілюзій до лібералізму і від лібералізму до соціалізму. «Сам робітник, — наголошував Володимир Ілліч, — він зумів пробити собі шлях до твердих соціалістичних переко-

¹¹ Див.: Ленін В. І. До історії питання про диктатуру (замітка). — Там же, т. 41, с. 363—364.

¹² Ленін В. І. Російські Зюдекуми. — Там же, т. 26, с. 110.

¹³ Див.: Ленін В. І. Промова пам'яті Я. М. Свердлова на екстреному засіданні ВЦВК 18 березня 1919 р. — Там же, т. 38, с. 72.

¹⁴ Кржижановский Г. М. Мыслитель и революционер. — В кн.: Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. В пяти томах. М., 1979, т. 4, с. 47.

¹⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 23, с. 350.

нань, зумів стати зразком робітничого вождя, представника і учасника масової боротьби найманих рабів капіталу за кращий лад людського суспільства»¹⁶.

Становлення особистості іншого пролетарського революціонера — Я. М. Свердлова, невіддільне від боротьби трудящих на чолі з пролетаріатом проти царського самодержавства і капіталізму. В. І. Ленін характеризує його як професійного революціонера, що цілком порвав із сім'єю, «...з усіма вигодами й звичками старого буржуазного суспільства...», цілком і беззавітно віддав себе революції і «...за довгі роки, навіть десятиліття, переходячи з тюрми на заслання і з заслання в тюрму...», виховав у собі «...ті властивості, які загартували революціонерів на довгі і довгі роки»¹⁷.

Формування високих моральних якостей А. Бебеля, Я. М. Свердлова, М. Е. Баумана, І. В. Бабушкіна та інших діячів революційного руху Володимир Ілліч нерозривно пов'язував з їх активною участю у пролетарській боротьбі, з цілеспрямованим вихованням у собі рис пролетарських революціонерів, з їх прагненням до морального ідеалу борців за народне щастя. Джерелом моральної сили таких людей виступає боротьба пролетаріату проти експлуатації та гноблення. Так з класової, пролетарської точки зору В. І. Ленін визначив об'єктивні й суб'єктивні фактори формування особистості борців за народну справу.

Таким чином, не кожний індивід автоматично стає виразником природи та ідей того класу, до якого він належить. І не кожний раб чи пролетар може стати революціонером. Лише активна перетворююча діяльність щодо умов буття, навколишнього світу формує соціальні якості революціонера-борця. Лише боротьба відкриває міру сил і здібностей особи, розширює її кругозір, прояснює розум і виконує волю.

Власне біографічних даних В. І. Ленін наводить у своїх творах небагато. Для нього значно важливіше було проаналізувати повчальні для робітників сторінки з життя політичних діячів різних класів, розкрити за їх допомогою певний соціальний досвід. Переконливим прикладом цього може служити біографічний нарис «Карл Маркс». Головна увага в ньому приділена викладу основ марксизму. З цією метою Володимир Ілліч широко використовує твори К. Маркса і Ф. Енгельса, які давали відповіді не лише на болючі питання сучасного їм пролетарського руху, а й вказували шляхи розвитку грядущої соціалістичної революції. Щоб полегшити читачеві-робітникові вивчення марксизму, В. І. Ленін подав у своєму нарисі коротку історіографію та бібліографію відповідної літератури.

Тісний зв'язок ленінських політичних біографій з конкретними питаннями робітничого руху та умовами революційної боротьби виявляється і в тому, що життєпис, як правило, вінчають чітко сформульовані уроки, які впливали з неї, завдання пролетаріату та його партії. Незважаючи на те, що кожний нарис, стаття, замітка мали свою тему, всі вони підпорядковувалися одній меті — на основі досвіду суспільної діяльності героя підкреслити важливі політичні висновки.

Біографія політичного діяча розглядається в ленінських творах у світлі об'єктивних потреб суспільного прогресу. Так, у статті-некролозі «Фрідріх Енгельс» Володимир Ілліч показав закономірність виникнення в 40-х роках XIX ст. марксизму, який давав відповідь на кардинальні питання розвитку суспільства. Пізніше ця тема була розгорнута ним у праці «Три джерела і три складові частини марксизму». В. І. Ленін переконливо довів, що в багатогранній титанічній діяльності К. Маркса і Ф. Енгельса знайшли глибоку наукову розробку зло-

¹⁶ Там же, с. 354.

¹⁷ Ленін В. І. Промова пам'яті Я. М. Свердлова на екстремому засіданні ВУЦВК 18 березня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 38, с. 72—73.

боденні питання міжнародного робітничого і демократичного руху. В свою чергу, активізація пролетарської боротьби та поширення марксизму в Росії викликали появу цілої плеяди «робітників-передовиків» таких, як Бабушкін.

Революційна боротьба пробуджує ініціативу і творчість мас, народжує таланти, відкриває перед ними широке поле діяльності. «Історія давно вже показувала,— відзначав В. І. Ленін на прикладі біографії Я. М. Свердлова,— що великі революції в ході своєї боротьби висувають великих людей і розгортають такі таланти, які раніше здавалися неможливими»¹⁸. У діяльності пролетарських революціонерів виражені назрілі вимоги суспільного прогресу, головні риси соціалістичної революції.

Історизм у життєписах диктує дві методологічні вимоги. По-перше, не можна вивчати життя й діяльність особи ізольовано від конкретно-історичних умов. З'ясування історичної необхідності в її мотивах і вчинках вимагає детального врахування цих умов. По-друге, потрібно завжди пам'ятати як про історичний характер останніх, що постійно змінюється, так і про його відображення в діяльності особи. Принцип історизму вимагає розкриття закономірностей цієї діяльності, виходячи з конкретних умов, що склалися. В. І. Ленін неухильно керувався цим принципом при написанні біографічних творів. Покажемо це на конкретних прикладах. Як відомо, у статті «Пам'яті Герцена» В. І. Ленін намітив, а в праці «З минулого робітничої преси в Росії» чітко сформулював періодизацію російського визвольного руху. Його трьом періодам, робив висновок Володимир Ілліч, відповідали й три покоління, три класи, які діяли в російській революції. Спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. «Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула»¹⁹. Дворянських революціонерів та Герцена змінило покоління Чернишевського і героїв «Народної волі». Великого революціонера-демократа М. Г. Чернишевського В. І. Ленін характеризував як найближчого ідейного попередника російської соціал-демократії. Його роль та історичні заслуги він розглядав у загальному контексті розвитку російської культури, теоретичної думки і суспільного руху. Досвід «ходіння в народ», уроки боротьби землевольців і народовольців збагатили революційну практику та ідейні пошуки 70-х років XIX ст. Ширшим стало коло борців, ближчим їх зв'язок з народом.

На зміну їм прийшли пролетарські революціонери. Робітничий рух зв'язує з його попередниками насамперед «...те, що є спільного у народництва і марксизму, їх захист демократії шляхом звернення до мас»²⁰. Пролетаріат, єдиний до кінця революційний клас, виступив на чолі їх і вперше підняв на відкриту революційну боротьбу мільйони селян. У статті-некролозі, присвяченій Бабушкіну, та в промовах пам'яті Свердлова В. І. Ленін звернув увагу на те, що в третьому поколінні борців, на початку XX ст., на зміну революціонерам із середовища інтелігенції прийшли передові робітники.

Цей факт відображав закономірний процес внесення наукового соціалізму, соціалістичної свідомості в пролетарські маси, що пробуджувалися до боротьби.

Ленінська періодизація визвольного руху в Росії дає можливість краще побачити і зрозуміти закономірності його зростання, потреби суспільного розвитку та їх відображення в діяльності борців. Вона показує, як з кожним новим поколінням революціонерів зростав і міцнів

¹⁸ Ленін В. І. Промова пам'яті Я. М. Свердлова на екстреному засіданні ВЦВК 18 березня 1919 р.— Там же, т. 38, с. 75.

¹⁹ Ленін В. І. Пам'яті Герцена.— Там же, т. 21, с. 249.

²⁰ Ленін В. І. Про «Всхи».— Там же, т. 19, с. 165.

їх зв'язок з масами — невичерпним джерелом народних талантів, народжених революційним рухом.

Лише глибоке з'ясування об'єктивних закономірностей суспільного розвитку на кожному його етапі утверджує справжній детермінізм у дослідженні біографій історичних діячів. Адже кожне наступне покоління революційних борців діє, використовуючи досвід своїх попередників, але виходячи при цьому з конкретних умов сучасного їм суспільного буття. Разом з тим у ленінських працях ці умови не закривають собою нескінченної різноманітності вчинків, живої творчості кожного революціонера. Чим глибше він пізнав об'єктивні закони суспільного розвитку, тим повніше збігаються його інтереси з вимогами цих законів, тим помітніший вплив революціонера на маси, на революційний та демократичний рух, тим ближче перемога буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій.

Жодної із скільки-небудь серйозних суспільних дій героя біографії В. І. Ленін не залишає без з'ясування та яскравого висвітлення її причин і наслідків. Історичний фон він використовує не для декорації, а для того, щоб краще показати, якою мірою той чи інший політичний діяч відображав потреби розвитку суспільства, класу, партії.

Критерієм людини як особистості є її діяльність, соціальна активність. Це марксистське методологічне положення В. І. Ленін неодноразово використовував у полеміці із своїми противниками, що судили про політичних діячів за їхніми промовами і обіцянками. «З яких же підстав, о, великомудрі демократи з «порядних» людей,— запитував В. І. Ленін публіцистів із «Товарища», що захоплювалися графом Гейденом,— треба судити про політичну фізіономію людини... з її слів, з її биття себе в груди і проливання крокодилячих сліз? чи з її справжньої діяльності на громадській арені?»²¹.

Володимир Ілліч не раз підкреслював суб'єктивну чесність таких діячів, як Г. В. Плеханов, Ю. Й. Мартов та інші, які «зовсім не забувають Маркса», але постійно вказував, що об'єктивний зміст їх діяльності далеко розходиться з їх намірами. Факти суспільної діяльності особи є найважливішими для біографа, оскільки саме вони дають ключ до розуміння глибинної суті її вчинків²².

Такий методологічний підхід включає й ленінську вимогу до біографа зосереджувати увагу насамперед на головному, типовому в діяльності героя життєпису. На відміну від книги буржуазного філістера Гайдмана про Маркса, в ленінському нарисі «Карл Маркс» основна увага зосереджена на важливих фактах життя основоположника наукового комунізму, викладенні марксизму. В статтях-некрологах, присвячених пам'яті М. Е. Баумана та І. В. Бабушкіна, виділені такі віхи в їх житті, як вступ у пролетарський революційний рух, участь в організації РСДРП, підготовка «Искры» з розкриттям характеру роботи її агентів, боротьба за скликання II з'їзду партії, участь у подіях 1905 року.

Автор життєпису не може бути байдужим і до «особистих справ» людини, про яку він розповідає. «Для біографа все це — надзвичайно цінний матеріал»,— вважав В. І. Ленін²³. Однак для читача-робітника набагато важливіший теоретичний і політичний матеріал біографії.

²¹ Ленін В. І. Пам'яті графа Гейдена: (Чого вчать народ наші безпартійні «демократи?»).— Там же, т. 16, с. 40.

²² Восени 1909 р. О. М. Горький, прагнучи примирити В. І. Леніна з А. А. Богдановим, В. А. Базаровим та А. В. Луначарським, писав: «Людей розумію, а діла їх не розумію». У листі-відповіді Володимир Ілліч у виносці помітив: «Не розуміючи діл, не можна зрозуміти і людей інакше, як... зовнішньо» (Ленін В. І. О. М. Горькому.— Повне збір. творів, т. 47, с. 213).

²³ Ленін В. І. Передмова до російського перекладу листів К. Маркса до Л. Кугельмана.— Повне збір. творів, т. 14, с. 345.

В. І. Ленін розкриває в біографіях шляхи одержання об'єктивної істини про політичних і громадських діячів. Правильну їх оцінку можна дати лише на основі визначення з точки зору пролетаріату, який бореться, позицій та класового змісту діяльності тієї чи іншої особи. Це зумовлюється тим, що пролетаріат своєю політичною роллю і своєю боротьбою під час першої російської революції, наголошував Володимир Ілліч, «...довів своє покликання бути вождем у боротьбі за свободу народу і за визволення мас від експлуатації,— довів свою безмежну відданість справі демократії і свою здатність боротися з обмеженістю і непослідовністю буржуазної (в тому числі і селянської) демократії...»²⁴.

В. І. Ленін відзначав, що фарисеї буржуазії люблять вислів: про покійних або мовчать, або говорять добре. Для пролетаріату такий принцип не підходить. Йому «...потрібна правда і про живих політичних діячів і про мертвих,— підкреслюється у висновках ленінської замітки «Про демонстрацію з приводу смерті Муромцева»,— бо ті, хто дійсно заслужує на ім'я політичного діяча, не вмирають для політики, коли настає їх фізична смерть»²⁵. Говорити умовну брехню про політичного діяча значить шкодити справі пролетаріату. Правда в ленінських творах протистоїть міазмам підлабузництва і холопства, якими облутувала і заражала народ права ліберальна легальна преса.

Читач-робітник глибоко заінтересований у правдивих розповідях про революційних борців, демократів. Їх життя й діяльність повчальні для пролетаріату не лише своїми успіхами та позитивними сторонами, а й помилками, хитанням, окремими поразками. «Жоден політичний діяч,— писав В. І. Ленін у листі до редакції «Искры»,— не проходив своєї кар'єри без тих чи інших поразок, і якщо ми серйозно говоримо про вплив на маси, про завоювання нами «доброї волі» мас, то ми повинні всіма силами прагнути до того, щоб ці поразки не приховувалися в затхлій атмосфері гуртків і груп, щоб вони виносилися на суд усіх»²⁶.

Правда про революційних борців, повчальний приклад їх перемог і поразок незмірно більш корисні й важливі для пролетаріату, ніж їх ідеалізація. Характерно, що в ленінських працях, де йдеться про представників трьох поколінь визвольного руху в Росії, глибоко проаналізовані їх сильні і слабкі сторони, їх великі заслуги та окремі поразки. Як відзначав А. В. Луначарський, висловлювання В. І. Леніна про Герцена — неперевершений блискучий зразок аналізу революціонера-письменника, в якому не забуті істотні недоліки його діяльності, але зовсім не роздуто до таких розмірів, щоб відректися від залишеної попередниками спадщини²⁷.

Важливим засобом «добування» істини про політичного і громадського діяча, її критерієм В. І. Ленін вважав революційну практику, досвід соціальної боротьби. Так, оцінюючи діяльність Я. М. Свердловя як організатора, Володимир Ілліч у річницю його смерті знову підкреслював, що саме організація мас є головною зброєю робітничого класу в революційній боротьбі²⁸. Перемога соціалістичної революції в Росії стала втіленням у життя безсмертних ідей К. Маркса і Ф. Енгельса, які вказали пролетарям їх роль, їх завдання, їх покликання. У промові на відкритті пам'ятника вождям світового пролетаріату 7 листопада 1918 р. В. І. Ленін говорив: «Ми переживаємо щасливий час, коли це передбачення великих соціалістів почало збува-

²⁴ Ленін В. І. Л. М. Толстой.— Там же, т. 20, с. 20.

²⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 8.

²⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 8, с. 92.

²⁷ Луначарський А. В. Человек нового мира.— М., 1980, с. 208.

²⁸ Див.: Ленін В. І. Промова на засіданні пам'яті Я. М. Свердловя 16 березня 1920 р. Короткий газетний звіт.— Повне збір. творів, т. 40, с. 215.

тися»²⁹. Досвід революційної боротьби підтвердив велич справи, якій К. Маркс і Ф. Енгельс присвятили все своє життя.

Надзвичайно важливе методологічне значення має ленінський висновок про те, як слід оцінювати історичних діячів. «Про історичні заслуги,— писав Володимир Ілліч,— судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»³⁰. Таким чином, оцінювати, наприклад, революціонера можна лише на основі всебічного аналізу змісту його діяльності, її зв'язку з діяльністю попередніх і наступних поколінь революціонерів. Конкретний досвід історії має вивчатися біографом за тричленною формулою: минуле (попереднє) — нинішнє — майбутнє (наступне). Лише такий методологічний підхід забезпечує об'єктивну оцінку будь-якого історичного діяча.

До об'єктивних висновків і оцінок у ленінських політичних біографіях підводить увесь процес дослідження, всі його ланки і напрями. Яскравим прикладом цього може служити стаття-некролог «Фрідріх Енгельс». У ній яскраво охарактеризовано людину, яка поруч з К. Марксом була «...найвидатнішим ученим і вчителем сучасного пролетаріату в усьому цивілізованому світі»³¹. Володимир Ілліч окреслив весь життєвий шлях Ф. Енгельса, виклав суть його поглядів, уперше в марксистській літературі охарактеризував значення багатьох його творів. У статті, зокрема, наголошено на видатному значенні праці Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», його філософських досліджень, а також відзначено великий вклад у справу завершення II і III томів «Капіталу». В. І. Ленін розкрив особливості творчості великого друга К. Маркса як ученого і літератора. Першим з авторів, що писали про Ф. Енгельса, він підсумував його судження про революційний рух у Росії, показав значення для розвитку останнього діяльності цієї великої людини.

Отже, критерієм об'єктивності в ленінських біографічних творах виступає, по-перше, об'єктивний характер класової боротьби, що дає можливість з точки зору пролетаріату, який бореться, визначити зміст діяльності героя біографії, оцінити його роль та історичні заслуги. По-друге, його життя та діяльність розглядаються під кутом конкретно-історичного досвіду, революційної практики, які служать не лише основою для висновків, а й критерієм перевірки біографічних фактів. По-третє, до правильних оцінок веде правильний шлях дослідження. Саме глибокий марксистський аналіз написаних В. І. Леніним біографій визначив їх об'єктивні оцінки і висновки. Глибокі змістом і строгі формою ленінські політичні біографії відзначаються багатством методів і засобів, за допомогою яких вони створювалися. Ці методи й засоби безпосередньо пов'язані з особливостями пізнавального процесу і зумовлені насамперед ленінською методологією дослідження.

В життєписах і політичних характеристиках, створених В. І. Леніним, історичний та логічний методи невіддільні. Вивчаючи біографічні факти минулої діяльності революційного борця чи буржуазного політика, їх нерозривний зв'язок з конкретно-історичними умовами, Володимир Ілліч робить важливі узагальнення, виводить закономірності та формулює уроки, що впливають з цієї діяльності.

Важливу пізнавальну роль у ленінських політичних біографіях відіграє порівняльно-історичний метод. Так, пролетарський революціонер І. В. Бабушкін протиставляється голові І Державної думи Муромцеву, якого кадети спробували перетворити в народного героя. «В таких людях,— писав В. І. Ленін про Муромцева,— смішно бачити народних

²⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 161.

³⁰ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму: Сімонді і наші вітчизняні сімондисти.— Там же, т. 2, с. 173.

³¹ Ленін В. І. Фрідріх Енгельс.— Там же, т. 2, с. 5.

героїв російської революції. А такі народні герої є. Це — люди, подібні до Бабушкіна»³². Муромцев — ліберальний чиновник, він не був навіть демократом, боявся революційної боротьби мас. А такі люди, як Бабушкін, не рік і не два, а цілих десять років перед революцією, відзначалося в некролозі, присвятили себе боротьбі за визволення робітничого класу. Без таких людей, як Бабушкін, «...російський народ лишився б назавжди народом рабів, народом холопів»³³.

Порівняння соціальних якостей двох історичних діячів виявляє, як бачимо, глибокий нерозривний зв'язок з народом одного і відсутність його у другого. Втіленням такого зв'язку виступає революціонер, у цьому невичерпне джерело його героїзму. Цей та інші подібні приклади переконливо свідчать про широкі можливості застосування порівняльно-історичного аналізу в біографічному жанрі. Спираючись на розуміння суспільного розвитку як природно-історичного процесу, на визнання повторності його основних рис на різних етапах демократичного руху, В. І. Ленін досліджує вияв таких рис у «суспільній діяльності осіб», з'ясовує її об'єктивну суть, зв'язок та взаємозв'язок біографічних фактів і подій. Порівняльно-історичний аналіз дає змогу виявити, таким чином, як подібність класового змісту діяльності, поглядів учасників класової боротьби, так і їх докорінну відмінність.

До аналогії В. І. Ленін звертається найчастіше при порівнянні історичних умов, у яких діяли революціонери, демократи. У «Передмові до російського перекладу листів К. Маркса до Л. Кугельмана», наприклад, проводиться аналогія між новим піднесенням демократичного і пролетарського руху в Європі 60-х років XIX ст. і «великим переворотом», що його переживала Росія в 1905—1907 рр. «Політика Маркса в порівняно бурхливій 1860-ті роки дуже й дуже часто повинна бути прямим зразком для політики соціал-демократа в сучасній російській революції», — робить висновок Володимир Ілліч³⁴. В іншому місці «Передмови» розглядається подібність Паризької комуни і революції 1905—1907 рр. як подій, у яких з особливою силою виявилася історична ініціатива мас. Повні революційного запалу слова К. Маркса про героїзм робітників Комуни В. І. Ленін протиставляє меншовицькому невір'ю в сили революції³⁵. Виявляючи подібність в умовах революційного руху, він загострює увагу соціал-демократів до теорії і політики основоположників марксизму, які можна застосувати безпосередньо до завдань російської революції³⁶. Порівняльно-історичний метод відкриває широкі можливості для підтвердження ленінської думки про глибокий зв'язок поколінь революціонерів*.

Використовується в ленінських політичних біографіях і такий специфічний метод, як ретроспекція, що передбачає реконструкцію минулого на основі доступних історичних джерел, а також його залишків у сучасному. Застосування ретроспективного методу у життєписах базується на вивченні причинних зв'язків, що беруть свій початок з минулого політичних явищ та включеної до них діяльності героїв біографій і переходять у сьогодення. Оцінюючи політичного чи громадського діяча за схемою «наслідок — причина», В. І. Ленін бачив причинний зв'язок між конкретно-історичними умовами епохи та їх відображенням у діяльності особи, між її сучасними та колишніми поглядами й по-

³² Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін (некролог). — Там же, т. 20, с. 76.

³³ Там же.

³⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 14, с. 345.

³⁵ Див.: Там же, с. 349.

³⁶ Див.: Там же, с. 345.

* «Брати твори Маркса, присвячені розглядові аналогічних ситуацій, — писала Н. К. Крупська, — старанно аналізувати їх, порівнювати з теперішнім моментом, виявляти подібність і відмінність — такий був метод Леніна» (Крупская Н. К. О Ленине: Сб. статей и выступлений. — М., 1979, с. 307).

літичними діями. Вивчення минулого ґрунтується в ленінських творах на причинних зв'язках, що допомагає глибше зрозуміти і переконливо показати закономірні моменти в житті та діяльності героїв біографій. Конкретний досвід історії дає можливість робити важливі теоретичні висновки й узагальнення, розширює шляхи одержання об'єктивної істини.

Ленінські політичні біографії, як правило, складні за структурою твори. В їх основу, за винятком коротких статей-некрологів, покладено не хронологічний, а проблемний принцип, при якому напрями висвітлюваних питань відповідають проблемам сучасної політики партії, основним етапам життя й діяльності героя біографії. Все це забезпечує найбільш повне та природне розкриття теми, чіткість і стрункість викладу, глибину висвітлюваних питань³⁷.

Назви ленінських праць дають чітке уявлення про їх тему та ідею. Нерідко виражена в назві провідна ідея твору надає їй чіткої спрямованості, індивідуальної виразності і політичної загостреності. Іноді тема праці сформульована в підзаголовку. Так, назву статті «Пам'яті графа Гейдена» В. І. Ленін уточнив: «Чого вчать народ наші безпартійні «демократи»?» Нарис «Карл Маркс» також має уточнюючий підзаголовок — «Короткий біографічний нарис з викладом марксизму». У виборі заголовків праць виявлялося не тільки прагнення автора до їх наукової і політичної точності, а й турбота про читача, про те, щоб він міг судити про зміст публікації уже з її назви.

Як і все, про що писав В. І. Ленін, його політичні біографії класично прості. В них відсутній словесний туман, «академічна» фразеологія, проте за кожною думкою — насушні проблеми суспільства, революції. Відомо, що Володимир Ілліч не проводив різкої межі між творами дослідного характеру і науково-популярного. Кожна з ленінських політичних біографій виконує подвійну функцію — пізнавальну і виховну. В. І. Ленін творив насамперед для робітників. У 1897 р. він писав із сибірського заслання: «Я нічого так не бажав би, ні про що так багато не мріяв, як про можливість писати для робітників»³⁸. І це також визначало форму і зміст його політичних біографій.

Потреба викриття перед робітниками лакейської буржуазної преси, безпринципності і холопства органів російського та міжнародного опортунізму робила закономірною полемічну загостреність ленінських біографічних творів. Їх мова — це мова пристрасного публіциста-марксиста, борця, революціонера. Вона гнівна, коли В. І. Ленін викриває справжніх винуватців смерті революційного борця або полемізує з буржуазними і ліберальними публіцистами, які затуманювали свідомість народу «міазмами» низькопоклонства. Але вона стає задушевною, здатною викликати співпереживання у читача-робітника, коли йдеться про життя революціонера. Це зумовлюється насамперед характером та спрямованістю тих чи інших матеріалів. Так, мова статті-некролога, присвяченого І. В. Бабушкіну, не схожа з мовою статей про Л. М. Толстого. У свою чергу, тексти ленінських промов пам'яті революційних борців своїм яскраво вираженим агітаційним характером відрізняються від біографічних нарисів і статей. Мова ленінських політичних біографій народна. Він широко використовує в них образи з художньої літератури, зокрема з творів російських демократичних письменників, народні прислів'я і приказки. Так, викриваючи «гуманізм» графа Гейдена, В. І. Ленін звертається до творчості М. О. Некрасова, М. Є. Салтикова-Щедріна, І. С. Тургенева; рядками з творів Гете ілюструє лібералізм октябристів; характеризуючи діяльність О. І. Герцена, залучає

³⁷ Див.: Ленін В. І. План статті «Карл Маркс». — Повне зібр. творів, т. 26, с. 338—341.

³⁸ Ленін В. І. П. Б. Аксельроду. — Там же, т. 46, с. 12.

матеріали «Колокола», а оцінюючи творчість Л. М. Толстого — його твори. Все це допомагає В. І. Леніну створювати вражаючі портрети політичних і громадських діячів.

Таким чином, реалізація основних методологічних принципів — партійності, історизму, наукової об'єктивності в їх органічній єдності — головне в ленінському підході до вивчення життя й діяльності історичних осіб. У створених В. І. Леніним політичних біографіях і характеристиках глибоко осмислено життєвий шлях і боротьбу, історичні заслуги кращих представників російського й міжнародного пролетаріату, показано роль видатних громадських діячів, всебічно розкрито діяльність буржуазних і дрібнобуржуазних політиків.

У створених В. І. Леніним біографіях перед читачами проходять яскраві сторінки історії революційного руху — від декабристів і Герцена до пролетарських борців, що віддали життя за перемогу Великого Жовтня і встановлення Радянської влади в нашій країні; від К. Маркса і Ф. Енгельса в міжнародному пролетарському русі до видатних революціонерів, які полягли у боротьбі за перемогу соціалістичної революції в Німеччині. Володимир Ілліч виступав пристрасним популяризатором їх життя й діяльності, нещадним критиком будь-якого їх опошлення і спотворення буржуазними філістерами «російського мовоблудства».

Отже, ленінські життєписи, — це яскраві зразки дослідження і створення політичних біографій. У них окреслено дослідницькі завдання, зроблено основоположні висновки, що мають важливе методологічне значення для дальшої розробки історико-біографічного жанру. Ось чому вивчення проблеми «Методологія ленінських біографічних творів» є першочерговою справою радянських істориків-біографів.

А. В. Тахтаулова, Г. Г. Демиденко

ЛЕНИНСКИЕ БИОГРАФИЧЕСКИЕ СОЧИНЕНИЯ — ЯРКИЙ ПРИМЕР МАРКСИСТСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

В статье предпринята попытка проанализировать особенности подхода В. И. Ленина к изучению жизни и деятельности и созданию биографий исторических личностей. Подчеркнуто, что главным в этом подходе является реализация основных методологических принципов — партийности, историзма, научной объективности — в их органическом единстве.

ІНТЕРВ'Ю З ДИРЕКТОРОМ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР, ЧЛЕНОМ-КОРЕСПОНДЕНТОМ АН УРСР Ю. Ю. КОНДУФОРОМ ПРО СТВОРЕННЯ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ КЛАСІВ І СОЦІАЛЬНИХ ВЕРСТВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Яку мету ставить перед собою авторський колектив «Історії класів і соціальних верств Української РСР», який Ви очолюєте як головний редактор видання? Інститут історії АН УРСР приступає до створення на матеріалах республіки узагальнюючої фундаментальної праці, у якій буде багатоаспектно, в історичному плані проаналізовано важливу тенденцію розвитку радянського суспільства — його неухильне просування до соціальної однорідності. Як відомо, будучи об'єктивною закономірністю розвитку нової суспільно-економічної формації, ця тенденція є одночасно й результатом послідовного здійснення курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального та культурного добробуту народу, стирання істотної різниці між містом і селом, між працівниками розумової та фізичної праці.

Зрозуміло, що повна соціальна однорідність суспільства — одна з основних характеристик комуністичної суспільно-економічної формації — буде досягнута не скоро. Однак названа тенденція прокладає собі шлях вже протягом кількох десятиріч, причому з наростаючою силою. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко у доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК партії відзначав: «...На наших очах істотно змінюються обличчя соціальних верств, соціальна структура суспільства, відбувається багатогранний процес стирання класових відмінностей»¹. У постанові цього ж Пленуму вказано, що партія і держава чекають від учених-суспільствознавців, поряд з розробкою інших актуальних проблем розвинутого соціалізму, дослідження закономірностей становлення безкласової структури суспільства².

У зв'язку з цим висновок XXVI з'їзду КПРС про те, що становлення безкласової структури радянського суспільства в головному і основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму, є принциповою важливою методологічною засадою, головним стрижнем майбутньої «Історії класів і соціальних верств Української РСР». Цей висновок, як відомо, буде деталізовано у новій редакції Програми КПРС, робота над якою відбувається нині. Зокрема, для нас становлять винятковий теоретичний інтерес під час розробки головних напрямів майбутнього дослідження висновки голови Комісії по підготовці нової редакції Програми КПРС товариша К. У. Черненка у виступі на засіданні Комісії 25 квітня 1984 р. Він відзначив, що в новій редакції Програми слід сказати про безкласове соціалістичне суспільство — одну з найважливіших віх у розвитку нової суспільно-економічної формації, підкресливши при цьому, що провідною силою становлення безкласової структури суспільства був і залишається робітничий клас. Формування безкласового соціалістичного суспільства, — продовжував товариш

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 52.

² Там же, с. 67.

К. У. Черненко, — стане важливим етапом на шляху до повної соціальної однорідності і, безсумнівно, викличе істотні зміни в усіх надбудовних структурах³.

Розглянувши у світлі цих основоположних партійних документів напрями дослідницької роботи на довгочасну перспективу, вчені Інституту історії АН УРСР поставили своєю метою зосередити всі зусилля на підготовці фундаментальної праці з історії класів і соціальних верств Української РСР, в якій вперше в радянській історіографії у такому розрізі будуть проаналізовані закономірності руху радянського суспільства до соціальної однорідності.

Які головні засади започаткованого видання? Для виконання поставленого завдання у нас є все необхідне. Насамперед слід відзначити набутий досвід під час роботи над шеститомною «Историей советского рабочего класса», яка готується Інститутом історії СРСР АН СРСР у співдружності з науковцями багатьох союзних республік (вже побачив світ другий том цього видання). Нашим інститутом до 50-річчя Великого Жовтня було видано двотомні праці з історії робітничого класу і селянства Української РСР, тепер завершується вихід у світ десяти томної «Истории Украинской ССР». Отже, нагромаджено і проаналізовано величезний фактичний матеріал, який стане у пригоді науковцям під час дослідження складних процесів стирання внутрікласових і міжкласових відмінностей серед населення республіки.

У новому виданні на основі єдиної методики вивчатимуться всі етапи історії класів і соціальних верств. При цьому головну увагу авторський колектив звертатиме на всебічний аналіз динаміки розвитку і зміни кількісних і якісних характеристик усіх складових частин соціальної структури суспільства. Розглядаючи найрізноманітніші аспекти зближення класів і соціальних груп у напрямі формування нової соціальної однорідності суспільства, а також питання створення й розвитку єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, розвитку радянського народу як нової історичної спільності людей, вдосконалення соціалістичного способу життя, авторський колектив виходить з того, що всі ці взаємозв'язані процеси відбуваються за провідною участю робітничого класу й охоплюють як сферу внутрі, так і міжнародних відносин в рамках усієї нашої багатонаціональної країни.

Що вже зроблено для підготовки цього видання? Питання про підготовку багатотомної «Історії класів і соціальних верств Української РСР» було розглянуто 23 травня 1984 р. на засіданні Президії АН УРСР. У прийнятій на ньому постанові відзначено, що підготовка цієї праці є головним завданням нашого інституту на наступну п'ятирічку. Тему включено до плану найважливіших наукових досліджень АН УРСР у галузі природничих і суспільних наук на 1986—1990 рр.

Президія АН УРСР затвердила Головну редакційну колегію багатотомної «Історії класів і соціальних верств Української РСР». В її складі: П. С. Сохань (заступник головного редактора) — доктор історичних наук, заступник директора Інституту історії АН УРСР, В. М. Даниленко (відповідальний секретар) — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, Б. М. Бабій — академік АН УРСР, директор Інституту держави і права АН УРСР, В. М. Брик — кандидат економічних наук, директор Інституту суспільних наук АН УРСР, І. М. Кулинич — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, С. В. Кульчицький — доктор історичних наук, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, Ю. О. Курносів — доктор історичних наук, старший науковий співро-

³ Див.: Рад. Україна, 1984, 26 квіт.

бітник Інституту історії АН УРСР, А. В. Лихолат — доктор історичних наук, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, П. П. Панченко — доктор історичних наук, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, В. Г. Сарбей — доктор історичних наук, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, І. М. Хворостяний — кандидат історичних наук, заступник директора Інституту історії АН УРСР, І. С. Хміль — доктор історичних наук, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, С. С. Хромов — доктор історичних наук, директор Інституту історії СРСР АН СРСР, В. І. Юрчук — член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

До кінця цього року Інститут історії АН УРСР має підготувати погоджений з науковими установами Секції суспільних наук АН УРСР та відповідними радами АН УРСР та АН СРСР план-проспект нового дослідження.

У створенні цієї праці передбачено також участь економістів, філософів, соціологів, демографів, літературо- та мистецтвознавців, юристів. Президія АН УРСР зобов'язала установи Секції суспільних наук подати свої пропозиції щодо участі їх співробітників у підготовці багатотомного видання згідно з планом-проспектом та внести необхідні зміни до планів науково-дослідних робіт на дванадцять п'ятирічку.

Редколегіям журналів Секції суспільних наук АН УРСР — «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Філософська думка», «Радянське право» — рекомендовано передбачити публікацію матеріалів з актуальних і дискусійних питань розвитку соціально-класової структури соціалістичного суспільства.

Якою буде структура видання? У згаданій постанові Президія АН УРСР затвердила загальний обсяг багатотомної праці — 350 друкованих аркушів. У цих межах передбачається створити тритомну «Історію робітничого класу», двотомну «Історію колгоспного селянства» і двотомну «Історію народної інтелігенції». При цьому історію провідного класу соціалістичного суспільства вважаємо за доцільне висвітлити з її першопочатків, присвятивши перший том дореволюційному пролетаріату. Історія селянства та інтелігенції буде розглядатися в межах радянського часу, звертатиметься особлива увага на період розвинутого соціалізму. Остаточна кількість томів (можливо, деякі з них будуть складатися з окремих книг) визначиться після обговорення планів-проспектів.

Хто входить до авторського колективу? Членами авторського колективу стануть провідні науковці-історики з Інституту історії АН УРСР, навчальних закладів системи Мінвузу, Міносвіти, Мінкультури УРСР, учені інших спеціальностей з інститутів суспільних наук, філософії, держави і права, економіки Академії наук УРСР та ін. До редколегій томів входять провідні історики АН СРСР, університетських центрів нашої республіки, багатьох вузів.

Як, зважаючи на структуру видання, буде досліджуватися головна проблема — рух суспільства до соціальної однорідності? Дійсно, дослідження відбуватиметься в розрізі окремих класів і соціальних верств, що певною мірою утруднює аналіз головної проблеми, поставленої перед виданням. Однак такий підхід зумовлений тією вимогою, що синтезу повинен передувати аналіз. І, звичайно, в томах буде розглядатися не тільки творча діяльність окремих класів суспільства (на базі досягнень радянської історіографії з цих питань), а передусім — їх соціальна історія під кутом зору становлення соціальної однорідності класів. Такий етап в дослідженні необхідний і він повністю відповідає головній проблемі видання.

У перші післяреволюційні роки соціальна структура радянського суспільства була надзвичайно складною. В ході соціально-економічних перетворень вона досить швидко спрощувалася. Розглядаючи розвиток робітничого класу, селянства та інтелігенції, наш авторський колектив досліджуватиме історичну долю усіх тих численних соціальних прошарків трудового населення, які в різний час припинили самостійне існування. Значну увагу буде приділено й дослідженню процесу поступового відмирання досить істотних раніше внутрікласових відмінностей.

Після створення багатотомної історії класів і соціальних верств УРСР можна буде запланувати на його основі зведену синтезовану працю про радянський народ як нову історичну спільність людей, про його перетворення з міжнаціональної класової в безкласову історичну спільність. Власне кажучи, це буде заключний том багатотомного видання.

Коли читач одержить це видання? Авторський колектив планує завершити його в наступній п'ятирічці.

З історії дружби народів у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

БРАТЕРСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ТРУДЯЩИХ
УКРАЇНИ ТА УРАЛУ

Г. Р. МУХАМЕТДІНОВ (Уф а)

У роки Великої Вітчизняної війни всі нації і народності СРСР встали на захист Вітчизни. Дружба народів нашої країни стала одним з головних джерел перемоги Радянського Союзу над фашизмом.

На початку війни, коли противник швидко просувався вглиб країни, необхідно було у найкоротший строк евакуювати з прифронтової смуги промислові підприємства і відбудувати їх на нових місцях. Ці питання знаходилися у центрі уваги партійних і радянських органів, громадськості автономних республік та областей Уралу. Так, 5 листопада 1941 р. бюро Башкирського обкому ВКП(б) обговорило питання про розміщення Слов'янського і Донецького содових та Рубежанського хімічного заводів. Було намічено конкретні заходи щодо прийому та розвантаження обладнання, розселення робітників, які прибули з братньої України¹. Партійні та радянські органи Уфи й Стерлітамака мобілізували для цього сотні людей, виділили транспорт. Щілодобово чергували працівники міськкомів і райкомів ВКП(б), представники радянських органів.

VI пленум Пермського обкому партії (жовтень 1941 р.) відзначив, що «завдання партійних організацій — у найкоротші строки та якнайкраще відбудувати евакуйовані підприємства і добиватися негайного випуску ними продукції, необхідної фронту»².

До Нижнього Тагіла — в цехи Уральського вагонного заводу було евакуйовано обладнання Харківського танкового й Маріупольського ім. Ілліча заводів. Там створювався величезний завод по виробництву танків Т-34. У вересні 1941 р. Нижньотагільський міськком ВКП(б) прийняв постанову «Про розселення робітників, ІТП та службовців заводу № 183 і Маріупольського заводу імені Ілліча, які прибувають»³. Місцеві партійні і радянські органи провели величезну роботу по розміщенню 36 тис. спеціалістів та їх сімей. З цієї метою було створено міську комісію, міськком ВКП(б) встановив повсякденний контроль за розселенням евакуйованих робітників⁴. Велике навантаження випало на залізничників. За друге півріччя 1941 р. Нижньотагільський залізничний вузол переробив 250 тис. вагонів, що прибули з устаткуванням, тобто на 70 тис. більше, ніж за той же період 1940 р.⁵

¹ Партархів Башкирського обкому КПРС, ф. 122, оп. 21, спр. 115, арк. 7.

² Партархів Пермського обкому КПРС, ф. 105, оп. 1, спр. 80, арк. 184.

³ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 483, оп. 3, спр. 58, арк. 146.

⁴ Там же, арк. 146, 191.

⁵ Там же, спр. 82, арк. 52.

Розміщення підприємств проводилося у залежності від специфіки розвитку економічних районів, наявності трудових, сировинних й енергетичних ресурсів. Ряд підприємств відбудовувався на базі промислових об'єктів, що зводилися перед початком війни і не були ще введені в дію. Так, київський завод хімічного машинобудування «Більшовик» розмістився на майданчику заводу Уралхімаш, Рубежанський хімічний завод — на майданчику Уфімського сірчанокислотного заводу.

Інші підприємства вливалися до діючих споріднених заводів і фабрик Уралу. Наприклад, устаткування Дніпродзержинського й Дніпропетровського металургійних заводів було встановлено на Магнітогорському металургійному комбінаті, Київської тонкосуконної фабрики — на Арамільській суконній фабриці, Харківського турбогенераторного заводу — на Уральському турбомоторному заводі.

Деякі заводи змушені були розташовуватися у приміщеннях вузів, технікумів, шкіл, складів, магазинів. Так, частину Харківського електромеханічного заводу розмістили у Будинку культури в Уфі, евакуйований з Одеси кабельний завод — у приміщенні Наркомату землеробства Башкирської АРСР.

Необхідне було й додаткове будівництво виробничих площ для евакуйованих підприємств і квартир для робітників. Значний вклад в їх спорудження вніс колектив будівельного тресту «Уралмашбуд», де працювали 2787 чол., у тому числі 1855 росіян, 262 узбека, 247 українців, 197 таджиків, 111 казахів, 81 єврей і 34 чол. інших національностей⁶. Тільки в 1942 р. вони увели в експлуатацію виробничі корпуси загальною площею 53 тис. кв. м, житла для робітників — понад 85 тис. кв. м.⁷ У процесі відбудови евакуйованих підприємств зміцнювалася дружба робітників різних національностей, об'єднаних загальною метою — перемогти фашистських загарбників.

Перебазовані підприємства відчували гостру потребу в кваліфікованих кадрах робітників. Місцеві фабрики і заводи виділили для них частину своїх працівників. Поповнювалися ряди працюючих також випускниками ремісничих училищ і шкіл ФЗН, мобілізованими. «Підготовка кадрів — справа великого оборонного значення, — наголошувала газета «Уральський робочий». — Завдання господарських партійних і профспілкових керівників — забезпечити свої підприємства кваліфікованою робочою силою»⁸.

Більшість з тих, хто у роки війни прийшов на виробництво, не мали заводських спеціальностей. Необхідно було у короткий строк навчити їх нових професій. У березні 1942 р. Стерлітамацький міськком ВКП(б) прийняв постанову «Про роботу з молодими робітниками на заводі імені В. І. Леніна», якою зобов'язав керівництво евакуйованого з Одеси верстатобудівного заводу «організувати виробниче навчання молодих робітників, які не мали кваліфікації, звернувши особливу увагу на залучення нових робітників до соціалістичного змагання, популяризувати досвід кваліфікованих робітників»⁹. На заводі було організовано технічне навчання робітників з башкирів і татар. Партбюро проводило з ними бесіди про значення для фронту продукції підприємства, про дисципліну праці, організовувало зустрічі з робітниками-стахановцями і героями-фронтовиками.

Різноманітні форми агітації й пропаганди використовувалися з урахуванням національного, вікового складу робітників та їх культурного рівня. В резолюції партійних зборів заводу відзначалася необхідність «залучити до активної політичної та громадської роботи пра-

⁶ Свердловський обласний держархів, ф. 554, оп. 2, спр. 472, арк. 140.

⁷ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, спр. 212, арк. 54.

⁸ Уральський робочий, 1942, 18 янв.

⁹ Партархів Башкирського обкому КПРС, ф. 788, оп. 1, спр. 154, арк. 33.

цюючих на заводі з місцевого населення»¹⁰. На підприємстві велику роботу проводили 90 агітаторів і 30 доповідачів різних національностей¹¹. Значне місце в агітаційній роботі відводилося інтернаціональному вихованню робітників і службовців. Так, відбулися лекції на теми: «В. І. Ленін — засновник Радянської багатонаціональної держави», «Дружба народів СРСР — запорука перемоги над ворогом» тощо.

Цілеспрямована робота керівництва і парторганізації заводу сприяла підвищенню продуктивності праці, розвитку стахановського руху. В 1943 р. підприємство було нагороджено орденом Леніна. Це було визнання заслуг всього його багатонаціонального колективу.

Висококваліфіковані робітники з Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова щедро ділилися з місцевими робітниками знаннями, багатим виробничим досвідом. Так, робітники-комуністи Г. Нежевенко, П. Титівський, А. Тилищевський, які прибули в Стерлітамак з Одеським верстатобудівним заводом, навчили своїй професії по 4—5 башкирів і татар. На шахті «Червоний гірничник» Свердловської області приклади трудового героїзму показували забійники з Донбасу, які видавали на-гора 30—40% надпланового вугілля. На шахті вони запровадили відбій вугілля молотком, навчили місцевих робітників ефективніше експлуатувати шахти¹².

Місцеві партійні й профспілкові органи пропагували і запроваджували на підприємствах Уралу передовий виробничий досвід евакуйованих робітників. На необхідності цієї роботи наголошував, зокрема, XI пленум Пермського обкому ВКП(б) (березень 1943 р.)¹³. На нараді по підвищенню продуктивності праці у промисловості Свердловської області 1944 р. відзначалося швидке освоєння виробництва танків на Уральському вагонному заводі та їх висока якість. У 1943 р. порівняно з 1941 р. випуск танків зріс у кілька разів, продуктивність праці порівняно з 1942 р. підвищилася, а собівартість знизилася¹⁴. Цьому певною мірою, як підкреслювалося на нараді, сприяло «поєднання цінного досвіду харківських танкобудівників, уральських сталеварів, ковалів, штампувальників, маріупольських броньовиків, московських верстатобудівників, які мають досвід наладки устаткування на масове виробництво, орджонікідзєградських, сталінградських, миколаївських машинобудівників і всемірна підтримка заводської і всієї тагільської парторганізації»¹⁵.

На евакуйованих підприємствах проводилася велика робота по згуртуванню багатонаціональних трудових колективів, інтернаціональному вихованню робітників. Наприклад, Свердловський міськом ВКП(б), у липні 1943 р. обговорюючи питання про масово-політичну роботу парткому машинобудівного заводу ім. Калініна, закликав «підняти політичну роботу серед робітників заводу, диференційовано підходячи до різних категорій робітників, згуртувати їх в єдиний колектив, щоб не було розподілу на кіровських, харківських і уральських, щоб усі робітники були патріотами свого заводу»¹⁶.

Широко було розгорнуто виховну інтернаціоналістську роботу на Златоустському машинобудівному заводі ім. В. І. Леніна, де працювали 428 таджиків, 260 українців, 210 узбеків, 57 казахів, 12 каргизів¹⁷. Бюро Ленінського райкому партії Златоуста в січні 1944 р. обговорило питання «Про стан масово-політичної роботи серед національних кадрів

¹⁰ Там же, ф. 6416, оп. 1, спр. 11, арк. 45.

¹¹ Там же, ф. 122, оп. 22, спр. 326, арк. 71.

¹² Уральский рабочий, 1943, 15 сент.

¹³ Партархів Пермського обкому КПРС, ф. 105, оп. 1, спр. 131, арк. 15.

¹⁴ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 483, оп. 3, спр. 113, арк. 7, 10.

¹⁵ Там же, ф. 4, оп. 39, спр. 103, арк. 104.

¹⁶ Там же, ф. 161, оп. 6, спр. 1604, арк. 9.

¹⁷ Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 225, оп. 1, спр. 1438, арк. 76.

на заводі ім. В. І. Леніна». Бюро зажадало від парткому заводу створити групи агітаторів у цехах і гуртожитках, проводити політмасову роботу рідними мовами робітників, особливу увагу приділивши доповідям і лекціям про дружбу народів, роль Уралу у Вітчизняній війні. Так, для заводу було виділено 100 екземплярів книг українською мовою, налагоджено передплату українських газет¹⁸.

В результаті напруженої роботи партійних, радянських і громадських організацій, високого розуміння робітничим класом свого патріотичного обов'язку у найкоротші строки було відбудовано і введено в дію десятки евакуйованих з України підприємств. Через 3 місяці після переїзду до Стерлітамака почав давати продукцію і виконувати виробничу програму Одеський верстатобудівний завод. Дніпропетровський металургійний завод ім. Ворошилова прибув на Урал у середині вересня, а 11 жовтня почав випускати продукцію. У короткий час евакуйовані підприємства стали складовою частиною економіки Уралу, а їх колективи влилися в багатонаціональну сім'ю регіону.

З евакуйованими підприємствами на Урал приїхали десятки тисяч комуністів. Тільки у Свердловську область прибуло понад 18 тис. комуністів з різних районів країни¹⁹. Місцеві партійні органи проводили велику роботу по згуртуванню комуністів, створенню нових первинних організацій. У номенклатурі Нижньотагільського міськкому ВКП(б) налічувалося 732 чол., у тому числі 180 комуністів з України²⁰. На Уральському вагонному заводі було 26 первинних організацій, у зв'язку з прибуттям комуністів з України і РРФСР їх було створено ще 18²¹.

Дружба радянських народів у роки війни виявилася й у теплому прийомі евакуйованого з братніх республік населення. Для організованого переміщення людей у листопаді 1941 р. при Раді у справах евакуації було створено Управління, а на місцях — апарат його уповноважених. У містах Уралу діяло 23 пункти уповноважених, у районних центрах — 270²². На Урал прибули понад 2 млн. чол. евакуйованих²³, багато з них — з Української РСР. Так, з 227 978 евакуйованих у Пермську область (на 1 березня 1943 р.) 25 867 чол. були з України²⁴, з 428 тис. чол., переміщених у Челябінську область (на 1 лютого 1942 р.), — 69 510 чол.²⁵, з 78 366 евакуйованих в Удмуртську АРСР (на 1 липня 1943 р.) — 15 096 чол.²⁶

Розглядаючи влаштування евакуйованих як важливе політичне завдання, уральські партійні й радянські органи мобілізували зусилля трудящих на їх прийняття та розміщення, подання їм всілякої допомоги. На зборах робітники, службовці, ІТП приймали рішення про відрахування одно-дводенного заробітку в фонд допомоги евакуйованим, для них збирали одяг й взуття. Керівникам підприємств і установ надавалося право, приймаючи їх на роботу, видавати одноразову допомогу. Колгоспи допомагали прибулим заводити підсобне господарство.

Раднарком РРФСР у 1943—1944 рр. виділив для евакуйованих у Свердловську область більш як 700 тис. крб.²⁷ По лінії місцевих Рад у Челябінській області в 1941 р. було здано в експлуатацію понад 2 тис. кв. м житлової площі для робітників перебазованих підпри-

¹⁸ Там же, ф. 637, оп. 3, спр. 81, арк. 6.

¹⁹ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 36, спр. 157, арк. 20.

²⁰ Там же, ф. 483, оп. 3, спр. 82, арк. 81.

²¹ Там же, ф. 59, арк. 107.

²² Деятельность партийных организаций Урала в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Межвузовский сб. научн. трудов.— Пермь, 1981, с. 72.

²³ Советский тыл в Великой Отечественной войне.— М., 1974, кн. 2, с. 185.

²⁴ Звезда, 1980, 30 дек.

²⁵ Челябинский рабочий, 1983, 6 янв.

²⁶ Центральний державний архів Удмуртської АРСР, ф. 755, оп. 1, спр. 53, арк. 7.

²⁷ Свердловський обласний держархів, ф. 88, оп. 1, спр. 5162, арк. 18; спр. 5166, арк. 51; спр. 5246, арк. 208.

ємств²⁸. Раднарком Удмуртської АРСР з метою будівництва житла для евакуйованих виділив 1,8 млн. крб.²⁹, РНК Башкирської АРСР — 5 млн. крб.³⁰

Велике значення мало працевлаштування евакуйованих. Виконком Пермської обласної Ради депутатів трудящих у лютому 1943 р. прийняв постанову «Про трудове влаштування і побутове обслуговування евакуйованого населення у місті Солікамську і Солікамському районі». Виконком зажадав від місцевих Рад вжити всіх заходів для працевлаштування прибулих, налагодження серед них політико-масової роботи³¹.

На братерську турботу трудящих Уралу евакуйовані відповідали ударною працею на заводах, фабриках, колгоспних ланах. Взірці високопродуктивної праці демонстрували сини України — прохідник Високогорського рудника І. П. Завертайло, фрезерувальник Кіровського танкового заводу Г. І. Криворотенко, слюсар Уфимського кабельного заводу Б. Ф. Решетняк, коваль з Уралмашзаводу Г. М. Коваленко, горновий доменного цеху Серовського металургійного заводу І. Г. Мілещенко та ін.³²

На одній з шахт Кизелівського вугільного басейну по-стахановському працював гірничий майстер Г. Отришко. Він говорив: «Чесно я працював на шахтах Донбасу, так працюватиму на допомогу фронту і на шахті № 5. Треба віддати всі свої сили на допомогу Червоній Армії. Від нас залежить перемога на фронті»³³.

Минуло майже 40 років після закінчення війни. Однак досі колишні евакуйовані з України з вдячністю згадують жителів Уралу. «Коли говорять про дружбу народів, я насамперед згадую красоту і високі моральні якості уральського характеру, щедре серце карпінців, широко розкриті для тих, кого війна закинула у це містечко Свердловської області», — згадує І. І. Нікеєнко з Донецька³⁴. «Спасибі Башкирії, низький уклін її чудовим, сердечним людям за те, що вони дали притулок нам і тисячам інших сімей у грізну для Батьківщини годину», — дякує Є. Кривуля з Хорола Полтавської області³⁵.

Братерська взаємодопомога народів яскраво виявилася і в ході відбудови народного господарства визволених від фашистської окупації районів. Шахтарі з шахти ім. Кірова заявили на мітингу: «Нам, вугільникам, особливо радісно було дізнатися, що над рідним братом Уралом — Донбасом знову замайорів червоний радянський прапор. З Донецького басейну знову підуть ешелони вугілля в різні кінці Союзу. Наш обов'язок — працювати так само стрімко, як стрімко, дедалі більше підвищуючи темпи, наступає Червона Армія»³⁶.

Партійні організації Уралу очолили рух за подання допомоги визволенням районам нашої країни. Її форми були різноманітні: туди надсилалися обладнання, інструменти, будматеріали, продукти харчування, направлялися робітники, спеціалісти різних галузей народного господарства.

Башкирська АРСР встановила шефство над Ворошиловградською областю. Постановою обкому ВКП(б) автономної республіки було створено республіканський комітет по поданню допомоги області. Колективи усіх підприємств, установ і колгоспів Башкирії включилися

²⁸ Матеріально-бытовое положение трудящихся Урала в условиях социализма (1937—1975). — Свердловск, 1981, с. 33.

²⁹ Центральний державний архів Удмуртської АРСР, ф. 755, оп. 1, спр. 50, арк. 14.

³⁰ Коваль М. В. У горнилі війни. — К., 1972, с. 83.

³¹ Пермський обласний державний архів, ф. 564, оп. 9, спр. 19, арк. 43.

³² Правда, 1943, 2 янв.; Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 124, оп. 4, спр. 62, арк. 46; Уральський робочий, 1943, 19 лютого; 31 янв.

³³ Губахинский рабочий, 1942, 26 сент.

³⁴ Уральский рабочий, 1982, 21 дек.

³⁵ Советская Башкирия, 1975, 21 мая.

³⁶ Уральский рабочий, 1943, 11 сент.

у цю справу. Так, колгоспники Стерлітамацького району виділили у фонд допомоги Ворошиловградській області 250 голів великої рогатої худоби, 1200 голів свиней, 22 плуги, 88 борон, понад 56 тис. крб.³⁷. Трудящі Білоріцька на зароблені у вихідні дні кошти придбали і надіслали ворошиловградцям 35 т дахового заліза, 30 т катанки, 8 вагонів лісу³⁸.

Колектив будівельників Стерлітамацького содового заводу взяв шефство над відбудовою подібного заводу в Новослов'янську. Будівельники у короткий строк відправили на завод 5 вагонів з обладнанням і будівельними матеріалами, туди прибули також 50 слюсарів і токарів з Башкирії³⁹. Велику допомогу у відбудові Павловської МТС подав колектив Уфимського моторобудівного заводу. В МТС було направлено кваліфікованих робітників, а також верстати. Для відродження народного господарства Ворошиловградської області трудящі республіки тільки у 1943 р. виділили 160 вагонів лісу, ешелон нафтопродуктів та різного устаткування, 10 вагонів скла⁴⁰. Цій області допомагали трудящі всього Уралу. Так, у 1943—1944 р. з Челябінської області на Ворошиловградщину було відправлено 5 ешелонів — 197 вагонів з устаткуванням, металом, шахтарським інструментом, лісом⁴¹. За той же період трудящі Нижнього Тагіла відправили на Україну понад 1 тис. вагонів з устаткуванням і будматеріалами⁴².

Завдяки братерській допомозі радянських народів до кінця війни у Ворошиловградській області було відбудовано і введено в експлуатацію 55 основних шахт, а рівень видобутку вугілля у 1945 р. вже становив 36% від довоєнного⁴³.

Велику матеріальну допомогу було подано й іншим областям України. Над відбудовою Дніпропетровського новотрубного заводу взяв шефство Первоуральський старотрубний. Колектив заводу зобов'язався у 1943 р. дати понад план 800 т тягнутих і 50 т катаних труб, зекономити 700 т металу, 500 тис. квт.-год. електроенергії⁴⁴. Трудівники Магнітогорського металургійного комбінату здійснювали шефство над макіївськими металургійними і коксохімічними заводами, Уралмаша — над Єнакієвським металургійним заводом, Челябінського металургійного — над Сталінським металургійним заводом.

Губахінський коксохімічний завод встановив шефство над Горлівським і Рутченківським коксохімізаводами. У 1943 р. він відправив своїм підшефним 26 вагонів з 159 моторами, 75 силовими трансформаторами та іншим устаткуванням⁴⁵.

Всесоюзний державний інститут по проектуванню металургійних заводів, що працював у Свердловську, подав велику допомогу у відродженні підприємств чорної металургії УРСР. Співробітниками інституту було підготовлено технічну документацію для відбудови Дніпропетровського металургійного заводу, Запоріжсталі, Дніпропетровського

³⁷ Центральний державний архів Башкирської АРСР, ф. 1458, оп. 1, спр. 70, арк. 216.

³⁸ Партархів Башкирського обкому КПРС, ф. 122, оп. 24, спр. 222, арк. 15.

³⁹ Центральний державний архів Башкирської АРСР, ф. 1458, оп. 1, спр. 15, арк. 114.

⁴⁰ Луганщина в годы Великой Отечественной войны: Сб. материалов и док.— Донецк, 1969, с. 280—281; Радянська Україна, 1943, 11 грудня.

⁴¹ Партийная организация Челябинской области в Великой Отечественной войне. 1941—1945: Сб. док. и материалов.— Челябинск, 1981, с. 300.

⁴² Тагильский рабочий, 1982, 17 дек.

⁴³ Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., с. 5, 17; Хорошайлов Н. Ф. Мужество Донбасса.— Донецк, 1968, с. 185.

⁴⁴ Братством сильны: О дружбе и сотрудничестве трудящихся Днепропетровщины и других областей и республик СССР. 1917—1982: Сб. док. и материалов.— Днепропетровск, 1982, с. 88.

⁴⁵ Губахинский рабочий, 1943, 3 дек.

новотрубного та ряду інших заводів. А у Дніпропетровську і Маріуполі було відкрито філіали цього інституту ⁴⁶.

Учні ремісничих училищ Свердловської області відправили учням України виготовлені ними інструменти на 253 тис. крб., 3 вагони з устаткуванням, 400 екземплярів технічної й художньої літератури ⁴⁷. Науково-дослідний інститут «Механобр» направив бригаду співробітників у Нікополь для участі у відбудові марганцевої промисловості.

Успішне відродження народного господарства багато в чому залежало від наявності досвідчених кадрів. З Челябінської області було направлено на Україну 1500 комуністів ⁴⁸; на радянську і партійну роботу відряджено з Нижнього Тагіла 4037 чол., у тому числі 1605 комуністів ⁴⁹. Близько 2 тис. кваліфікованих шахтарів та інших спеціалістів з Уралу брали участь у відродженні Криворізького басейну ⁵⁰, понад 1 тис. кваліфікованих робітників з Удмуртії та Челябінської області працювали на шахтах Донбасу ⁵¹. Отже, у роки Великої Вітчизняної війни яскраво виявилася дружба народів нашої країни, зокрема УРСР та Уралу. Трудящі регіону подали велику матеріальну й моральну підтримку евакуйованим робітникам з України, вони внесли значний вклад у відродження зруйнованих окупантами заводів і фабрик республіки. У спільній боротьбі в ім'я свободи і незалежності нашої країни зміцнили єдність і згуртованість усіх націй і народностей СРСР.

⁴⁶ Уральский рабочий, 1944, 1 янв., 30 янв.

⁴⁷ Там же, 7943, 31 дек.

⁴⁸ Вечерний Челябинск, 1982, 1 дек.

⁴⁹ Средний Урал в Великой Отечественной войне.— Свердловск, 1978, с. 128; Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 483, оп. 3, спр. 100, арк. 52.

⁵⁰ Буцко Н. А. Братская помощь народов СССР в восстановлении хозяйства Украины.— В кн.: Стронтели — фронту. М., 1968, с. 117.

⁵¹ Коваль М. В. Назв. праця, с. 122.

БОЙОВА І ТРУДОВА СПІВДРУЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО Й КАЗАХСЬКОГО НАРОДІВ

М. К. КОЗИБАЄВ (Алма-Ата), П. С. БЕЛАН (Алма-Ата)

Напад фашистської Німеччини на СРСР викликав піднесення патріотичних та інтернаціоналістських почуттів народів усієї нашої країни. Як відзначалося у постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «війна розбила надії світового імперіалізму на відродження національних міжусобиць, на розвал багатонаціональної соціалістичної держави. Народи СРСР в єдиному строю героїчно билися і самовіддано працювали в ім'я захисту своєї соціалістичної Вітчизни, спільної перемоги над ворогом, показали світові чудеса стійкості і мужності»¹. Всі нації і народності нашої країни ще тісніше згуртувалися навколо Комуністичної партії.

Хвилюючі сторінки до літопису великої дружби внесли всі народи СРСР, у тому числі й трудящі Казахстану і України. У той період розширилися їх взаємовідносини. Одним з їх перших проявів було прийняття та розміщення евакуйованих жителів з України, і насамперед дітей. В 1942—1943 навчальному році в Казахстані вже працювали

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1982, т. 11, с. 52.

спеціальні класи для українських школярів та близько 300 змішаних казахсько-українських й російсько-казахсько-українських шкіл, викладання в яких велося за навчальними планами і програмами Наркомосвіти УРСР².

Трудящі Казахстану не тільки полегшували життя евакуйованих гостинністю і сердечністю, а й допомагали їм скоріше включатися у роботу в ім'я перемоги над спільним ворогом. Так, у Караганді та навколишніх селищах оселилися 27 тис. чол. з Донбасу, в тому числі 5200 кваліфікованих шахтарів і шахтобудівників³, які зразу ж влилися до колективів карагандинських вугільників. Потомствени донецькі гірники щедро ділилися знаннями, трудовими навичками і життєвим досвідом із своїми казахськими товаришами, більшість з яких ще кілька років до того жили в аулах і займалися кочовим скотарством або землеробством. Отже, не дивно, що донецькі спеціалісти очолили багато шахт, трестів і комбінат «Карагандавугільля».

Чимало керівних кадрів з України одержали й інші галузі господарства Казахстану. Так, П. Х. Резчика, який працював директором машинобудівного заводу в Петропавловську, а потім в Алма-Аті, за роботу в Казахстані відзначено званням Героя Соціалістичної Праці, двічі алма-атинці обирали його своїм депутатом до Верховної Ради СРСР⁴.

Частина евакуйованих спеціалістів прибула разом з верстатним парком і обладнанням своїх підприємств. За даними Держплану Казахської РСР, до 20 листопада 1942 р. в республіці було прийнято 68 заводів і фабрик різних галузей промисловості України і Криму⁵. Поповнені місцевими жителями, їх колективи у короткий строк (до 8 грудня 1941 р. 20 з них вже випускали продукцію⁶) змонтували на нових місцях устаткування і приступили до виконання замовлень фронту. Для його потреб працювали верстати й механізми тих заводів і фабрик, які злилися з місцевими підприємствами, збільшивши їх виробничі потужності.

Чимало жителів з України оселилися й у сільській місцевості. Фактично всі працездатні поповнили колективи бригад і ферм колгоспів і радгоспів, ряди механізаторів. Серед них були ланкова буряководів М. С. Демченко, трактористка П. М. Ангеліна та інші уславлені працівники сільського господарства УРСР. За допомогою казахстанських трудівників вони вивчили ґрунтово-кліматичні особливості нового для них району, перейняли найбільш цінне з місцевих форм організації і навичок праці і вже за першу господарську кампанію добилися високих результатів⁷.

Окремо слід сказати про переміщення на схід сільськогосподарських підприємств України, оскільки це питання в історичній літературі висвітлене недостатньо. Зокрема, 25 колгоспників з колгоспу «Україна» Дніпропетровської області на чолі з А. Половною та Я. Удовенко у надзвичайно складних умовах восени 1942 р. перегнали основну час-

² Партархів Казфіліалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 708, оп. 7, спр. 57, арк. 75; оп. 8, спр. 1527, арк. 30.

³ Коваль М. В. У горнілі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1944 рр.).— К., 1972, с. 108.

⁴ Герои Социалистического Труда — казахстанцы.— Алма-Ата, 1969, т. 2, с. 530.

⁵ Центральний державний архів КазРСР (далі — ЦДА КазРСР), ф. 1489, оп. 3, спр. 28, арк. 45—51 зв.; Городецкая В. С. Размещение эвакуированных предприятий легкой промышленности в Казахстане в годы Великой Отечественной войны.— Вестник АН КазССР, 1975, № 4, с. 4.

⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.— К., 1975, т. 1, с. 281.

⁷ Докладно про це див.: Там же, т. 2, с. 79; Украинская Советская энциклопедия.— К., 1980, т. 3, с. 303; Данилюк М. З. Самовідданий труд колгоспників України, евакуйованих у східні райони СРСР (1941—1944 рр.).— УІЖ, 1960, № 3, с. 83—84.

тину колгоспного стада до Калмикиї, а через рік — у колгосп Қзил-Ту Джамбейтинського району Західно-Казахстанської (нині Уральської) області⁸. 262 члени сільгоспартілі ім. В. І. Леніна тієї ж області вивезли в район Уральська основну частину стада та чимало колгоспного майна. У Приураллі вони щодня постачали молоком кілька дитячих будинків, госпіталів та воїнських закладів обласного центру⁹. До Каменського м'ясорадгоспу Уральської області восени 1942 р. прибули кілька десятків працівників племенного радгоспу «Комсомолец Полісся» з Київської області на чолі з директором П. В. Черченком. Вони зберегли основну частину племенної ферми, а також передали племенних тварин господарствам Казахстану, Оренбурзької та Ростовської областей, що сприяло розвитку там нової для східних районів країни породи худоби¹⁰.

Гідний вклад у всенародну справу розгрому ворога внесли представники інтелігенції України, які працювали в Казахстані. Так, слід назвати Фізико-технічний інститут АН УРСР, який розташувався в Алма-Аті. Під керівництвом директора інституту члена-кореспондента АН УРСР А. А. Слуцького група його співробітників розробила і виготовила перші зразки найновішого на той час радіолокатора¹¹.

Успішно розв'язували поставлені перед ними завдання також вчені українських філіалів Всесоюзного інституту механізації й електрифікації сільського господарства, Інституту кормів, Одеського очного інституту ім. Філатова, а також професорсько-викладацький склад Об'єднаного українського (Київський і Харківський) університету, Харківського і Дніпропетровського фармацевтичних, Полтавського будівельних матеріалів, Дніпропетровського гірничого інститутів¹².

Казахстан прийняв 19 колективів артистів з України¹³. При цьому Семипалатинський, Карагандинський, Актюбинський та Усть-Каменогорський обласні драмтеатри передали свої приміщення прибулим, переїхавши у невеликі містечка і райцентри. Артисти України виправдали довіря і піклування казахстанців. Своїми чудовими постановками вони несли в маси безсмертні твори української, російської та західноєвропейської драматургічної класики і не тільки підвищували культурний рівень глядачів, а й надихали їх на нові трудові і ратні подвиги в ім'я перемоги, сприяли дальшому зближенню народів. Президія Верховної Ради Казахської РСР нагородила групу артистів України грамотами і цінними подарунками¹⁴. На 1 липня 1942 р. у Казахстані знайшли притулок, за неповними даними, 158,4 тис. жителів України¹⁵. В містах, селах і аулах республіки вони знайшли домівку і це піднесло їх моральний дух, сприяло швидшому їх залученню до праці в ім'я перемоги над ворогом.

Єдність радянських народів у боротьбі з фашизмом яскраво виявилася у всенародному піклуванні про фронт і фронтовиків. Радянські воїни одержували не тільки зброю, боеприпаси, а й могутню моральну

⁸ Карпенко М. Ф., Шарапа В. Ф. Село крокує до комунізму.— Дніпропетровськ, 1974, с. 35—37.

⁹ Шовкопляс К. П. Три тисячі кілометрів в пути.— В кн.: Гвардія тыла. М., 1962, с. 374—382.

¹⁰ Євтушенко А. П. Подвиг робітників радгоспу «Комсомолец Полісся» в роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1965, № 6, с. 88—91.

¹¹ Ладивір І. І. Діяльність учених Академії наук УРСР у роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1968, № 3, с. 50—51; Коваль М. В. Назв. праця, с. 129.

¹² ЦДА КазРСР, ф. 1137, оп. 9, спр. 144, арк. 120; Известия, 1942, 11 февр.; Казахстанская правда, 1942, 16 апр.; Социалистическая Караганда, 1943, 27 янв.

¹³ Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.— Алма-Ата, 1964, т. 1, с. 401—402.

¹⁴ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Сб. документов.— К., 1963, с. 405—406.

¹⁵ Балакаев Т. Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941—1945.— Алма-Ата, 1971, с. 89.

підтримку. Зокрема слід сказати про листи трудівників тилу своїм захисникам. Хвилюючим прикладом можуть бути листи трудівників Казахстану командир розвідроті шахтарської 395-ої стрілецької дивізії капітану Ф. А. Семенку. На початку 1943 р. він написав у «Казахстанскую правду», що його сім'я залишилася в окупованому Донбасі і що йому «хочеться одержати лист від кого завгодно», але адресоване особисто йому¹⁶. Редакція надрукувала прохання фронтовика, і він одержав понад 100 посилок і 50 тис. листів, сповнених теплом людського співчуття і щирою любов'ю до захисників Батьківщини. Редакція газети через два десятиріччя розповіла про це листування під показовим заголовком «Казахстан усинив солдата»¹⁷⁻¹⁸.

Дружба народів СРСР надзвичайно яскраво виявилася на полях боїв проти німецько-фашистських загарбників. Воїни з Казахстану, як і з усіх радянських республік, хоробро билися з ворогом на землі України. Так, у боях на кордоні відзначився колишній механізатор з Павлодарської області рядовий М. С. Супотницький та його бойові друзі-прикордонники¹⁹.

Уродженець Північно-Казахстанської області лейтенант С. Г. Гуденко, за подвиги біля озера Хасан удостоєний звання Героя Радянського Союзу, був комендантом дота «Комсомолец» Володимиро-Волинського укріпленого району і депутатом Київської обласної Ради депутатів трудящих. З сімома бійцями він 4 доби відбивав атаки батальйону гітлерівців. У тих боях увесь гарнізон дота загинув²⁰.

Активну роль у першому великому танковому бою в районі Луцьк-Броди-Ровно відіграла 19-та танкова дивізія. За вмілі й сміливі дії її командир, колишньому селянину з Павлодарської області генерал-майору танкових військ К. А. Семенченку одному з перших у боях з гітлерівцями присвоєно звання Героя Радянського Союзу²¹.

Всі свої знання, досвід організатора і вихователя віддав боротьбі з ворогом член Военної ради Південно-Західного фронту дивізіонний комісар Є. П. Риков, син сибірського козака з с. Чернова Східно-Казахстанської області. Тяжко поранений потрапив він у полон. Вороги намагалися схилити його до переходу на їх бік. Але патріот не зрадив Батьківщину²².

Серед тих, хто служив на кораблях і в частинах Чорноморського флоту, наземо ім'я сина вчителя із селища Ракуша під Гур'євим, першого адмірала-казахстанця Л. А. Владимирського, який командував ескадрою, а з весни 1943 р. — всіма силами Чорноморського флоту. Під його керівництвом готувався і проводився десант біля Григор'євки під Одесою, кораблі подавали артилерійську підтримку гарнізону Севастополя, забезпечували вогневе прикриття висадки військ у Керченсько-Феодосійській, Новоросійській та Керченсько-Ельтигенській десантних операціях. Радянський уряд високо оцінив мужність і воєнне мистецтво флотоводця, нагородивши його двома орденами Леніна, трьома — Червоного Прапора, а також орденами Суворова та Ушакова II ступеня²³.

79-й прикордонний полк, военкомом якого був батальйонний комісар Х. Халіуллін, колишній скотар з аулу Агуба Західно-Казахстанської області, вів героїчний бій біля села Протопопівка Харківської області. Чотири рази село переходило з рук у руки і залишилося ворогові тільки після загибелі більшості його захисників²⁴.

¹⁶ Письма с фронта. — Алма-Ата, 1944, с. 151—152.

¹⁷⁻¹⁸ Казахстанская правда, 1962, 18 февр.

¹⁹ Звезда Прииртышья, 1971, 22 июня.

²⁰ ЦАМО СРСР, ф. 33, оп. 682524, спр. 420, арк. 266.

²¹ Там же, оп. 793756, спр. 43, арк. 67—68; ф. 3017, оп. 1, спр. 7, арк. 94—102.

²² Черепанов Д. Комиссар: Док. повесть. — Алма-Ата, 1980, с. 133—147.

²³ Советская Военная энциклопедия. — М., 1976, т. 2, с. 159.

²⁴ Торекулов Н. Хабн Халиуллин. — Алматы. 1967, б. 19—25.

У травні 1942 р. на Харківщині успішно діяв у боях воїнський підрозділ 76-ої стрілецької дивізії, який складався з казахів. Одним з перших він підійшов до ріки на кордоні РРФСР і УРСР і з ходу форсував її. О. Довженко розповів у газеті «Известия» про це: «Здрастуй, братня українська земля!...— сказав командир голосно і схвильовано, і хвилювання пробігло по рядах молодих казахів. Всі, як один, припали вони до української землі й поцілували її.— Ми прийшли визволити тебе від фашистського ярма!— сказав командир, показуючи широким жестом на бійців.— Прийшли пролити за тебе свою кров, сестро наша... Прийми наш бойовий привіт і привіт наших матерів і батьків казахів...»²⁵. У боях за визволення України від фашистсько-німецьких окупантів брали участь 6 стрілецьких дивізій, 2 стрілецькі, артилерійський, мінометний та авіаційний полки, а також авіаескадрилья, мостобудівний й автомобільно-транспортний батальйон, сформовані у Казахстані.

Найбільша кількість казахстанських воїнських формувань діяла у складі 2-го Українського фронту. Це були 72-а і 73-я гвардійські стрілецькі дивізії, що відзначилися у Сталінградській і Курській битвах, 12-й стрілецький полк, 992-й авіаційний полк нічних бомбардувальників, 556-а окрема авіаескадрилья зв'язку і 156-й окремих мотострілецький батальйон²⁶. Вони визволяли Харків, Красноград, Кіровоград, Первомайськ та інші населені пункти України.

118-а і 387-а стрілецькі дивізії входили до складу Південного (4-го Українського) фронту. Разом з іншими з'єднаннями перша з них визволяла Приазов'я та Нижню Наддніпрянщину, Херсонську, Миколаївську і Одеську області, а друга проривала оборону гітлерівців на Міусі, штурмувала Перекоп і Севастополь.

У складі легендарної 8-ї гвардійської армії Південно-Західного (3-го Українського) фронту діяла 27-а гвардійська стрілецька дивізія, яка брала участь у вигнанні окупантів з Північного Донбасу, Запоріжжя, Одеси. Десятки тисяч тонн боєприпасів, продовольства та інших вантажів для військ 6-ої армії того ж фронту доставили водії 215-го окремого автомобільно-транспортного батальйону.

Три великі водні перепони — Десну, Дніпро та Прип'ять — подолала на своєму шляху 8-а стрілецька дивізія, що діяла у складі 13-ої та 60-ої армій Воронежського (1-го Українського) фронту. Неодноразово відзначалася вона й в наступних боях на Стирі, у передгір'ях Карпат і в Закарпатті, коли входила до складу 18-ої армії 4-го Українського фронту. Підтримував своїм вогнем танкові й механізовані бригади 3-го гвардійського механізованого корпусу 129-й мінометний полк.

У розгромі гітлерівців на території північних і північно-західних районів УРСР у складі військ 1-го Білоруського фронту добре зарекомендував себе 209-й стрілецький і 173-й гаубичний артилерійські полки.

Казахстанські частини і з'єднання за період боїв на українській землі неодноразово відзначалися в наказах Верховного Головнокомандування, вони одержували ордени й почесні найменування. Так, 356-й авіаескадрильї і 992-у авіаполку було присвоєно найменування Черкаських, 8-й стрілецькій дивізії — Ямпільської, 118-й — Мелітопольської, 387-й — Перекопської, 72-й гвардійській — Красноградської, 27-й гвардійській — Новобузької.

Слід відзначити, що всі військові частини і з'єднання Червоної Армії лише на перших етапах свого бойового шляху відображали національний склад тих місцевостей, де вони формувалися. До них постійно

²⁵ Известия, 1942, 4 авг.

²⁶ Перелік частин і з'єднань, а також короткий огляд їх бойового шляху по українській землі складено за історичними формульрами, що зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони СРСР.

вливалося поповнення за рахунок військовозобов'язаних визволених районів. Тому в казахстанських частинах і з'єднаннях у 1943—1944 рр. знизився процент воїнів-казахів і зросло представництво українців. Такі зміни у національній структурі воїнських формувань розширяли міжнаціональні контакти і ще більше зміцнювали фронтове братерство захисників Вітчизни.

Кращі якості громадян Країни Рад виявили й тисячі казахстанців, які служили у частинах і з'єднаннях, сформованих за межами Казахської РСР. Так, син великого акина Джамбула — Алгадай командував обслугою кулемета в 19-му гвардійському кавалерійському полку 7-ої гвардійської кавалерійської дивізії. Навесні 1943 р. вони зайняли оборону у будинку на околиці міста Синельникове і стійко відбивали контратаки піхоти, танків і штурмових гармат ворога. Двоє бійців загинули, Алгадай був тяжко поранений, але продовжував бій, знищивши 80 ворогів. Фашисти підтягнули кілька танків і зруйнували будинок. Так загинув герой ²⁷.

За подвиги на українській землі тисячі казахстанців нагороджені орденами і медалями, а 156 найхоробріших удостоєні звання Героя Радянського Союзу ²⁸. Їх список по праву відкривають імена трьох асів, згодом відзначених і другою Золотою Зіркою — казаха Т. Бегельдина, українця Л. І. Біди та росіянина С. Д. Луганського, які за роки війни здійснили від 200 до 400 бойових вилітів кожний, знищили сотні окупантів, вивели з ладу десятки літаків, танків і гармат противника. В цій славній когорті відважних — вже згадуваний О. С. Єгоров, танкіст К. А. Семенченко, мінометник С. Жаксигулов, артилерист В. К. Новиков, кулеметник К. Аухадієв, морський піхотинець М. І. Козаченко, стрільці Д. Бабажанов, А. П. Мін, А. В. Кроніт, кавалерист П. К. Міллер, понтонер З. Болібаєв, радист А. Ф. Горобець. Ці герої — люди 8 національностей Казахстану. Вони представляють усі роди військ, воїнські спеціальності, вікові групи.

Як відомо, в рядах українських партизанів боролися з ворогом сини і дочки 60 народів Радянського Союзу ²⁹. Серед них було чимало воїнів з Казахстану. Одні з них переходили до партизанської боротьби у складі підрозділів Червоної Армії, що опинилися в оточенні, інші — тікали з концтаборів і приєднувалися до народних месників, треті — закінчували спеціальні школи і курси Центрального штабу партизанського руху.

В операціях легендарного розвідника Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова часто брали участь вихованці казахстанського комсомолу Д. Абдураїмов і В. Г. Семенов ³⁰. «Символом величезної дружби всіх народів Радянського Союзу» назвав видатний турецький поет Н. Хікмет Ж. Саїна — одного з організаторів партизанського загону, що діяв на Ворошиловградщині, і Ф. Хайрутдинова — комісара одного з його рот ³¹. На території Переяславського та межуючих з ним районів сміливо бив ворога загін К. Кайсенова, який на заключному етапі своєї діяльності брав участь у захопленні с. Григорівка, що поклато початок одному з плацдармів радянських військ на правому березі Дніпра ³².

²⁷ Мурадян В. А. Боевое содружество. — Баку, 1964, с. 128; Казахстанская правда, 1972, 9 мая; Учитель Казахстана, 1975, 27 марта.

²⁸ Герои Советского Союза — казахстанцы. — Алма-Ата, 1968, т. 1—2.

²⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. — К., 1975, т. 3, с. 419.

³⁰ Турсункулов К. Человек из легенды. — Простор, 1979, № 5, с. 4—5; Южный Казахстан, 1975, 16 янв.

³¹ История советской многонациональной литературы. — М., 1970, т. 3, с. 415.

³² Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. — Алма-Ата, 1964, т. 1, с. 290—294; 295—297; Казах Совет энциклопедиясы. — Алматы, 1975, т. 6, б. 403.

Один з казахстанців О. С. Єгоров — заступник командира Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання з мінно-підривної роботи, а потім командир 1-ї Сталінської партизанської бригади в Словачії, був удостоєний звання Героя Радянського Союзу і нагороджений багатьма орденами і медалями СРСР і Чехословаччини³³.

Всього на території України у збройній боротьбі в тилу ворога брали участь близько 1500 казахів³⁴. Визначити кількість партизанів-казахстанців не уявляється можливим, оскільки в списках особового складу загонів і з'єднань народних месників не завжди фіксували місце народження і довоєнну адресу бійців.

В міру просування частин Червоної Армії на захід розширювалася допомога всіх республік населенню визволених районів. Для підприємств, що відроджувалися, виконувалися спецзамовлення, відправлялися верстати, механізми, інструменти, для дитячих закладів збирався одяг, взуття, книги тощо. Підвищенню ефективності цієї допомоги сприяв перехід до шефства районів і підприємств глибокого тилу над областями, галузями господарства або окремими колективами визволених територій.

Зокрема, машинобудівники Казахстану брали участь у поставках устаткування для Макіївського металургійного і Криворізького коксохімічного заводів, а також Сталінського металургійного комбінату³⁵. Залізничники Петропавловського відділення Омської магістралі шефствували над Північно-Донецькою залізницею, зокрема вони відправили туди 4 вагони з різним устаткуванням³⁶. Служби і підприємства Турксиба передали магістралям визволених районів 314 паровозів і кілька ешелонів з верстатами, агрегатами та інструментом³⁷. За ініціативою робітників і службовців станції Дельбегетей Семипалатинської області турксибівці з особистих господарств відправили своїм товаришам з Південної залізниці 350 голів молочної худоби³⁸.

Найшвидший відбудові транспортної мережі визволених районів сприяла допомога кадрами. З початком масового вигнання ворога з радянської землі на свої довоєнні місця роботи повернулися майже всі евакуйовані залізничники. До того ж, у той час у визволених райони України було направлено понад 5 тис. турксибівців. Зокрема, на початку 1944 р. до Києва виїхали 850 робітників та інженерно-технічних працівників³⁹.

Ще більш різнобічним було шефство гірників Караганди над визволеним у вересні 1943 р. Донецьким вугільним басейном. Уже в жовтні казахстанські робітники відправили туди першу партію гірничо-шахтарського устаткування⁴⁰. Для металургів Донбасу вже до середини 1944 р. було відвантажено 28 вагонів ливарного, ковальсько-пресового устаткування і верстатів⁴¹. У шефство включилися і колгосп-

³³ Кировоградский краеведческий музей. Инв. № 12202, т. 357, 375.

³⁴ Белан П. С., Едыгенов Н. Е. Боевое содружество в годы Великой Отечественной войны.— В кн.: Казахстан в нерушимом союзе братских республик.— Алма-Ата, 1972, с. 226.

³⁵ Плоды великого содружества: Исторический опыт братской помощи и сотрудничества народов Советского Союза в экономическом и культурном развитии Казахской Советской Социалистической Республики.— Алма-Ата, 1969, с. 306.

³⁶ История Казахской ССР.— Алма-Ата, 1959, т. 2, с. 523.

³⁷ Там же; Асылбеков М. Х. Железнодорожники — фронту.— В кн.: Казахстан в Великой Отечественной войне. Очерки. Алма-Ата, 1974, вып. II, с. 64.

³⁸ Асылбеков М. Х. Указ. соч., с. 65.

³⁹ Очерки истории народного хозяйства Казахской ССР (июнь 1941 года — 1945 год).— Алма-Ата, 1963, т. 3, с. 174.

⁴⁰ Буцко Н. А. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны.— Киев, 1962, с. 62.

⁴¹ Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.— Алма-Ата, 1967, т. 2, с. 389.

ники Карагандинської області — для харчування шахтарів і відродження сільськогосподарського виробництва Донбасу вони відправили 67 тис. голів худоби, 40 тис. пудів хліба та інші продукти ⁴².

На І зльоті передовиків промислового і сільськогосподарського виробництва Карагандинської області, що відбувся 26—27 листопада 1943 р., жінки звернулися із закликом до всіх трудівниць міст, сіл і аулів зібрати гроші на будівництво в Донбасі дитячого будинку для дітей-сиріт. Внесок патріоток перевищив 1,2 млн. крб. У вересні 1944 р. при шахті «Червона зірка» у м. Чистякове (нині м. Торез) на ці кошти було відкрито дитячий будинок для 130 дітей. Вдячні донбасівці прийомили йому ім'я «Жінок Караганди» ⁴³.

Особливо слід сказати про допомогу Донбасу кадрами. Перший великий загін з Казахстану — 160 випускників Ленінгорського ремісничого училища — прибув туди незабаром після вигнання окупантів. Всього в Донбас було направлено близько 900 молодих робітників з Казахської РСР ⁴⁴, а також понад 250 проходчиків, кріпильників, монтерів та інших висококваліфікованих робітників і 200 інженерів й техніків ⁴⁵.

Завдяки зусиллям усієї країни Донбас відроджувався високими темпами. Якщо у 1943 р. він дав країні 4,3 млн. т вугілля, то у 1945 р. — вже 38,4 млн. т, тобто 41 % свого довоєнного показника, і знову вийшов на 1 місце серед басейнів країни ⁴⁶.

Першим значним актом допомоги Казахстану трудівникам села визволених районів стало виділення навесні 1943 р. механізаторів, спеціалістів сільськогосподарського виробництва і техніки. На Україну, Дон і Кубань виїхали з Казахської РСР 3950 трактористів, 295 комбайнерів, 636 бригадирів тракторних бригад, 115 механіків, 115 агрономів і 65 директорів машинно-тракторних станцій. Водночас було відвантажено 2700 тракторів, 123 комбайни, 150 автомашин, 2500 плугів і 880 сіялок ⁴⁷.

У 1944 р. Раднарком Казахської РСР тричі розглядав питання щодо виділення сільськогосподарської техніки для України. У січні було вирішено надіслати туди 512 тракторів і 370 тракторних плугів, у лютому — 500 тракторів, 250 плугів, 40 сіялок і 10 грузовиків спеціально для радгоспів Полтавської, Чернігівської, Дніпропетровської і Запорізької областей, в березні ще 200 тракторів і до них 100 плугів для МТС України ⁴⁸.

Казахська РСР допомагала Україні насінням злакових та інших культур. Зокрема, колгоспи Південного Казахстану восени 1944 р. відвантажили українським і ставропольським братам 36 тис. ц насіння бавовника ⁴⁹.

Дуже ефективною була допомога у відновленні тваринництва України. Всього Казахська РСР повернула визволеним районам країни 630,8 тис. голів худоби ⁵⁰. Весною 1944 р. в Казахстані було закупле-

⁴² Там же, т. 1, с. 565—570.

⁴³ Козибаєв М. К., Жумасултанов А. Участь трудящих Казахстана у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни. — УІЖ, 1963, № 1, с. 53.

⁴⁴ Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, с. 357.

⁴⁵ Абсаттаров Р. В. До питання про зв'язки трудящих України та Казахстану в післявоєнний період. — УІЖ, 1969, № 2, с. 107.

⁴⁶ Кравченко Г. С. Военная экономика СССР, 1941—1945. — М., 1963, с. 216.

⁴⁷ Козыбаев М. К. Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны. — Алма-Ата, 1964, с. 303.

⁴⁸ История государства и права Советского Казахстана (1938—1958 гг.). — Алма-Ата, 1965, т. 3, с. 161.

⁴⁹ Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, с. 409.

⁵⁰ Балакаев Т. Б. Указ. соч., с. 259.

но 133 тис. голів великої рогатої худоби, 173 тис. овець і кіз, 12 500 коней⁵¹. Крім того, колгоспники КазРСР передали визволенням районам ще 17,5 тис. голів великої рогатої худоби, 21,8 тис. коней і 350 тис. овець⁵².

Отже, участь трудящих Казахстану у відродженні економіки визволених районів України мала широкий характер. Вона сприяла зміцненню безпосередніх тилів діючої армії, а отже, якнайшвидшому заміненню війни.

На святкуванні 60-річчя Казахської РСР і Компартії Казахстану член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький відзначав: «Сини і дочки Казахстану відважно билися на фронті, вони самовіддано працювали в тилу. Багато з них пали смертю героїв і у запеклих боях за визволення України. Їх імена безсмертні, і пам'ять їх вічна.

Не забути ніколи й безкорисливої допомоги казахського народу у відбудові зруйнованого господарства нашої республіки. Земний уклін вам за це, дорогі товариші, брати і сестри!»⁵³.

⁵¹ Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, 464.

⁵² Балакаев Т. Б. Указ. соч., с. 273.

⁵³ Великая сила братского единения: Сб. материалов о праздновании 60-летия КазССР и компартии Казахстана.— Алма-Ата, 1980, с. 122.

ДОПОМОГА ТРУДЯЩИХ ГРУЗИНСЬКОЇ РСР ВИЗВОЛЕНИМ РАЙОНАМ УКРАЇНИ

В. І. ГАССІЄВ (Цхінвалі)

1943 рік увійшов в історію як рік докорінного перелому у ході Великої Вітчизняної і другої світової воєн. Від фашистських загарбників було визволено значну частину радянської території. Бої ще тривали, а трудящі Країни Рад уже взялися за виконання надзвичайно важливого завдання — відродження зруйнованого гітлерівцями народного господарства. «Відбудова народного господарства у визволених і прифронтових районах у ході Вітчизняної війни,— писав відомий діяч Комуністичної партії і Радянської держави М. О. Вознесенський, — це героїчний подвиг народів Радянського Союзу. У загальному балансі воєнного господарства СРСР відбудова і ріст виробництва у прифронтових і визволених районах мали величезне значення для забезпечення потреб фронту і насамперед для піднесення політичного і матеріального рівня населення визволених районів»¹.

Велике значення для розвитку визволених районів країни мали дружба і братерське співробітництво трудящих різних республік нашої багатонаціональної країни. Повсюдно ширився всенародний рух за подання допомоги населенню визволених районів. Трудящі Грузинської РСР, як і всієї країни, були охоплені палким бажанням зробити все можливе для успішного виконання постанови партії і уряду від 21 серпня 1943 р. про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від окупації. Грузія подавала допомогу переважно автономним республікам й областям Північного Кавказу, місту Сталінграду та південно-східним районам України. Для відновлення роботи промисловості, транспорту і засобів зв'язку в останні з Грузії надходила

¹ Цит. за: Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах.— К., 1977, т. 7, с. 391.

значна кількість різноманітного обладнання, електросилові установки, залізничний рухомий состав, телефонна, телеграфна й радіоапаратура, запасні частини до механізмів, технічна література тощо. Крім того, для робітників та їх сімей відправлялися продовольство, товари першої необхідності, меблі, медикаменти, подарунки, загалом на суму понад 1 млн. крб. (на 19 червня 1943 р.)².

В грудні 1943 р., зокрема, комсомольці Аджарії відправили в Красний Луч на шахти тресту «Антрацит» три вагони з різноманітними інструментами, виготовленими ними у вільний від роботи час, 11 200 банок консервів, 16 000 кг цитрусових, 69 кг чаю. Колгоспна молодь Хулойського й Кедського районів Грузинської РСР відправила в Донбас 5 т картоплі, 400 кг тютюну, 2,5 т фруктів, 800 кг горіхів. Шахтарі Батумі послали учням Красного Луча 1000 підручників. Делегація, яка супроводжувала вагони, привезла гірникам листа від комсомольців і молоді Аджарії, які повідомляли про те, що взяли нові зобов'язання щодо подання допомоги у відбудові Всесоюзної кочегарки³.

Наркомат охорони здоров'я республіки ще в березні 1943 р. відправив у визволені райони України 100 лікарів і 100 фельдшерів⁴. У січні 1944 р. до Харкова виїхала нова група лікарів у складі 47 чол.⁵ До патріотичного руху приєдналися і піонери та школярі Грузинської РСР. Вони вирішили створити фонд допомоги осиротілим та евакуйованим дітям Донбасу й посіяли для цього 30 га зернових культур, зібрали 4307 т лікарських рослин, відправили 39 902 пари взуття, 3000 іграшок⁶.

Багато грузинів — інженерів, техніків і висококваліфікованих робітників — працювали безпосередньо на відбудові підприємств у визволених районах України, цілі колективи трудящих Грузинської РСР шефствували над відповідними заводами і фабриками, транспортними організаціями Радянської України. Так, колектив Тбіліського паровозового-ремонтного заводу взяв шефство над своїми харківськими колегами. Харків'яни змагалися з тбілісцями ще в передвоєнні роки. На початку 1944 р. вони відправили в Тбілісі делегацію з листом, у якому пропонували відродити змагання й повідомляли про свої зобов'язання, спрямовані на те, щоб якнайшвидше відбудувати завод і достроково виконати виробничі завдання. «Діставши від вас ділову допомогу й підтримку, — писали вони, — ми, харківські паровозники, зробимо все, щоб завоювати почесне місце в змаганні підприємств нашої країни в 1944 році»⁷.

Зрозуміло, з яким натхненням зустріли на тбіліському заводі заклик харків'ян. Одразу ж було виділено для відправки на Україну частину матеріально-технічних ресурсів, у тому числі 5 шт. карборундових каменів, 250 кг карбіду, 2 тис. шт. заклепок, 36 кг клінгериту, 5 кг азбестової набивки, 50 кг трансформаторного масла, 15 шматків водомірної скла, 100 кг цвяхів, 200 ручок для локомотивів, 20 терпугів та багато інших інструментів. Тбілісці взяли на себе й нові виробничі зобов'язання, зокрема, завершити виконання річного плану ремонту рухомого состава до Дня Конституції, підвищити на 10% порівняно з попереднім роком продуктивність праці, підготувати протягом року нові кадри робітників, використати до 2 тис. т брухту чорних металів, зекономити матеріалів на суму 500 тис. крб.⁸.

² Партархів Грузинського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС (далі — ПА ГФ ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 14, оп. 1, спр. 12 972, арк. 137.

³ Зоря Востока, 1944, 1 янв.

⁴ Зоря Востока, 1943, 7 марта.

⁵ Зоря Востока, 1944, 20 янв.

⁶ Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского института. — Тбилиси, 1977, вып. XXII, с. 60.

⁷ Зоря Востока, 1944, 11 янв.

⁸ Зоря Востока, 1944, 25 янв.

Змагання між обома колективами розгорнулося під знаком дружби й братерського співробітництва. Через деякий час тбіліські паровозоремонтники відправили до Харкова спецвагон з обладнанням, матеріалами та подарунками на суму 10 тис. крб. Тбілісці надіслали харків'янам листа, в якому запевняли, що свою допомогу вони посилюватимуть⁹.

Значної допомоги потребував Донбас. Вугільники цього відомого на всю країну басейну самі подавали допомогу багатьом промисловим районам країни, поки фашистські варвари не перетворили його в руїни. Тільки в Грузії один Зестафонський завод феросплавів до 1942 р. заводив щорічно десятки тонн кварцитів з Донецького басейну.

В 1943 р. терміново в Донбас було відправлено значну кількість шахтного обладнання, стрічкових транспортерів, вагонеток, шахтарського обмундирування, інструментів, запасних частин до паровозів тощо. Лише в листопаді — грудні 1943 р. робітники Тбіліського верстатобудівного заводу імені С. М. Кірова виділили для металургійних підприємств басейну 22 верстати, залізничники — 80 відремонтованих паровозів, 5648 одиниць різноманітних шляхових механізмів та інструментів, 54 снігоочисники, велику кількість цементу й т. д.¹⁰

На відбудові промислових підприємств Донбасу, зокрема в м. Єнакієвому, тривалий час працював тбіліський молодіжний загін під керівництвом висококваліфікованих інженерів і техніків у складі 54 комсомольсько-молодіжних бригад, з яких 14 були удостоєні звання фронтових. За ударну роботу загін було нагороджено перехідним червоним прапором ДКО. Застрільниками змагання в загоні стали слюсарі групи, якою керував майстер В. Колт. Вони обрали найважчу ділянку роботи — ремонт прокатного стану «550». Їх приклад наслідували інші колективи. Так, ковалі групи, що її очолював майстер А. Гонтарик, щоденно виконували по 2—3 норми, а член групи Н. Чернявський установив рекорд — виконав за зміну 8 норм.

Колектив грузинських спеціалістів вирішив подарувати Червоній Армії танк «Молодіжний». Збір коштів пройшов успішно. Знатний токар загону О. Хворощаний, наприклад, вніс 1 516 крб. — увесь свій січневий заробіток. На загальних зборах робітників він заявив: «...Хай моя праця по відбудові зруйнованого фашистами заводу і мої гроші, віддані на побудову танка, прискорять остаточний розгром ворога». Тисячники О. Симонов, М. Молков й інші також повністю віддали свої місячні заробітки¹¹.

30 червня 1944 р. гірники шахти імені В. І. Леніна в м. Ткібулі успішно завершили план I півріччя й звернулися з листом до шахтарів однойменної шахти тресту «Макіїввугілля», з якими вони змагалися в роки передвоєнних п'ятирічок. «У дні війни, — писали вони, — ми ще тісніше поріднилися з Донбасом. В період, коли Донбас тимчасово був захоплений фашистами, багато шахтарів-донбасівців знайшли у нас, в Ткібулі, рідний дім, теплий братерський прийом. Частина з них уже повернулася в Донбас, інші й досі продовжують працювати в Ткібулі. Працюють у нас донбасівці так, що слава про них іде далеко за межі нашого міста... І наша шахтарська молодь з успіхом вчиться у них стахановських методів роботи. ...Ми зробимо все для того, щоб з 1945 р. видобуток вугілля на нашій шахті різко підвищився. А чим вищим буде видобуток у Ткібулі, тим менше вугілля доведеться возити в Грузію з Донбасу. Це — справа великого воєнно-господарського значення». Ткібульці запропонували продовжити соцзмагання з макіївцями¹².

Допомога у відбудові шахт Донбасу дала можливість значно збільшити видобуток вугілля. Якщо в 1943 р. його видобувалося там

⁹ Зоря Востока, 1944, 27 янв.

¹⁰ ПА ГФ ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 14, оп. 1, спр. 12 972, арк. 137.

¹¹ Там же.

¹² Зоря Востока, 1944, 7 юля.

4,3 млн. т, то в 1944 р. — 21 млн. т, а в 1945 р. — 38,4 млн. т. У 1945 р. Донецький басейн давав країні палива більше, ніж будь-який інший вугільний басейн Радянського Союзу, хоч рівень його видобутку становив лише 41% від довоєнного¹³.

В березні 1944 р. Верховна Рада Української РСР прийняла постанову, в якій висловлювалася щира подяка великому російському й усім іншим народам Радянського Союзу за подання Україні допомоги в переможній боротьбі з фашистськими загарбниками, в справі відбудови народного господарства республіки¹⁴.

З визволенням Нікополя відновилося соціалістичне змагання між гірниками цього українського й грузинського міста Чіатура. В Нікополь було відправлено з Грузії три вагони, навантажені різноманітним обладнанням, — моторами, токарними й стругальними верстатами, інструментами, а також предметами домашнього вжитку. Чіатурці, які взяли шефство над нікопольцями, відправили їм, зокрема, 4 токарні і один стругальний верстати, 200 кг дроту, 100 бурів, 200 шарикопідшипників, 500 кг цвяхів тощо. У відповідь секретарю Чіатурського міськкому КП(б) Грузії надійшов лист від Марганецького міськкому КП(б) України, в якому від імені всього колективу трудящих тресту «Нікополь-Марганець» висловлювалася подяка за подану допомогу¹⁵.

Подяки надійшли також колективам Зестафонського феросплавного заводу за допомогу у відбудові заводу феросплавів у Запоріжжі та Тбіліського паровозного депо, що шефствувало над Нижньодніпровським паровозним депо.

В лютому 1944 р. Спілка промислової кооперації УРСР звернулася до президії «Сарацао кавшірі» з пропозицією продовжити почате до Великої Вітчизняної війни соціалістичне змагання артільей промислової кооперації обох республік. Багато артільей Тбілісі, Кутаїсі, Горі, Сухумі, Батумі, Цхінвалі та інших міст взяли шефство над кооператорами Сталінської області. Вони відправляли на Україну різноманітне обладнання, машини, верстати, компресори, пневматичні молотки й т. д.¹⁶

Сільському господарству визволених від фашистської окупації районів України грузинські брати допомагали кадрами спеціалістів, надсилали запасні частини до тракторів, насіння, саджанці тощо. В жовтні 1943 р., зокрема, з Грузії було відправлено у визволені райони Української РСР 1 тис. голів великої рогатої худоби, понад 3 тис. кіз, більш як 5 тис. овець, у тому числі в Слов'янськ — близько 200, Маріуполь — 405, Макіївку — 421¹⁷. Тільки із Джавського району Південної Осетії на Україну відправили 172 голови великої рогатої худоби. В 1944 р. обсяг поставок з названого району значно зріс: 365 голів великої рогатої худоби, 125 овець і кіз¹⁸. Колгоспники Знаурського району в 1943 р. виділили 200 кіз, а в 1944 р. — 110 голів великої рогатої худоби і 60 овець. Крім того, селяни Південної Осетії, освоївши 156 га нових ділянок землі, засіяли їх зерновими культурами й весь зібраний з них урожай відправили у визволені райони України¹⁹.

На 54 гектарах вирощували зернові культури й картоплю в фонд допомоги визволеним районам Української РСР трудівники колгоспів Ленінгорійського району²⁰. Колгоспники невеличкого гірського села Верхній Рук, у якому налічувалося 37 дворів, відправили українським братам 125 голів овець і кіз, 16 — великої рогатої худоби, 7000 кг м'яса,

¹³ Кравченко Г. С. Военная экономика СССР 1941—1945 гг. — М., 1963, с. 246.

¹⁴ Зоря Востока, 1944, 17 марта.

¹⁵ Зоря Востока, 1944, 30 июля.

¹⁶ Зоря Востока, 1944, 15 июля.

¹⁷ ПА ГФ ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 14, оп. 1, спр. 13 863, арк. 109; спр. 13 662, арк. 167; спр. 13 115, арк. 9.

¹⁸ Дзау (Джава), 1979, 20 марта; 1984, 21 июля.

¹⁹ Колхозон цард (Колгоспне життя), 1979, 15 трав.

²⁰ Ленинон (Ленінець), 1979, 9 трав.

790 кг сиру, 700 кг вовни, 300 шт. овечих шкур тощо ²¹. Всього протягом 1943 р. з Південної Осетії в Сталінську область було відправлено 1213 кіз, 1100 овець і 15 коней. Лише для відродження колективних господарств Слов'янського району було передано — в плані братерської допомоги — 200 голів кіз ²².

Подана допомога служила не лише матеріальною підтримкою для трудівників Радянської України, а й мобілізаційним стимулом на трудові подвиги, про що свідчать їх листи-відповіді.

З кожним роком загальний обсяг поставок сільськогосподарської продукції, а також птахів, кіз, свиней та ін. постійно зростає, що свідчило про безперервний, систематичний характер допомоги. Колгоспники Південної Осетії, наприклад, уже в 1944 р. відправили трудящим визволених районів та областей Української РСР 1201 голову великої рогатої худоби, в тому числі 409 корів та буйволів, 557 голів робочих волів та буйволів, 3111 — овець і кіз ²³.

Братерські зв'язки поєднали трудівників колгоспу імені С. Орджонікідзе селища Шрома Махарадзівського району Грузинської РСР та колгоспу імені Сталіна Генічеського району Херсонської області УРСР. Дружба між ними зародилася ще напередодні війни. Ці два господарства були ініціаторами соціалістичного змагання між колективними господарствами двох братніх республік. Того листопадового дня 1943 р., коли Радінформбюро повідомило про визволення м. Генічеська, в с. Шрома було справжнє свято. Всі жителі села зібралися на мітинг, на якому було зачитано листа до українських братів. «Ми знаємо, — відзначалося в ньому, — що ваш колгосп, ваші будівлі зруйновані й пограбовані підлим ворогом. Ми вирішили в міру сил допомогти вам відновити зруйноване господарство. Найближчим часом висилаємо вам 500 пудів зерна, 4 бики, 7 коней, 6 голів великої рогатої худоби, 4 свиней, 2 тис. предметів одягу й речей домашнього вжитку, 1 вагон цитрусових плодів і фруктів, 485 книжок тощо. Це небагато, але висилаємо вам ці речі від усієї душі, від усього серця. Згодом пришлемо ще. Активно допоможемо вам відновити ваше господарство, відродити щасливе повнокровне життя». І справді, українські колгоспники постійно відчували їх підтримку. «Я нині живу так, — говорив голова шромівського колгоспу, — ніби у мене на руках два колгоспи, свій і генічеський. Той колгосп — теж мій» ²⁴.

Тісні узи безкорисливої дружби навіки поріднили і трудівників Гурджаанського району Грузії з колгоспниками Синельниківського району Дніпропетровської області. Ще в 1939 р. зустрілися делегації названих районів на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. Там і було досягнуто домовленості про соціалістичне змагання між ними, яке сприяло підвищенню урожайності сільськогосподарських культур, успіхам у розвитку тваринництва. Гурджаанці виділили для колгоспів Синельниківського району 218 овець і кіз, 29 голів великої рогатої худоби, 38 — свиней, 9 плугів, майже 4 тис. кг фуражного зерна й інші продукти, а також друкарське обладнання ²⁵.

Сільськогосподарські артілі Сагареджойського району Грузинської РСР взяли шефство над колгоспами Красноградського району Харківської області. Ініціаторами його виступили члени артілі імені Тельмана с. Сартичала ²⁶.

²¹ Южная Осетия в период строительства социализма (к 60-летию установления Советской власти в Грузии).— Тбилиси, 1981, с. 221—222.

²² Там же.

²³ Плиев Б. Трудящиеся Юго-Осетии в период Великой Отечественной войны.— Сталинград, 1957, с. 190.

²⁴ Солдатенко Е. И. Трудовой подвиг советского народа в Великой Отечественной войне.— М., 1954, с. 240.

²⁵ Заря Востока, 1944, 16 апр.

²⁶ Заря Востока, 1944, 5 дек.

Подібних прикладів яскравих проявів ленінської дружби братніх народів можна наводити багато. Вони переконливо свідчать про невід'ємні риси радянських людей — почуття патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Налагодження мирного будівництва у визволених районах України відбувалося завдяки цьому високими темпами. Менше ніж за рік в республіці було відновлено 26 тис. колгоспів і створено 60 тис. тваринницьких ферм²⁷. Уже в жовтні 1943 р., тобто через 3 місяці після вигнання ворога, став до ладу Єнакіївський металургійний завод. Слідом за ним відновлювали роботу підняті з руїн інші підприємства — в Донецьку, Макіївці, Жданові тощо.

Традиції дружби між українським і грузинським народами продовжують розвиватися й нині. Багато господарств змагаються між собою. Зміцнюються не тільки економічні, а й культурні зв'язки між обома республіками. Все це сприяє успішному виконанню накреслених партією завдань комуністичного будівництва.

²⁷ Солдатенко Е. И. Указ. соч., с. 197.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННЮ МОЛОДІ

А. О. КОРОТЧЕНКО (Київ)

Історичний досвід боротьби радянського народу за перемогу соціалізму у сучасних умовах має неперехідне значення для патріотичного виховання підрастаючого покоління.

Сьогодні, в обстановці, коли реакційні імперіалістичні кола, насамперед у США, ігноруючи уроки історії, до межі загострили політичну ситуацію в світі, оборонна могутність нашої країни та держав — членів Варшавського Договору є надійним гарантом миру й безпеки народів планети. Цей факт надає нового значення патріотичному вихованню радянської молоді. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко, виступаючи на Всеармійській нараді секретарів комсомольських організацій, особливо підкреслив: «Йдучи назустріч знаменному ювілею — 40-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, — треба ширше розгорнути роботу по військово-патріотичному вихованню. Слід з ще більшою наполегливістю виховувати у молоді почуття любові до Батьківщини і ненависті до її ворогів, високу політичну, класову пильність, постійну готовність до подвигу»¹.

Свого часу Володимир Ілліч Ленін неодноразово підкреслював важливість високої пильності радянського народу та його армії в умовах ворожого капіталістичного оточення. Виступаючи на VIII Всеросійському з'їзді Рад (22 грудня 1920 р.), В. І. Ленін указував: «Треба пам'ятати, що коли ми зараз здобули воєнну перемогу, одержали мир, то, з другого боку, історія учить нас, що жодне велике питання, жодна революція не розв'язувались інакше, як у ряді воєн. І цього уроку ми не забудемо. Зараз ми цілий ряд могутніх держав відучили від війни з нами, але чи надовго, ми ручитися не можемо. Треба бути готовими до того, що при найменшій зміні становища імперіалістичні хижакі знову підуть на нас»².

Військово-патріотичне виховання молоді є невід'ємною складовою частиною комуністичного виховання трудящих Радянського Союзу. Нині нагальною вимогою часу є комплексний підхід до цієї справи. Ідейно-політична робота забезпечує зростання комуністичної свідомості мас, розуміння ними інтересів суспільства, політики партії, сприяє утвердженню у їх свідомості благородних ідей патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму.

Виступаючи на зустрічі з виборцями Куйбишевського виборчого округу Москви, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко підкреслив, що сьогодні, як ніколи в минулому, важливе послідовне дотримання ленінського принципу єдності ідеологічної, організаційної і господарської роботи. Актуальні завдання по вдосконаленню системи розвинутого соціалізму можливо вирішити лише за умови проведення великомасштабної роботи по духовному розвитку особи, її ідейному вихованню. Він зазначив: «Ми постійно дбаємо про те, щоб готувати таку молодь, яка не похитнеться, не зігнеться під вантажем історичної

¹ Рад. Україна, 1984, 29 травня.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 42, с. 130.

відповідальності за долю країни, за долю соціалізму і миру. Таку молодь, яка б зуміла не тільки освоїти досвід старших поколінь, а й збагатити його власними звершеннями... В кінцевому підсумку — це питання надійного забезпечення майбутнього нашої соціалістичної Батьківщини»³. Тому однією з важливих особливостей ідейно-виховної роботи серед трудящих у сучасних умовах є підвищення пильності радянських людей, їх готовності захищати Вітчизну, завоювання соціалізму. Ці вимоги й визначають ту особливу роль, які виконують різні громадські та дтсаафівські організації. Зокрема, в Українській РСР ними нагромаджений значний досвід роботи по вдосконаленню форм і методів патріотичного виховання підростаючого покоління. Спільно з комітетами комсомолу підприємств та навчальних закладів активісти ДТСААФ та інших організацій виступають з лекціями і доповідями перед трудящими, організовують зустрічі з ветеранами війни та праці, тематичні вечори, відвідування музеїв, військових підшефних частин та кораблів флоту. Вони беруть активну участь у воєнізованих іграх та агітаційних автомотопробігах, урочистих проходах призовників, у створенні музейних кімнат, куточків революційної, бойової та трудової слави. В республіці, зокрема, діє понад 24 тис. музеїв і аналогічних кімнат⁴. Їм належить особлива роль у справі патріотичного виховання підростаючого покоління на славних, героїчних традиціях нашої нації.

Щодня майже 5—6 тис. чол. відвідують зали Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, нове приміщення якого було в урочистій обстановці відкрите 21 квітня 1982 р. За даними на 20 червня 1983 р., експозицію музею передивилися понад 57200 робітників. Вони мають можливість прослухати лекції, ряд з яких присвячено патріотичній тематиці: «В. І. Ленін про захист соціалістичної Батьківщини», «Захист завоювань соціалізму в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» та ін.⁵

Важливим центром ідейно-політичного й патріотичного виховання молоді є меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.». У ньому зберігаються понад 8 тис. експонатів, які активно використовуються співробітниками музею в їх лекційній та пропагандистській роботі.

Спільно з державними музеями значну роботу в цьому напрямку ведуть і народні, які працюють на громадських засадах. Їх кількість постійно зростає. Наприклад, лише в Донецькій області налічується 202 аналогічні музеї бойової слави⁶. Значна частина з них виникає на базі окремих заводів, фабрик, колгоспів. В історії цих трудових колективів — нерозривна єдність поколінь, наступність трудових і бойових традицій ветеранів.

На Україні також діє більш як 20 тис. різноманітних військово-патріотичних клубів — майбутнього воїна, пошукові, інтернаціональні, бойової слави, тисячі загонів юних друзів Радянської Армії⁷.

Цінний досвід нагромаджений у справі проведення військово-спортивних ігор «Зарниця», «Орленок», інших масово-патріотичних заходів. Так, 40-річчю з часу початку партизанського руху в період Великої Вітчизняної війни було присвячено надмарафонський агітаційно-пропагандистський пробіг по бойовому шляху формувань народних месників, якими командували двічі Герої Радянського Союзу С. А. Ковпак та О. Ф. Федоров. 2000-кілометровий пробіг стартував у м. Путивль Сумської області. Його шлях пролягав через Сумську,

³ Рад. Україна, 1984, 3 берез.

⁴ ДОСААФ УССР в цифрах и фактах.— К., 1982, с. 55.

⁵ Поточний архів Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, 1982 р.

⁶ Качура Б. В. Заветам отцов верны.— М., 1983, с. 72.

⁷ ДОСААФ УССР в цифрах и фактах, с. 55.

Чернігівську, Київську, Житомирську, Ровенську, Тернопільську, Івано-Франківську, Волинську області Української РСР та Гомельську — Білоруської РСР. Повсюдно відбувалися мітинги-зустрічі його учасників з трудящими, а також проводились тематичні вечори, спортивні змагання⁸.

Особливу роль відіграють Всесоюзні походи комсомольців та молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави. Вони перетворилися на масовий патріотичний рух. У справі його організації особливу роль відіграли ВЛКСМ, ВЦРПС та ДТСААФ. Учасники походів зібрали цікавий історичний матеріал, записи спогадів колишніх воїнів, партизанів, підпільників, ветеранів праці та комсомолу. Вони також роблять фотографії, слайди, знімають аматорські кінострічки, які згодом використовуються в лекціях та музейній роботі як ілюстративний матеріал.

Складовою частиною їх також є рух червоних слідопитів, який особливо активізувався з початком Всесоюзної пошукової експедиції «Літопис Великої Вітчизняної», присвяченої 40-річчю Перемоги радянського народу над гітлерівськими загарбниками. В Українській РСР налічується понад 23 тис. загонів самодіяльних дослідників-шукачів⁹.

Лише протягом 1980 р. під час Всесоюзного походу в Українській РСР було встановлено імена 20 тис. раніше невідомих героїв, обладнано 8 тис. музеїв, кімнат та куточків бойової і трудової слави, споруджено 2 тис. пам'ятників, обелісків, меморіальних знаків¹⁰.

Максимального виховного ефекту в цій роботі можна досягти за умови, якщо масові заходи розроблюватимуться та здійснюватимуться спільно комсомольськими, дтсаафівськими організаціями, військкоматами, працівниками закладів культури. Наприклад, у Донецькій області проводяться зльоти солдатських матерів, на київському «Арсеналі» — щорічні Вахти Пам'яті (у рамках експедиції «Літопис Великої Вітчизняної»). Під час їх були виявлені імена 164 арсенальців, які загинули в боях за Батьківщину. Їх внесено до списків комсомольсько-молодіжних колективів. Кошти, зароблені в дні Вахти Пам'яті, перераховуються у фонд миру*.

Всього в нашій республіці діє понад 800 штабів Всесоюзного походу по місцях революційної, бойової та трудової слави радянського народу. За сімнадцять років у ньому взяли участь 39 млн. юнаків і дівчат. За цей період обладнано понад 88 тис. музеїв на громадських засадах, музейних кімнат та куточків, споруджено майже 46 тис. пам'ятників, обелісків і меморіальних знаків, виявлені імена 219 400 досі невідомих героїв¹¹.

Одинадцятий етап Всесоюзного походу по місцях революційної, бойової та трудової слави в Українській РСР був присвячений 40-річчю визволення території нашої республіки від фашистських загарбників. Одним з найкращих промислових підприємств за результатами XI етапу визнано Чернігівський камвольно-суконний комбінат. Штаб походу, який було створено на підприємстві, очолив учасник Великої Вітчизняної війни, колишній льотчик, підполковник у відставці В. С. Ткаченко. Члени його беруть активну участь у збиранні матеріалів і інших документів з історії партизанської боротьби на Чернігівщині, діяльності партійно-комсомольського підпілля, а також присвячених бойовому шляху військових частин, які визволили територію області від гітлерівських окупантів.

⁸ Коротченко А. Д. Передовое — в практику работы.— М., 1982, с. 31.

⁹ Там же, с. 26.

¹⁰ Там же.

* За даними комітету комсомолу виробничого об'єднання «Завод Арсенал» ім. В. І. Леніна».

¹¹ ЛКСМ України в цифрах и фактах.— К., 1982, с. 121—122.

Комсомольська організація комбінату взяла під свій контроль братські поховання радянських воїнів в урочищі Малєєв рів, а також могилу Невідомого солдата на Пагорбі Слави у Чернігові.

В урочистій обстановці там проводжають юнаків, яких призвано до лав Радянської Армії. Майбутнім бійцям вручають пам'ятні подарунки, інші нагороди. На підприємстві діє учбовий пункт початкової військової підготовки, регулярно проводяться спортивні свята, змагання за нормами комплексу ГПО. Всі призовники — молоді робітники є значківцями ГПО. На комбінаті функціонують спортивно-технічні гуртки ДТСААФ: стрілецький, мотоциклетний, радіо, парашутний.

Особиста участь у військово-патріотичній роботі — це один з пунктів комплексних планів молодих робітників, які беруть активну участь у Всесоюзному ленинському заліку під девізом: «Рішення XXVI з'їзду КПРС — в життя!» На підприємстві їх налічується понад 2,5 тис. Вони приймають підвищені соціалістичні зобов'язання за гідну зустріч 60-річчя присвоєння комсомолу ім'я В. І. Леніна. Так, передова робітниця, депутат Верховної Ради СРСР О. А. Кутишенко виконала шість річних завдань по випуску продукції¹².

Цікаво сплановано роботу по військово-патріотичному вихованню молоді на черкаському заводі «Фотоприлад». Комсомольці підприємства у травні 1983 р. взяли участь у 3-денному велопоході «Партизанськими стежками» (Руська Поляна, Дубіївка, Ірдинь, Городище, Мліїв, Мошни, Старосілля). Заводський музей поповнився новими експонатами й матеріалами з історії партизанської боротьби та підпілля на Черкащині. Учасники художньої самодіяльності — працівники підприємства зайняли перше місце на міському фестивалі військово-патріотичної пісні, який відбувся в Черкасах (жовтень 1983 р.). На сторінках заводської газети «Знамя труда» систематично друкувалися статті й нариси з військово-патріотичної тематики¹³.

Цінний досвід роботи по патріотичному вихованню молоді на революційних, бойових та трудових традиціях радянського народу нагромаджений членами Київської міської секції Радянського комітету ветеранів війни, яку очолює двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров. Традиційними стали їх зустрічі з робітничою молоддю у цехах заводів і фабрик, у гуртожитках, на призовних пунктах. За допомогою ветеранів створено десятки музеїв і кімнат бойової слави на підприємствах і ПТУ міста.

Київська секція спільно з військово-науковим товариством при окружному Будинку офіцерів проводять систематичні військово-історичні конференції, організовують зустрічі молоді з Героями Радянського Союзу.

Взагалі в нашій республіці у військово-патріотичній роботі беруть участь понад 17 тис. лекторських груп, у складі яких налічується 116 тис. активістів¹⁴.

Пропаганда історичного досвіду боротьби радянського народу за соціалістичні перетворення, свободу і незалежність нашої Батьківщини є важливим засобом патріотичного виховання молоді. Зустрічі з ветеранами партії в ЦК КПРС, а також у Міністерстві оборони СРСР також відіграли визначну роль у справі збереження й примноження революційних, бойових та трудових традицій радянського народу.

Отже, громадські організації України нагромадили значний досвід роботи по військово-патріотичному вихованню молоді. Вони використовують найрізноманітніші засоби та форми її, постійно вдосконалю-

¹² Конкурсні матеріали XI етапу Всесоюзного походу комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової та трудової слави КПРС і Радянського народу. Документи ЦК ЛКСМУ.

¹³ Там же.

¹⁴ ДОСААФ УССР в цифрах и фактах, с. 55.

ють їх. Зокрема, особливу вагомість та значення мають спортивно-технічні гуртки ДТСААФ, музеї на громадських засадах та кімнати бойової та трудової слави, різноманітні військово-патріотичні клуби, у створенні яких беруть участь тисячі юнаків і дівчат нашої республіки. Вони виховуються в дусі патріотизму й інтернаціоналізму, відданості Радянській Батьківщині.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1985 РОЦІ ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГУ:

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР: каталог-довідник. Російською мовою.— 120 арк.— 12 крб.

Каталог-довідник включає повний список пам'яток історії та культури, які охороняються державою на території Української РСР. До найзначніших і унікальних пам'яток історії, мистецтва, археології, містобудування і архітектури дані анотації. Праця ілюстрована кольоровими чорно-білими фотографіями.

Для фахівців, викладачів історії, археології, мистецтва і архітектури, вчителів середніх шкіл, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією і культурою України.

Попередні замовлення на цю книгу надсилайте магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу „Історичний досвід КПРС“

За більш як 80 років невтомної революційно-перетворюючої діяльності Комуністична партія Радянського Союзу пройшла героїчний шлях боротьби за здійснення соціалістичної революції, побудову і вдосконалення нового суспільства, керівництва всіма аспектами його життя. Нагромаджений нею багатий досвід соціалістичного і комуністичного будівництва, що має величезне теоретичне і практичне значення для трудящих нашої країни, світового комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху, узагальнений і всебічно висвітлений у творах В. І. Леніна, програмних документах і рішеннях партійних з'їздів, конференцій та пленумів, працях видатних діячів КПРС і Радянської держави.

Широкі можливості для ґрунтовного вивчення комуністами, всіма трудящими СРСР історичного досвіду КПРС, ленінської теоретичної спадщини відкриває система партійного навчання. Так, слухачі шкіл основ марксизму-ленізму при розгляді курсу «Історія КПРС» і шкіл наукового комунізму (курс «Історичний досвід КПРС») під керівництвом пропагандистів всебічно аналізують діяльність партії на різних етапах її славного шляху. Ці ж питання тією чи іншою мірою вивчаються і на заняттях інших ланок політосвіти.

У 1981—1984 рр. на сторінках журналу систематично друкувалися за темами календарних планів спеціальні консультації для тих, хто вивчав історичний досвід нашої партії. Аналізуючи відгуки пропагандистів про ці публікації, а також враховуючи їх пропозиції, редакція журналу в новому, 1984/85 навчальному році має намір продовжити подачу таких матеріалів. Керуючись рішеннями XXVI з'їзду КПРС, наступних пленумів ЦК партії, положеннями і висновками, що містяться у доповідях, статтях і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша К. У. Черненка, їх автори висвітлюватимуть деякі аспекти історичного досвіду КПРС у будівництві соціалізму і комунізму, показуватимуть керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в індустріалізації країни, соціалістичному перетворенні її сільського господарства, в здійсненні культурної революції, проведенні ленінської національної політики. Як відомо, ідеологи імперіалізму і антикомунізму, праві та «ліві» ревізіоністи, буржуазні націоналісти всіх мастей посилено фальсифікують теорію і практику соціалістичного будівництва в СРСР та інших братніх країнах соціалістичної співдружності. В зв'язку з цим у кожній статті значне місце приділятиметься викриттю суті буржуазних фальсифікацій історичного досвіду КПРС.

Сподіваємося, що наші публікації допоможуть великому загонові пропагандистів республіки разом із слухачами глибоко і всебічно вивчити досвід ленінської партії й успішно втілити набуті знання в практичні справи.

Нижче наводиться тематика занять з цієї проблеми для пропагандистів і слухачів системи марксистсько-ленінської освіти. Звертаємо

увагу на те, що теоретичний і методичний матеріал першої теми «Втілення в життя ленінського вчення про партію і банкрутство його критиків» уже опублікований у нашому журналі (1984, № 8, с. 10—81). Консультації з наступних тем будуть надруковані в «Українському історичному журналі» протягом 1984/85 навчального року.

Тематика консультацій

Втілення в життя ленінського вчення про партію і банкрутство його критиків.

Критика буржуазних і ревізіоністських перекручень досвіду боротьби В. І. Леніна, Комуністичної партії за зміцнення і розвиток політичної системи радянського суспільства.

Критика буржуазних фальсифікацій історичного досвіду Комуністичної партії в справі побудови соціалізму в СРСР.

Неправомірність буржуазних і ревізіоністських поглядів з питань аграрної політики КПРС.

Соціальна політика Комуністичної партії і неспроможність спроб ворожої пропаганди перекрутити її зміст.

Досвід розв'язання в СРСР національного питання і розвінчування спроб імперіалістичної пропаганди підірвати непорушну єдність і братерську дружбу радянських народів.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА В ЛЕКЦІЙНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ СРСР ПЕРІОДУ КАПІТАЛІЗМУ

В умовах удосконалення суспільства розвинутого соціалізму важливого значення набуває вимога творчого опанування студентською молоддю теоретичної спадщини вождя світового пролетаріату В. І. Леніна. Ленінізм, відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю від дня народження В. І. Леніна», «...глибоко і точно виражає інтереси робітничого класу, всіх трудящих, потреби всесвітнього соціального прогресу, дає змогу виробляти правильні відповіді на найбільш пекучі, життєві питання сучасності, вчить сміливому, творчому розв'язанню назрілих проблем, озброює науковим розумінням перспектив суспільного розвитку»¹.

Молодий спеціаліст будь-якої галузі народного господарства, який, крім запасу спеціальних знань, винесе із стін інституту глибоко засвоєні й осмислені положення марксистсько-ленінської теорії, на практиці виявить здатність розібратися в усій складності економічних і суспільно-політичних питань, завжди й у всьому займатиме активну життєву позицію. Всією своєю трудовою та громадською діяльністю він сприятиме втіленню у життя економічної стратегії партії, найвищою метою якої є невідпинне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу.

Ці вимоги, які ставить сьогодення до всього радянського студентства, мають особливий сенс стосовно тих, хто навчається в педагогічних вузах країни, до майбутніх вчителів. У проєкті ЦК КПРС «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» народний учитель розглядається як довірена особа суспільства, якій доручається сформувати марксистсько-ленінський світогляд підростаючого покоління, виховати учнів у дусі комуністичної моралі². Трудові колективи викладачів педагогічних інститутів докладають усіх зусиль, щоб гарантувати підготовку таких висококваліфікованих спеціалістів, справжніх ленінців.

Серед досліджень, які можуть істотно вплинути на вміння викладача пропагувати ленінські твори у студентських аудиторіях, слід назвати насамперед монографію В. Н. Котова, де докладно висвітлено роль вождя світового пролетаріату в розвитку радянської історичної науки, а також спеціальні праці, які вийшли у зв'язку з відзначенням 100-річчя з дня його народження, про ораторське мистецтво К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна та інших видатних діячів міжнародного комуністичного руху. Корисною є хрестоматія з ораторського мистецтва, у якій розкривається методика використання Володимиром Іллічем деяких ораторських прийомів³⁻⁴.

У пригоді викладачам вузу може стати праця «Основи риторики», в якій міститься цінний для педагога теоретичний матеріал про нау-

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року.— К., 1979, с. 4.

² Рад. Україна, 1984, 4 січ.

³⁻⁴ В. І. Ленин — мастер революционной пропаганды.— М., 1965, 336 с.; Котов В. Н. В. І. Ленин — основоположник радянської історичної науки.— К., 1969, 266 с.; Об ораторском искусстве.— М., 1970, 136 с.; Ораторы рабочего класса.— М., 1970, 640 с.; В. И. Ленин — мастер пропаганды.— М., 1971, 240 с.; Белостоцкая Н. Г. Ораторское искусство: Хрестоматия.— М., 1978, 192 с.

кові основи академічного ораторського мистецтва⁵, та інші видання.

Автор цього повідомлення поставив за мету розкрити деякі методичні прийоми використання творів В. І. Леніна під час читання лекцій з історії СРСР періоду капіталізму викладачами Полтавського державного педагогічного інституту. Необхідно сказати, що основними такими прийомами, з допомогою яких на лекціях знайомлять студентів з ленінськими працями, є насамперед коротке інформативне повідомлення про історію написання того чи іншого твору, цитування або вільний переказ викладачем окремих висновків і положень В. І. Леніна. Тут перед лектором стоїть важливе завдання. По-перше, його обов'язком є розкрити студентській молоді особу В. І. Леніна як історика, показати, що всі висновки про розвиток капіталістичної формації в історії Росії Володимир Ілліч робив на основі глибокого вивчення фактів вітчизняної і світової історії; по-друге, сприяти формуванню у студентів знань про ленінські методологічні принципи — історизм, партійність, науковість, класовий підхід в оцінці будь-якого факту, суспільного явища; по-третє, показати В. І. Леніна як людину, що володіла неперевершеним ораторським мистецтвом. Коротко кажучи, викладачеві належить донести до студентської молоді основну ідею, що ленінські праці — це зразок того, як треба вивчати історію і як її слід пропагувати.

Практика показує, що для цілеспрямованого використання творів В. І. Леніна в лекційному курсі доцільним є створення відповідної картотеки до кожної лекції. Для зручності користування на картки заносяться не лише уривки з його праць за послідовністю їх використання, а й коротко зазначаються мета та деякі методичні прийоми роботи з ними. Цей підготовчий момент має важливе значення.

Педагогічна майстерність лектора полягає в його умінні привертати увагу аудиторії до того, що він розповідає, тобто викликати у неї позитивні емоції при сприйманні матеріалу. В. М. Вергасов, наприклад, підкреслює, що така емоційність допомагає розгальмувати механізм сприйняття інтелекта і підвищує коефіцієнт передачі інформації із зовнішнього середовища в пам'ять⁶. Значить, в першу чергу викладач має подбати про те, щоб викликати інтерес слухачів до тих ленінських праць, на які він спиратиметься.

Педагогіка рекомендує ряд методичних прийомів для того, щоб активізувати увагу слухачів. До них, зокрема, належать: прийом новизни, взаємодії інтересів, проблемної ситуації, персоніфікації, співучасті тощо. Розглянемо застосування деяких з них на прикладах.

У перших лекціях з історії СРСР періоду капіталізму, присвячених загостренню кризи феодально-кріпосницького ладу і скасуванню кріпосного права в Росії, викладач неодноразово використовує працю В. І. Леніна «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція»⁷. З нею студенти знайомі із шкільних років (її фрагментарно вивчають у 8 класі). Тому лекторові слід використати прийом новизни, тобто ввести нову, невідому слухачам інформацію. Так, роблячи короткий історіографічний огляд проблеми, лектор підкреслює, що в 1911 р. царське самодержавство і вся ліберальна буржуазія урочисто відзначили 50-річчя скасування кріпосного права. І це цілком зрозуміло. Адже цей захід допоміг їм уникнути революції і зберегти свою владу в країні. До тієї дати вийшла значна кількість літератури — періодичних видань, монографій. Ліберальні історики присвятили їй 6-томну колективну монографію, яку назвали «Велика реформа». Вже

⁵ Гурвич С. С., Погорілко В. Ф., Герман М. А. Основи риторики.— К., 1978, 272 с.

⁶ Вергасов В. М. Активизация мыслительной деятельности студентов в высшей школе.— К., 1979, с. 62.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 161—170.

сама назва говорить про ставлення авторів до цієї реформи. Вони ідеалізували її, докладно розповідали про кожного з діячів, які брали в ній участь, вмістили їх портрети. Книги були великого формату, віддруковані на високоякісному папері, зверху на обкладинці зображувалося «історичне» гусяче перо, яким цар підписав положення реформи. Потім викладач наголошує на тому, що цій даті присвятила сторінки і пролетарська преса. На її відзначення В. І. Ленін опублікував у газеті «Соціал-демократ» кілька статей, зокрема згадувану вже працю «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція». Невелика за обсягом, надрукована у скромному виданні, вона відразу привернула увагу читачів. Праця вражала стислістю, глибиною і образністю думки. На відміну від буржуазних діячів, Володимир Ілліч не захоплювався «великою реформою», а, навпаки, викривав її справжню суть — здійснення колосального пограбування селян поміщиками. Обезземелення селянства у 1861 р. привело до революції 1905—1907 рр. 1861-й рік породив 1905-й — такий висновок зробив В. І. Ленін у цій статті. Після цього викладач наголошує на тому, що така важлива думка про прямий зв'язок реформи 1861 р. і першої російської революції відбита вже в самій назві ленінської статті й що поряд з деякими іншими творами вождя згадана праця стала своєрідним керівництвом для радянських істориків при розкритті класового змісту реформи.

В цій же лекції після викладу матеріалу про загальну кризу феодально-кріпосницького ладу, коли причини селянської реформи 1861 р. фактично вже з'ясовані, але підсумки ще не зроблено, викладач може запропонувати слухачам звернутися до пояснення В. І. Леніним причин реформи. Тут лектор читає з певним коментарем текст названої вище статті. «Яка ж сила примусила їх взятися за реформу? — риторично ставить питання Володимир Ілліч і відповідає: — Сила економічного розвитку, який втягував Росію на шлях капіталізму. Поміщики-кріпосники не могли перешкодити зростанню товарного обміну Росії з Європою, не могли вдержати старих форм господарства, що розвалювалися. Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосної Росії. Селянські «бунти», зростаючи з кожним десятиріччям перед звільненням, примусили першого поміщика, Олександра ІІ, визнати, що краще звільнити **згори**, ніж чекати, поки скинуть **знизу**»⁸. В даному випадку використано прийом прямого звернення до слухачів, який значно активізує їх увагу. Його можна посилити введенням паузи після зачитування цитати, організованою далі бесідою про вживані Володимиром Іллічем прийоми ораторського мистецтва. Так, продовжуючи розмову, викладач на прикладі цитованого тексту показує студентам вміння В. І. Леніна сконцентровано, в одній фразі, виражати глибокі теоретичні думки: причина реформи — сила економічного розвитку, який втягував Росію на шлях капіталізму⁹.

В кінці викладу матеріалу про реформу 1861 р. уривки з праці «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція» можуть бути використані для постановки проблемних питань й організації діалогічного моменту лекції. Наприклад, пояснюючи характер і наслідки реформи, лектор може звернутися з риторичним запитанням до аудиторії: «Який же був класовий характер проведеної кріпосниками селянської реформи? В. І. Ленін відповідає на це запитання так: «Велика реформа» була кріпосницькою реформою і не могла бути інакшою, бо її проводили кріпосники...». І далі в тексті статті йдеться про те, що «селянська реформа», яку проводили кріпосники, була буржуазною реформою...» Як же це може бути? Реформа одночасно і кріпосницька,

⁸ Там же, с. 163.

⁹ Дпв.: Там же.

і буржуазна? Чи немає тут якоїсь помилки, суперечності?» Ці ленінські положення студенти мають аргументувати на основі вже відомих їм фактів.

З'ясувавши у процесі бесіди характер реформи 1861 р., як кріпосницької й водночас буржуазної, лектор може поставити ще одне запитання пошукового характеру: Чи можна оцінити реформу 1861 року однопланово, лише позитивно або виключно негативно? З цією метою зачитуються і зіставляються такі уривки з ленінської статті: «І після 61-го року розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття... 19-те лютого 1861 року знаменує собою початок нової, буржуазної, Росії, що виростала з кріпосницької епохи»¹⁰, і другий: «1861 рік породив 1905. Кріпосницький характер першої «великої» буржуазної реформи утруднив розвиток, прирік селян на тисячі гірших і тяжчих мук, але не змінив напряму розвитку, не відвернув буржуазної революції 1905 року»¹¹. Такий продуманий добір і методика використання уривків із згаданої праці вождя допомагають студентам уявити собі те, з якою подією в історії Росії В. І. Ленін пов'язував кінець феодальної та початок капіталістичної формації, як він в цілому розглядав процес розвитку капіталізму в країні в майбутньому, після скасування кріпосного права; побачити глибоку аргументованість і логіку ленінських теоретичних положень та висновків.

Під час лекції про буржуазні реформи 60—70-х років студенти знайомляться з новою для них працею Володимира Ілліча — «Гонителі земства і Аннібали лібералізму»¹². Використовуючи уривки з неї, викладач має поглибити знання молоді про ленінське розуміння реформ як поступок, на які змушений був іти самодержавний уряд під тиском революційних виступів, поступок, які, однак, не могли істотно вплинути на підвалини царизму. Основну увагу в цій праці В. І. Ленін приділяє аналізу земської реформи. У процесі викладу матеріалу теми, на нашу думку, є доцільним органічно включити у свою розповідь наведені Володимиром Іллічем факти про політичне безправ'я земств, цілу серію обмежувальних для них законодавчих актів тих років і приклади розправи самодержавства із земськими діячами. На основі викладеного можна поставити студентам два проблемно-пошукові запитання: яке місце в системі державного управління пореформеної Росії зайняли земства і який саме факт в існуванні та діяльності земських установ викликав найбільше невдоволення й роздратування у кріпосників і бюрократичної верхівки? Після з'ясування цього викладач пропонує послухати, яку відповідь на поставлені запитання дав В. І. Ленін у названій праці: «Отже, земство з самого початку було засуджене на те, щоб бути п'ятим колесом до воза російського державного управління, колесом, яке **допускається** бюрократією лише остільки, оскільки її всевладдя не порушувалося... Уряд на другий же день після запровадження земства взявся систематично утискувати і обмежувати його: всемогутня чиновницька кліка не могла ужитися з виборним всестановим представництвом і почала всіляко цькувати його»¹³. Варто при цьому звернути увагу студентів на образність мови В. І. Леніна (використання народного прислів'я «п'яте колесо до воза»; царську бюрократію у праці названо «всемогутньою чиновницькою клікою» й т. д.).

Як уже відзначалося, вивчення ленінських праць у лекційному курсі з історії СРСР періоду капіталізму має допомогти розкрити сту-

¹⁰ Там же, с. 164.

¹¹ Там же, с. 167.

¹² Див.: Ленін В. І. — Там же, т. 5, с. 21—68.

¹³ Там же, с. 34—35.

дентам особу В. І. Леніна як історика, показати лабораторію його творчої думки. Чи не найбільші можливості для реалізації цього завдання містить у собі фундаментальна монографія вождя «Розвиток капіталізму в Росії»¹⁴.

Історія появи цієї праці як глибоко полемічної щодо народницької літератури, колосальна джерельна база, застосування нових наукових принципів при обробці матеріалу — все це не може не викликати інтерес у студентів-істориків. З цікавістю сприймають вони розповідь викладача, якщо остання побудована у проблемному плані, включає прийоми новизни, співучасті. Схематично ця розповідь може вестися в такій послідовності: 1. Після селянської реформи 1861 р. та інших буржуазних реформ 60—70-х років у Росії швидкими темпами розвивався капіталізм; 2. Розвиток капіталізму в Росії відбувся за тими ж загальними закономірностями, що і в країнах Європи; 3. Частина ж істориків (народники за своїми поглядами) спотворено зображали картину російської дійсності. Вони продовжували заперечувати розвиток капіталізму в країні, розглядаючи селянську общину як оплот самобутності Росії, не помічали «розселянювання» населення на селі і зростання там класових суперечностей; 4. Таким чином, у 90-х роках XIX ст. в Росії створилась явна невідповідність між тими соціально-економічними процесами, які відбувалися реально, і тим, що писали і твердили про них ліберальні народники; 5. Як же бути? Заборонити народникам писати свої твори? — Ні, очевидно, тут потрібна більш надійна й дійова сила. Такою силою могла стати тільки історична наука; 6. В. І. Ленін, який саме у той час вже очолив страйкову боротьбу пітерського пролетаріату і разом із своїми однодумцями, революційними марксистами узяв курс на з'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом, зрозумів усю важливість поставленого самою історією завдання. Понад три роки напруженої дослідницької праці (1896—1899) він присвятив вивченню розвитку економіки та класової структури населення Росії за майже 40-річний пореформений період; 7. В результаті цієї роботи була створена праця «Розвиток капіталізму в Росії»; 8. Ця книга стала зброєю марксистів-ленінців у боротьбі з народницькою ідеологією, її сила — в науковій аргументованості. Для написання праці В. І. Ленін використав понад 600 різних джерел¹⁵; 9. Як же працював Володимир Ілліч як історик? Уявіть собі Росію кінця XIX ст. Серед селянства країни, яке давно вже втратило свою однорідність, відбувався прискорений процес розкладу, «розселянювання». Середній шар селянства розпадався, невелика частина його вливалася до рядів сільської буржуазії, а більшість розорялася, поповнюючи ряди пролетаріату. Проте народники заперечували цей процес. Вони групували селянські двори за єдиним показником — розміром земельного наділу. Проте це не відбивало рівня заможності селян. Помітивши недосконалість такого прийому дослідження, В. І. Ленін почав вивчати найрізноманітніші статистичні матеріали, які видавалися в Росії та за кордоном, і звернув увагу на той факт, що земські статистики ввели й деякі інші прийоми визначення господарств, наприклад, за посівом тощо. Критично проаналізувавши матеріали земської та урядової статистики, Володимир Ілліч поклав в основу групування селянських дворів такі показники: 1) кількість робочої худоби; 2) розмір посівів; 3) використання найманої праці. Таким чином викривши ненауковість прийому, яким користувалися ліберальні народники, В. І. Ленін показав, що, користуючись загальними середніми даними, неможливо висвітлити класові суперечності на селі, майнову нерівність між трьома основними групами селянства — бідняками,

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 3, с. 1—576.

¹⁵ Котов В. Н. Назв. праця, с. 31.

середняками і куркулями. Так, уперше в літературі було поставлено вивчення економічних відносин серед різних груп селянства на наукову основу; 10. Зовсім нові принципи групування статистичних даних довелося застосувати Володимиру Іллічу і при вивченні фабрично-заводської промисловості. Провівши значну роботу й у цьому напрямку, він показав процес зростання великих фабрик, концентрації виробництва, розкрив неспроможність народницьких методів дослідження економічного розвитку країни; 11. На основі такої титанічної наукової роботи В. І. Ленін зробив висновок про безроздільне панування капіталізму в економіці та соціальних відносинах пореформеної Росії. «Пореформена епоха,—резюмував він,—різко відрізняється... від попередніх епох російської історії. Росія сохи і ціпа, водяного млина і ручного ткацького верстата стала швидко перетворюватися в Росію плуга і молотарки, парового млина й парового ткацького верстата»¹⁶.

Наведений приклад включає кілька проблемних моментів. По-перше, студенти поставлені перед вибором (хоча дуже умовно) одного з двох запропонованих шляхів боротьби проти ідеології народників — заборонити останнім писати свої твори або перемогти їх сильнішою зброєю — наукою; по-друге, проблемно звучить запитання, звернене до молоді: «Як же працював В. І. Ленін як історик?». Тут проблемність полягає не лише в розкритті змісту, а й у новизні постановки самого питання. Адже значна частина студентів над цим просто не замислювалася раніше. Інтерес слухачів до даної теми розмови посилювався також прийомами новизни (нова інформація про джерельну базу, науковий пошук В. І. Леніна), співучасті. Зміст останнього полягав у тому, що з допомогою звертання «Уявіть собі Росію в кінці XIX ст.!» і змалюваного далі класового розшарування на селі всі присутні в аудиторії робилися ніби співучасниками тих подій, про які йшла мова. Таким чином, здійснене на емоційній основі загальне ознайомлення студентів із твором В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» забезпечує умови для позитивного сприйняття безпосередньо його змісту.

Використовуючи матеріал цієї ленінської праці, викладач найчастіше переказує уривки з неї. Це стосується, зокрема, пояснень найбільш важливих явищ пореформеного села: розкладу селянства, поступового переходу поміщицького господарства від панщинного до капіталістичного, використання вільнонайманої праці в сільському господарстві й т. п. В ході викладу студентам можуть бути поставлені цікаві запитання проблемного характеру: 1. Чим пояснюється те, що в пореформений період швидко відбувався процес «розселянювання» селянства? Адже і до реформи 1861 р. існувала майнова нерівність (бідняки, середняки й більш заможні селяни). 2. Як вам здається, яка була спільна риса у господарствах двох протилежних груп сільського населення пореформеної Росії — у сільської буржуазії і сільського пролетаріату? 3. Народники негативно оцінювали землеробські й неземлеробські відхожі промисли селянства. Вони доводили, що «кочування» робітників не вигідне для держави, а серед самих селян-відходників це сприяє їх «пияцтву», «розгулу», «недобросовісності» та ін. Як би ви їм на те заперечували? В останньому запитанні викладач має враховувати, що найчастіше студенти у своїх відповідях правильно підкреслюють економічну вигідність промислів для селян особисто і для розвитку народного господарства. Однак поза увагою слухачів, як правило, залишається ще один важливий наслідок, підкреслений В. І. Леніним, — зростання можливостей для міжнаціонального спілкування широких трудящих мас в межах царської Росії. Тому доречно, підбиваючи підсумки, зачитати такі його слова: «Перекочовування» означають створення рухливості населення. ... Без створення рухливості населення

¹⁶ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 565.

не може бути і його розвитку, і було б наївністю думати, що якась сільська школа може дати те, що дає людям самостійна обізнаність з різними відносинами й порядками і на півдні і на півночі, і в землеробстві і в промисловості, і в столиці і в глушині»¹⁷.

У праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін досить часто використовує прийом персоніфікації, тобто розкриває складні історико-економічні явища на конкретних прикладах діяльності певних реальних осіб. Наприклад, процес переходу поміщиків від панщинного господарства до капіталістичного Володимир Ілліч подає на прикладі капіталістичної еволюції господарства поміщика Енгельгардта, народника за переконанням. Для ілюстрації трьох стадій розвитку капіталізму в російській промисловості він наводить біографічні дані ряду російських фабрикантів (С. Морозова, Асмолова та ін.), які в кінці XIX ст. мали вже мільйонні прибутки, а починали вони свою діяльність дрібними кустарями. Викладач, на нашу думку, може запозичити такий прийом у В. І. Леніна. Під час читання лекцій це допоможе позбутися формалізму, зробити лекції більш образними і цікавими.

Значне місце в лєнінській теоретичній спадщині займають праці, присвячені періодизації та характеристиці етапів визвольного руху в Росії. В цілому студенти-другокурсники з цими питаннями вже обізнані. Слухаючи курс вітчизняної історії періоду капіталізму, вони повинні поглибити свої знання насамперед про різночинський період визвольного руху. При відборі матеріалу з праць В. І. Леніна для використання в лекціях викладач має подбати про те, щоб у ньому відбивалися два важливі моменти. Це, зокрема, такі: 1) внутрішні етапи визвольного руху в хронологічних рамках різночинського періоду, які розрізняв Володимир Ілліч (а) революційні просвітители 60-х років; б) революційні народники 70-х і початку 80-х років; в) ліберальні народники 80-х і половини 90-х років), і 2) оцінку В. І. Леніном революційних демократів 60-х років, революційних і ліберальних народників. Щоб виконати поставлене завдання, викладач використовує кілька лєнінських праць — «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Про народництво», «З минулого робітничої преси в Росії», «Від якої спадщини ми відмовляємось?» та деякі інші, головним чином цитуючи їх. Доцільно уривки, які наводяться під час лекцій, згрупувати в логічній послідовності. Спочатку ті, що пояснюють причину появи різночинця як головного, масового діяча визвольного руху¹⁸, далі ті, що показують, кого В. І. Ленін вважав родоначальником народництва¹⁹; потім характерні риси народництва, які відмічає Володимир Ілліч²⁰; далі його визначення політичної програми революційного народництва 70-х років й оцінка останнього²¹. І, нарешті, дана В. І. Леніном порівняльна характеристика програми революційного народництва 70-х — початку 80-х років і ліберального народництва 80-х — початку 90-х років²².

Не спиняючись детальніше на методиці використання вказаних уривків (в цілому вона вже нами розкрита), хотілось б звернути увагу лише на один такий момент. У лєнінській праці «Про «Вехи» сказано: «...Що є спільного у народництва і марксизму, їх захист демократії шляхом звернення до мас»²³. В цих словах відзначається підмічена

¹⁷ Там же, с. 235.

¹⁸ Див.: Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії. — Там же, т. 25, с. 91.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Про народництво. — Там же, т. 22, с. 290.

²⁰ Див.: Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось? — Там же, т. 2, с. 505.

²¹ Див.: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Там же, т. 1, с. 252—253.

²² Там же, с. 253—254, 266.

²³ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 19, с. 165.

В. І. Леніним важлива тенденція визвольного руху в Росії — його дальша демократизація, розгляд революціонерами-різничинцями народних мас як захисників демократії. Збуджуючи думку слухачів, лектор може добитися того, щоб вони самостійно прийшли до такого висновку, і лише потім зачитати їм уривок із згаданої праці. Розповівши про бажання революційної молоді підняти селянство на соціалістичну революцію, про масове ходіння в народ та його провал, викладач підкреслює, що, незважаючи на готовність народників навіть на самопожертву, всі їх зусилля були марними внаслідок глибоко помилкової теорії, якою вони керувалися. Далі лектор підсумовує: «І все ж революційна діяльність народників мала важливе значення для зростання революційного настрою в країні, бо в їх діяльності було щось спільне з діяльністю марксистів. В. І. Ленін помітив, що саме було спільне у революційного народництва і марксистів. Чи помітили цю спільну рису ви?» Часто на поставлене в такому плані проблемне запитання студенти одразу не можуть відповісти. Тоді викладач може адаптувати його. Він пропонує їм порівняти, як ставилися до народних мас дворянські революціонери-декабристи, коли вони виступили на Сенатській площі, та революційні народники і як розглядали роль цих мас у революційних процесах марксистів. Провівши таку порівняльно-аналітичну операцію, студенти ніби мислено проходять шляхом ленінської думки й цілком самостійно роблять правильний висновок. Після цього лектор зачитує слова Володимира Ілліча, наведені з цього приводу.

У творах В. І. Леніна, присвячених пролетарському етапу визвольного руху в Росії, досліджуються формування та боротьба робітничого класу, глибоко аналізуються форми останньої, розроблено періодизацію робітничого руху. В курсі історії СРСР домонополістичного капіталізму викладачі найчастіше використовують в лекціях уривки з тих ленінських праць, в яких дається оцінка діяльності перших робітничих «Союзів»²⁴, характеризуються страйки як основна форма боротьби робітників проти капіталістів²⁵, показано діяльність створеного В. І. Леніним «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і масовий робітничий рух 90-х років²⁶, а також уривок із статті вождя «Про національну гордість великоросів». В останньому міститься важлива думка про те, що для успішного завершення пролетарської революції необхідно виховувати робітників у дусі «...найповнішої національної рівності й братерства»²⁷, тобто здійснювати їх інтернаціоналістське виховання.

У роботі викладача по використанню ленінських творів можна застосувати ще такий прийом. Практика переконує, що студенти з інтересом сприймають виготовлені як наочні посібники таблиці або схеми з цих праць. В даному випадку для розкриття динаміки участі у революційному русі країни представників різних класів за період з 1824 по 1908 р. може бути наведена таблиця, якою В. І. Ленін ілюструє свій твір «З минулого робітничої преси в Росії». Аналіз викладачем даних таблиці сприяє кращому засвоєнню студентами фактичного матеріалу теми. Поряд з цим акцентується їх увага на ленінських наукових методах дослідження, методологічних принципах історизму й ін.

Розкриваючи методику використання творів В. І. Леніна під час читання лекцій з історії СРСР періоду капіталізму, не можна в той же час не згадати і про семінарські заняття, що, як відомо, є основною

²⁴ Див.: Ленін В. І. Назадний напрям у російській соціал-демократії.— Там же, т. 4, с. 245.

²⁵ Див.: Ленін В. І. Про страйки.— Там же, с. 281.

²⁶ Див.: Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів.— Там же, т. 2, с. 446; З минулого робітничої преси в Росії.— Там же, т. 25, с. 92.

²⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 100.

формою самостійної роботи студентів у вузі. Майже кожний семінар з даної теми передбачає поглиблене ознайомлення студентської молоді з певною ленінською працею, її конспектування й використання під час виступів для розкриття певних історичних явищ, фактів та процесів. Методичні прийоми, які вживає викладач при цьому, можуть стати предметом окремої розмови. Тут варто лише підкреслити, що інформація, яку здобувають студенти, слухаючи лекції, очевидно, повинна максимально сприяти збудженню їх інтересу до самостійного читання ленінських праць, свідомого засвоєння положень і висновків вождя.

Наведене вище не може, безперечно, вичерпати всю різноманітність форм і методів роботи викладачів по використанню праць В. І. Леніна під час читання лекцій. Кожний з них організовує цю роботу, виходячи з власної, індивідуальної манери викладу матеріалу. Однак загальними, на нашу думку, мають бути вимоги проводити цю роботу без штампів і шаблону, в цікавій і переконливій формі. Здійснення саме такого підходу вимагають від викладачів вузу рішення XXVI з'їзду КПРС, настанови ЦК КПРС про поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи²⁸.

Р. І. СТОВБУН (Полтава)

²⁸ Див.: Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року.— К., 1979, с. 5; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 50, 54.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС «УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 років»

Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» було створено за задумом народного художника СРСР скульптора Є. В. Вучетича і відкрито 9 травня 1981 р. До комплексу, розташованого на 10 га, входять: будинок музею з скульптурою «Вітчизна-мати», чаша «Вогонь Слави», пілони міст-героїв, галерея героїв фронту і тилу, майданчик бойової техніки. Центральна споруда меморіалу — музей, у 18 залах якого розміщено понад 8 тис. експонатів, що дають можливість відтворити героїку бойових і трудових подвигів радянського народу. В 1984 р. автори меморіального комплексу В. Д. Єлізаров, В. З. Бородай, Ф. М. Согоян були удостоєні Ленінської премії.

Люди різного віку, різних націй і національностей СРСР та інших країн — школярі, студенти, ветерани війни, робітники, трудівники колгоспних і радгоспних ланів, представники інтелігенції нескінченним потоком йдуть у музей, щоб вшанувати пам'ять загиблих у боротьбі з фашизмом. Нещодавно він зустрів свого п'ятимільйонного відвідувача. Близько 4 тис. записів уже зроблено в книзі відгуків. Їх автори висловлюють щирі почуття гордості за Радянську Вітчизну, її синів і дочок, які здійснили численні подвиги на фронтах Великої Вітчизняної і в тилу ворога. «Навіть найталановитіший оратор, поет не може відобразити таких глибоких почуттів до своєї Батьківщини, як усе побачене в цьому музеї,— написав, зокрема, колишній заступник командуючого 1-м Білоруським фронтом, доктор історичних наук, генерал М. О. Антипенко.— Можна багато читати, слухати, але, тільки побачивши все те, що створили людські руки,— зрозумієш, якою великою є заслуга народу в створенні такого незвичайного музею. Висловлюю глибоку подяку його талановитим авторам».

У період підготовки до святкування 40-річчя визволення України від фашистських загарбників і 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні колектив співробітників меморіального комплексу свої основні зусилля спрямовує на ґрунтовне дослідження різних проблем історії війни, підвищення ідейно-політичного рівня військово-патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих, удосконалення форм і методів масово-політичної діяльності, особливо серед мешканців сільської місцевості, активізацію пошукової та виставочної роботи.

Одним з найважливіших напрямів діяльності співробітників музею є науково-дослідна робота. Збираючи, вивчаючи та узагальнюючи документальні матеріали з певної теми, вони на базі новітніх наукових досліджень вдосконалюють експозиції, організовують нові виставки. Лише за 3 роки працівники меморіального комплексу підготували близько 200 тематичних екскурсій, лекцій, а також наукових довідок, що сприяло більш широкій пропаганді серед населення експозиційних матеріалів, вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Як відомо, джерелами перемоги над фашизмом були політична єдність радянського суспільства, керівна роль Комуністичної партії, бра-

терська дружба народів нашої країни. Ця тема, широко відображена в експозиції музею, розкривається в ході таких екскурсій: «Комуністична партія — організатор і натхненник Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «Дружба народів СРСР — джерело Перемоги радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни», «Бойова співдружність радянських воїнів — представників різних національностей у боях за визволення України», «Авангардна роль комуністів у боях за визволення України», «Політпрацівники в роки Великої Вітчизняної війни», «Ленінський комсомол у боях за Батьківщину» та ін.

Завдяки цілеспрямованій науково-дослідній і пошуковій роботі колективу музею постійно вдосконалюється та збагачується його експозиція. Тільки за три роки вона поповнилася більш як 1000 новими унікальними матеріалами, які ще яскравіше розкривають героїзм радянських людей у роки війни, боротьбу нашої країни за мир. Це, зокрема, матеріали та особисті речі відомих воєначальників Маршалів Радянського Союзу Г. К. Жукова, О. М. Василевського, М. Ф. Ватутіна, Р. Я. Малиновського, Ф. І. Толбухіна, К. П. Мерецькова, І. Д. Черняховського, І. Х. Баграмяна, П. С. Рибалка, К. К. Рокоссовського, І. С. Конєва, К. С. Москаленка, Героїв Радянського Союзу і повних кавалерів ордена Слави І. Г. Драченка, М. І. Кузнецова, тричі Героїв Радянського Союзу О. І. Покришкіна та І. М. Кожедуба та ін.

Великий інтерес у екскурсантів викликають матеріали про бойову діяльність партизанських з'єднань під командуванням О. Ф. Федорова та С. А. Ковпака, підпільної комсомольської організації «Молода гвардія», а також легендарного розвідника М. І. Кузнецова тощо.

Колектив музею систематично організовує військово-польові експедиції по місцях найбільших операцій Великої Вітчизняної війни, в яких активну участь беруть їх колишні учасники. В ході підготовки таких експедицій визначається і детально вивчається їх маршрут, встановлюються контакти з місцевими радами ветеранів Великої Вітчизняної війни. Під час їх проведення збираються нові матеріали, зокрема записуються на магнітофонну стрічку спогади учасників війни, відбуваються зустрічі ветеранів боїв і співробітників музею з місцевими жителями, представниками партійних і радянських органів. Такі експедиції були проведені на Лютизький плацдарм, по місцях битви під Москвою, Корсунь-Шевченківської операції, героїчної оборони Ленінграда. Лише з останньої експедиції було привезено понад 350 експонатів. Нині завершується підготовка військово-польової експедиції по місцях героїчної оборони і визволення міст-героїв. Подібні експедиції дають можливість проводити цілеспрямовану роботу по науковому комплектуванню фондів, вивченню бойового шляху частин і з'єднань тощо.

Співробітники музею виявляють у республіканських та союзних архівах нові дані про учасників Великої Вітчизняної війни, Героїв Радянського Союзу, кавалерів ордена Слави трьох ступенів. Так, в архіві Міністерства оборони СРСР (м. Подольськ) вони вперше одержали докладні дані про Героя Радянського Союзу і повного кавалера ордена Слави трьох ступенів М. І. Кузнецова¹, кавалера ордена Слави трьох ступенів Г. Т. Ждакаєва.

Складено уточнені списки всіх Героїв Радянського Союзу, повних кавалерів орденів Слави трьох ступенів і Героїв Соціалістичної Праці. В результаті копіткої праці наукових співробітників комплексу на пілонах викарбувано назви 1152 військових з'єднань і частин, які одержали почесні найменування визволених ними міст України, і 252 підпільних партійних й комсомольських організацій та партизанських з'єднань і загонів, що активно діяли на території нашої республіки. А в залі бойової

¹ Слава бессмертна. — Калининград, 1963, с. 145; Правда, 1980, 17 апр.; Красная звезда, 1980, 20 марта.

слави на біломармурових пілонах золотом сяють прізвиська 11615 Героїв Радянського Союзу і 201 Героя Соціалістичної Праці, удостоєних цих звань за бойові і трудові подвиги, здійснені в роки війни.

Важливе місце в роботі колективу меморіального комплексу займають підготовка і проведення науково-практичних конференцій з актуальних проблем історії Великої Вітчизняної війни. 40-річчю Великої Перемоги присвячується науково-практична конференція на тему «Братерська дружба народів СРСР — джерело Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», в якій візьмуть участь працівники музеїв дружби народів, створених у Грузії, Вірменії, Азербайджані, Узбекистані, Центрального музею Збройних Сил СРСР, Білоруського музею історії Великої Вітчизняної війни, а також провідні вчені нашої республіки.

Експозиційні зали меморіального комплексу оснащені новітньою музейною технікою, сучасними аудіовізуальними, кіно- і діапроекційними системами, засобами фонозапису. Все це дає можливість вдосконалювати та урізноманітнювати його роботу. В експозиції широко використовуються кінодокументи. З цією метою діють 9 кіноустановок. Тісні творчі контакти встановилися між колективом музею і кіностудією Міністерства оборони СРСР. Це сприяє створенню повнометражних документальних фільмів про найбільші операції, відомих воєначальників, трудівників тилу, творчу інтелігенцію. Серед них — «Герої Дніпра», «Операція «Багратіон», «Слава солдатська», «Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков», «Адмірал флоту М. Г. Кузнецов» та ін. Всього у фільмофонді музею налічується 152 хронікально-документальні стрічки, з яких близько 50 створено його співробітниками спільно з кіностудіями Міністерства оборони СРСР та Українською студією хронікально-документальних фільмів. Крім того, разом з колективом Всесоюзної майстерні аудіовізуальних систем виготовлено 11 слайдфільмів, присвячених героїзму радянського народу, бойовій та трудовій співдружності людей у роки війни.

Новими матеріалами поповнюється відділ звукозапису. Підготовлено 18 програм до різних знаменних дат, а також для оглядових та тематичних екскурсій. Працівники цього відділу разом з науковими співробітниками експозиційних відділів розшукують і записують спогади ветеранів війни, поповнюють фонодокументальний і пісенний фонди. Нині фонотека музею налічує понад 1500 одиниць зберігання, поділених на 12 розділів. Застосування технічних засобів значно підвищує ефективність експозиційної, пропагандистської та лекційної роботи.

Колектив меморіального комплексу постійно подає методичну допомогу різним державним і громадським музеям республіки в організації роботи по військово-патріотичному вихованню трудящих. Разом з методичним відділом Міністерства культури УРСР ним підготовлені методичні рекомендації для історичних та краєзнавчих музеїв у справі організації виставок до 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, а також про форми і методи військово-патріотичного виховання та ін. Співробітники комплексу систематично проводять інструктивно-методичні заняття з керівниками шкільних і громадських музеїв, зокрема шкільних музеїв Дніпровського району м. Києва, методами Жовтневого палацу культури, директорами музеїв київських військових училищ, музею-агітпоїзду ЦК ВЛКСМ «Комсомольская правда», працівниками будинку-музею декабристів (Іркутськ) тощо. В 1983 р. на базі музею відкрився університет пошукової та збиральницької роботи в школах.

Враховуючи важливість виховання юнаків і дівчат на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу, співробітники меморіального комплексу подають методичну допомогу в проведенні Всесоюзної пошукової експедиції комсомольців, піонерів і школярів «Літопис Великої Вітчизняної». Спільно з комсомольськими

організаціями проводяться зльоти-семінари пошукових загонів, на яких обговорювалися питання методики збирання і збереження воєнних реліквій, розглядалися методичні рекомендації для організаторів і керівників Всесоюзного походу по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу. На базі музею щороку проводилося стажування з різних питань музейної діяльності. В 1984 р. було проведено стажування наукових співробітників музеїв з теми «Основні напрями музейної роботи», на якому були присутні гості з Вірменії, Молдавії, а також з Севастополя, Сталінграда, Курська та інших міст.

У діяльності колективу меморіального комплексу в зв'язку з підготовкою до 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні важливе місце відводиться створенню тематичних виставок. Лише до 40-річчя визволення України підготовлено 7 фотодокументальних виставок. Маючи багатющу джерельну базу для їх створення, а також широкі можливості для їх всебічної підготовки, музей надсилає їх у республіканські, обласні історичні та краєзнавчі музеї, на підприємства, в колгоспи та радгоспи, школи України й інших союзних республік. Розроблено чіткий графік демонстрації виставок на фабриках і заводах, у навчальних закладах Києва та інших міст УРСР. На базі цих виставок співробітники музею проводять тематичні екскурсії і масово-політичні заходи безпосередньо в місцях їх експонування.

Провідною формою масової роботи колективу меморіального комплексу є екскурсії (їх уже проведено понад 60 тис.). Вони сприяють кращому засвоєнню ідей, фактів, положень, які відображає та чи інша експозиція; екскурсовод глибоко розкриває зміст і суть музейних експонатів. При цьому враховуються вік, загальноосвітній рівень і соціальний склад груп екскурсантів.

Важливим аспектом масово-політичної, пропагандистської діяльності стала лекційна робота. Останнім часом практикується підготовка тематичних циклів лекцій, зокрема з таких тем: «КПРС — натхненник і організатор Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «Бойовий помічник партії», «Ми — вірна зміна твоя, комсомол», «Цих днів не змовкне слава», «Міста-герої», «Київ — місто-герой», «Ми дружбою ленінською сильні». Їх уже прочитано понад 3 тис.

Особливе місце в лекційній роботі належить кінолекторіям. Розповідь наукового співробітника, ветерана, що супроводжується демонстрацією унікальних хронікально-документальних кадрів, дає можливість ґрунтовніше розкрити певну тему, наприклад «Заради миру на планеті», «Міста-герої», «Їх імена безсмертні», «Їх подвиги житимуть у віках».

Колектив меморіального комплексу широко використовує виїзні лекторії. Його співробітники стали постійними гостями на заводах ім. Лепсе, «Арсенал», «Ленінська кузня», «Більшовик», «Комуніст», на підприємствах тресту «Будмеханізація», в школах і ПТУ міста, в Богуславському і Сквирському районах Київської області.

Як відомо, сучасний музей, що є одним з найважливіших центрів комуністичного виховання трудящих, має творчо використовувати різноманітні форми організації масових заходів. Це — тематичні вечори, зустрічі, семінари, уроки мужності, уроки пам'яті, піонерські збори, військово-польові експедиції, свята Червоного Прапора і жовтеньської зірочки, конференції, громадсько-політичні читання, усні журнали, дні музею на підприємствах, у колгоспах, навчальних закладах, прийняття військової присяги, мітинги, вручення комсомольських квіток тощо. Так, разом з науковими працівниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Академії військ ППО, Київського вищого танкового інженерного училища, Київського вищого військового інженерного училища зв'язку було проведено науково-практичні конференції, присвячені 40-річчю Сталінградської і Курської битв, 40-річчю битви за Дніпро і визволення Києва.

На них з доповідями і науковими повідомленнями виступили: завідувачий відділом історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР, Герой Радянського Союзу В. І. Клоков, керівник проблемної групи по розробці питань історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України, доктор історичних наук В. М. Нем'ятий, начальник Київського вищого інженерного двічі Червонопрапорного училища зв'язку ім. М. І. Калініна, генерал-лейтенант, Герой Радянського Союзу М. К. Пилипенко, Герої Радянського Союзу В. І. Шишкін і Б. О. Колесник, лауреат Державної премії СРСР кінорежисер В. І. Орлянкін, ветерани Великої Вітчизняної війни О. Г. Пивоваров і П. І. Петров та інші. Разом з Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка щороку проводиться інтернаціональна наукова конференція робітничої і студентської молоді з теми «Джерела Великої Перемоги». Для учнів четвертих класів шкіл Печерського і Мінського районів м. Києва організована олімпіада «Літопис Великої Вітчизняної».

Спільно з Київським міськкомом партії і міськкомом комсомолу проводилися зустрічі молоді міста з учасниками битви за Дніпро і визволення Києва, зустрічі ветеранів 3-ї гвардійської танкової, 38-ї і 40-ї армій, 10-го танкового корпусу, зліт-семинар командирів пошукових загонів міста — учасників Всесоюзної пошукової експедиції «Літопис Великої Вітчизняної», мітинг учасників III Всесоюзного зльоту туристів міст-героїв.

У рамках VI фестивалю дружби молоді СРСР і НДР на території меморіалу пройшов мітинг юнаків і дівчат обох країн під девізом «Не дамо підірвати світ», учасники якого прийняли звернення до ровесників усієї планети.

На особливу увагу заслуговують заходи, які проводить колектив музею спільно з творчими спілками. Великою популярністю користуються засідання клубу музичних зустрічей «Цих днів не змовкне слава», організованого разом з Спілкою композиторів України. В них брали участь народний артист СРСР П. І. Майборода, заслужений артист Української РСР І. Н. Драго, заслужений діяч мистецтв УРСР Є. М. Зубцов, народні артисти РРФСР Є. Е. Жарковський і Б. М. Терентьев.

Важливе місце в діяльності музею займає робота з військово-службовцями і допризовниками. Для курсантів військових училищ, зокрема, проводяться семінарські заняття з тем: «Комуністична партія — організатор і натхненник Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «Всесвітньо-історичне значення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», а також вечори, присвячені 40-річчю встановлення орденів, що носять імена великих полководців, тощо. Традиційними стали літературні вечори для допризовників, які проводились спільно з Спілкою письменників. На них виступали письменники-фронтовики В. А. Кондратенко, А. М. Хорунжий, М. О. Упеник, О. І. Жолдак, М. І. Гончаренко, Н. М. Тихий. У військових частинах і училищах працює клуб «Естафета подвигу».

Вже кілька років співробітники музею керують роботою міського патріотичного клубу для школярів «Подвиг». Різноманітною і багатоплановою є його діяльність. Учні беруть участь у пошуковій роботі, для них організовуються вікторини, зустрічі, тематичні вечори. Постійно проводиться робота в складі агітпоїздів «Комсомольская правда» ЦК ВЛКСМ і «Комсомолец України» ЦК ЛКСМУ, які побували в усіх областях України, на БАМі, в Тюмені і Нечорнозем'ї.

Вдосконалюючи форми і методи пропагандистської діяльності, співробітники меморіального комплексу розробили перспективні плани спільних заходів по військово-патріотичному вихованню трудящих з Мінським райкомом партії Києва, Богуславським і Сквирським райкомаами КПРС, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, парт-

комами ряду підприємств, вузів, ПТУ, військовими училищами і багатьма школами міста. Ними передбачено проведення заходів, присвячених 40-річчю Перемоги над фашизмом, 40-річчю визволення України від гітлерівських загарбників, найзначнішим подіям і битвам Великої Вітчизняної.

Важливим етапом у діяльності колективу музею став період підготовки до святкування 40-річчя визволення України від фашистських загарбників. Цій знаменній події було присвячено близько 1000 лекцій, понад 500 масових заходів, зокрема тематичний вечір «Здравствуй, рубіж рідної землі», «Вони захищали небо України» (зустрічі з льотчиками, Героями Радянського Союзу, учасниками боїв за Україну), «Танкісти в боях за Україну», «Герої безсмертного подвигу», усний журнал «У сім'ї єдиній» тощо.

Успішному проведенню ідеологічної, масово-політичної роботи сприяють тісні контакти співробітників музею з радами ветеранів Великої Вітчизняної війни. Учасники минулих боїв часто бувають у музеї, де зустрічаються з молоддю та однополчанами, згадують тяжкі роки битви з фашизмом, передають свій багатющий життєвий досвід, знання, розповідають про тих, хто віддав життя в боротьбі за щасливе майбутнє.

Нині колектив меморіального комплексу докладає багато зусиль для виконання завдань, поставлених у постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років»,— пропаганди славних бойових традицій Комуністичної партії, радянського народу, його Збройних Сил, посилення військово-патріотичної та оборонно-масової роботи².

В. А. КОЗЛОВ (Київ)

² Радянська Україна, 1984, 17 черв.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ЗАВЕРШАЛЬНІ БОЇ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Завершальним етапом велетенської битви, яку вела Червона Армія за вигнання фашистських загарбників з радянської землі, були бойові дії по визволенню від ворога правобережних та західних областей Української РСР.

Славними сторінками в історію Великої Вітчизняної війни увійшли такі блискучі операції Червоної Армії 1944 року по оточенню та знищенню великих угруповань ворога, як Корсунь-Шевченківська, Нікопольська-Криворізька, Проскурівсько-Чернівецька, Умансько-Ботошанська, Львівсько-Сандомирська, Карпатська та інші.

У боях з фашистськими загарбниками воїни Червоної Армії продемонстрували видатний ратний героїзм, що характеризувався надзвичайною масовістю (док. 1, 2, 6, 7, 10). Самовіддано билися за свободу і щастя українського народу воїни — сини братніх народів Радянського Союзу (док. 9). У числі перших в атакуючих колонах були воїни-комуністи. Своїм прикладом вони надихали солдатів та офіцерів на боротьбу в ім'я перемоги над ворогом (док. 3, 4, 5, 8).

Документи відібрані з фондів Центрального архіву Міністерства оборони СРСР (ЦАМО СРСР), публікуються вперше і подаються мовою оригіналу.

Публікацію підготували М. В. КОВАЛЬ, В. В. КУЗЬМЕНКО

№ 1

З доповіді політвідділу 8-ї гвардійської армії про відвагу, мужність і героїзм воїнів-комсомольців у боях за Запоріжжя і на правобережжі Дніпра

29 лютого 1944 р.

В боях за г. Запорожье и на правобережье Днепра комсомольскими организациями накоплен богатый опыт работы в условиях наступательных действий армии. Первичные комсомольские организации в стрелковых батальонах проделали большую работу по воспитанию молодых воинов. Значительно оживилась внутрисоюзная работа. Комсомольский актив становится главной силой в решении задач, которые ставятся командованием перед комсомольскими организациями...

В 74-м гвардейском стрелковом полку 82-й гвардейской стрелковой дивизии перед молодыми воинами выступил комсорг полка гвардии ст. лейтенант Гушилов. Он подробно рассказал о героях-комсомольцах дивизии и полка. После этого собрания 12 человек подали заявления в комсомол.

В одном из боев комсомолец гвардии рядовой Макаров вызвался уничтожить вражеский пулемет, мешавший продвижению нашего наступающего подразделения. Рискую жизнью во имя Родины, Макаров добрался к врагу и гранатами уничтожил пулемет и его расчет. Весть о подвиге комсомольца Макарова сейчас же была передана по цепи наступающих. Сообщение заканчивалось призывом mnoжити боевую семью отважных, вступать в комсомол. И в этот день 15 товарищей подали заявления о приеме их в члены ВЛКСМ.

Вновь принятые в комсомол в боях проявляют героизм, своими подвигами множат боевые традиции комсомола.

Абдула Сибаетов стоял перед генералом и, отвечая на его вопросы, четко рапортовал: «Из Казахстана. 19 лет. Комсомолец. Вчера получил билет». Его лицо было радостно возбуждено. Поодаль сидели, понури́в головы, три немца. Одного из них, длинного верзилу, только что взял в плен Абдула. Генерал тут же наградил отличившегося гвардейца Сибаетова медалью «За отвагу». В последних боях молодой комсомолец Сибаетов уничтожил 17 немецких солдат и офицеров.

26 октября только что принятый в комсомол гвардии сержант Михаил Сорокин (2-й стрелковый батальон 74-го гвардейского стрелкового полка 27-й гвардейской стрелковой дивизии) получил задание от командира проникнуть на окраину деревни и разведать расположение вражеских огневых точек. Сорокин пополз к одному дому и неожиданно натолкнулся на немецкого солдата. Гвардеец выстрелил и гитлеровец упал замертво. Услышав выстрел, немцы всполошились. На Сорокина полетели гранаты, застрочили пулеметы. Но Сорокин не растерялся, ловко брошенной гранатой в немецкий окоп 7 гитлеровцев разнесло в клочья. Один уцелевший фашист побежал, но был сражен пулей Сорокина. Жители соседних домов, наблюдавшие за действиями смелого воина, взмахами рук приветствовали героя. Но Сорокин не мог подойти к родным советским людям. К окопу, где решил обороняться отважный сержант, подползала вторая группа фашистов. Завязалась перестрелка. Сорокин был ранен в руку, одна пуля коснулась головы и кровь залила лицо, но молодой воин продолжал вести бой. Четыре немца упрямо ползли к окопу Сорокина. Гвардеец подпустил их на близкое расстояние и закидал гранатами. Три фашиста были убиты, а четвертый тяжело ранен. Гитлеровцы, взбешенные неудачами, решили повести развернутое наступление на позицию Сорокина. Обстреляв окружающие дома и огороды, немцы стали разыскивать отважного гвардейца, но не могли найти следов. Сержант Сорокин укрылся в развалинах трубы обгоревшего дома и наблюдал за действием врага. Выбраться было невозможно и он решил дожидаться своих. Через два дня наши бойцы ворвались в деревню. Немцы пытались сопротивляться. Неожиданно с крыши одного дома загремели выстрелы в спину фрицам. Это стрелял Сорокин — молодой комсомолец.

Лучшие комсомольцы в дни подготовки к юбилею комсомола вступили в партию. За несколько дней в 57-й гвардейской стрелковой дивизии только по одному 172-му гвардейскому стрелковому полку рекомендовано в партию 47 комсомольцев, в их числе молодой снайпер Палазников, имеющий на своем боевом счету 113 уничтоженных солдат и офицеров противника. Рекомендован в партию комсомолец наводчик — гвардии сержант Ерышев, награжденный орденом Красной Звезды и медалью «За отвагу». В кандидаты ВКП(б) принят комсомолец 32-й гвардейской стрелковой дивизии Прохоров. Когда выбыл из строя командир, бойцы слышали уверенный и властный голос сержанта Прохорова «Ни шагу назад, командовать буду я». Завязалась рукопашная схватка. Два фашиста набросились на Прохорова, но он их уничтожил гранатой. Тогда с другой стороны приблизилась группа гитлеровцев, чтобы схватить его живым. Но Прохоров рассчитался еще с 4 фашистами и вышел победителем в единоборстве с 6 гитлеровцами.

Героически погиб комсомолец Вася Чуркин. Он первым ворвался в дом, занятый оккупантами, первый убил засевших в здании 10 немецких солдат, но и сам был сражен. И когда друзья вынули из левого кармана его окровавленной гимнастерки пробитую пулей серую книжечку, то с болью на сердце прочли письмо Васи, которое он написал перед боем своим друзьям: «Идя на бой с варварами, я вспоминаю вас — моих золотых друзей. Вы помните, как сказал Николай Островский: «Самое

дорогое у человека — жизнь. Она дается ему один раз, и прожить ее надо так, чтобы не было мучительно больно за бесцельно прожитые годы... чтобы, умирая, мог сказать: вся жизнь и все силы были отданы самому прекрасному в мире — борьбе за освобождение человечества». Да, именно таким и погиб комсомолец Вася Чуркин...

Помощник начальника политического отдела
по работе среди комсомольцев 8-й гвардейской армии
гвардии майор ДЕБАЛЮК.

ЦАМО СРСР, ф. 345, оп. 5502, спр. 137, арк. 52, 57, 58. Оригінал.

№ 2

3 донесення політвідділу 6-ї Старокостянтинівської інженерно-саперної бригади Політуправлінню 1-го Українського фронту про бойові дії частин бригади в районі Проскурова

28 березня 1944 р.

Части бригады находятся на выполнении боевых заданий по инженерному обеспечению войск 1-й гвардейской армии. Разминировуют минные поля, делают проходы для наступающих войск, содержат маршруты в проезде в состоянии, ремонтируют и строят мосты, ведут инженерную разведку дорог и переднего края противника.

На одном из участков северо-западнее г. Проскурова противник большими силами танков и пехоты непрерывно контратаковал наши части. 112-му и 113-му инженерно-саперным батальонам было приказано заминировать танкоопасные участки, чтобы не дать возможности противнику вклиниться в нашу оборону. Мин на месте не было. Для обеспечения в срок выполнения боевого задания бойцы и командиры собирали и подносили к месту работы мины по липкой грязи. К 18 марта все танкоопасные места на этом участке были закрыты, установлено до 3 тыс. противотанковых мин, в т. ч. много мин установлено под самым носом противника в 50—100 м от немецкой обороны.

21 марта, когда наши части перешли в наступление и прорвали линию обороны немцев, 112-й и 113-й батальоны обеспечили проходы для войск через минные поля, восстанавливали мосты на маршрутах, очищали от вражеских мин дороги.

Одна рота 112-го инженерно-саперного батальона приступила к сплошному разминированию минных полей бывшего переднего края. За короткое время снято и складировано около 4 тыс. противотанковых мин.

Северо-восточнее г. Проскуров в районе с. Моломолинцы на р. Вужок, на протяжении нескольких километров была единственная дамба, которая служила переправой для наших наступающих частей. Немцы на этом участке скопили большие силы танков и пехоты и несколько потеснили наши части к р. Вужок, в то же время авиация противника разбомбила дамбу, вода в реке поднялась до 2 м. Наши части не имели возможности получить подкрепление и боеприпасы, а атаки немцев продолжались.

115-му инженерно-саперному батальону было приказано построить мост в районе с. Моломолинцы. В это время противник подошел вплотную к реке и непрерывно обстреливал место постройки моста артиллерийским, минометным и пулеметным огнем. Работать приходилось только ночью, а днем заготавливать лесоматериал. В течение трех суток бойцы и командиры работали без сна и отдыха.

Противник находился в 150—200 м, шуметь нельзя. Забивка свай также демаскировала работу. Несмотря на сложность обстановки, работали в ночную темноту и грязь, коммунисты в трудную минуту пока-

зывали личным примером, как надо преодолевать трудности. ...Быстрое течение реки не давало возможности правильно установить опоры. В это время коммунисты ст. сержант Паршин, рядовой Новиков сбросили шинели и пошли в ледяную воду, их примеру последовали беспартийные тт. Шаков, Хорунжий, Тимошин и др. Под непрерывающимся огнем противника с опасностью для жизни работала эта группа по установке опор. Задание было выполнено в срок.

«Разведка — глаза и уши армии» говорил Верховный Главнокомандующий в своем приказе, это указание наши саперы-разведчики выполняют точно. Они повседневно продолжают совершенствовать свое боевое мастерство и это помогает им лучше бить фашистов. Саперам разведчикам 114-го инженерно-саперного батальона коммунистам Кудрявцеву, Ростову и Ланцеву приказано разведать силы и огневые средства противника в с. Храбузна. Коммунисты разведчики подобрались к селу и заняли три крайних хаты. Немцы хотели уничтожить отважных разведчиков, но саперы не растерялись, они автоматным огнем отбросили немцев к середине села, на помощь им подоспела наша пехота. Вместе с пехотой наши разведчики полностью очистили село от гитлеровцев.

115-му батальону приказано сделать инженерную разведку в тылу противника в районе г. Проскуров. Это опасное и почетное дело было поручено двум лучшим группам разведчиков во главе с коммунистами Шведовым и Акимовым. С 20 по 23 марта отважные саперы-разведчики ходили по тылам противника и установили, что у противника до Проскурова никаких оборонительных линий нет, а в самом городе ведутся земляные работы. Разведчики вернулись без потерь и принесли ценные сведения, которые сыграли важную роль в организации наступления.

Взвод командира лейтенанта Решетникова делал жердевую выстилку на правом берегу р. Вужок. Противник пытался помешать отважным саперам. Из-за укрытия появились 3 немецких танка и с хода начали обстреливать саперов. Решетников отдал приказание приготовиться к отражению танковой атаки. Нашим саперам на помощь пришли артиллеристы, они своим губительным огнем заставили немецкие танки повернуть восвояси. Мост и жердевая дорога были окончены. Задание выполнено в срок.

Приказом Верховного Главнокомандующего от 19 марта нашей бригаде присвоено наименование Староконстантиновской. В связи с этим во всех частях и подразделениях бригады прошли митинги всего личного состава. Бойцы, сержанты и офицеры в своих выступлениях горячо благодарили за высокую оценку, данную нашей бригаде, и давали клятву, что они и впредь не будут жалеть ни сил, ни самой жизни для достижения полной победы над заклятым врагом — германским фашизмом...

Начальник политического отдела подполковник ЛАПОТЫШКИН.
ЦАМО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 57, арк. 189, 190. Оригінал.

№ 3

**З донесення політвідділу 60-ї гвардійської стрілецької
Павлоградської Червонопрапорної дивізії політвідділу 46-ї армії
про героїзм політпрацівників і командирів в період наступу
від р. Південний Буг до р. Дністер**

10 квітня 1944 р.

Частин дивізії, получив боевой приказ, в 24.00 8 апреля с. г. начали наступление в направлении населенного пункта Ясски, продвинулись вперед свыше 20 км и в 6.00 3 апреля начали бой за этот населен-

ный пункт. Противник упорно сопротивлялся, вел сильный ружейно-пулеметный и артиллерийский огонь, однако в 14.30 наши полки ворвались в село и вскоре оно было полностью очищено от врага.

В бою за населенный пункт Ясски противник потерял убитыми и ранеными свыше 90 солдат и офицеров. Гитлеровцы, отрезанные нашими частями от переправы через р. Турунчук и Днестр, в панике бежали через плавни и оставили все обозы и вооружение, однако бежать удалось немногим из них — только 9 апреля было взято в плен 273 фашистских солдата и офицера. Сейчас продолжается вылавливание разбежавшихся по плавням гитлеровцев.

Нами захвачены следующие трофеи: пушек 37 мм — 6, пулеметов 25, винтовок 400, автомашин исправных и неисправных 108, тракторов колесных 6, походных кухонь 4, повозок 750, лошадей 30, телеграфных аппаратов 9, радиостанций мощных неисправных 1, телефонного кабеля свыше 50 км.

Перед боем в полках были проведены накоротке партийные и комсомольские собрания ротных партийных и комсомольских организаций с вопросом «Овладеем с. Ясски — выходом на р. Днестр». На марше весь личный состав был ознакомлен с боевой задачей и с ним проведены беседы на тему: «Стремительным ударом овладеем с. Ясски. Закроем гитлеровцам путь отхода за Днестр через Ясскую переправу». Так же боевая задача была доведена до всего командного состава.

Особенный героизм в бою проявляли партполитработники и офицеры — командиры.

Парторг 4-й стрелковой роты 180-го гвардейского стрелкового полка Четвериков перед боем расставил коммунистов и комсомольцев, дал им задания по работе с беспартийными бойцами, а во время боя с возгласами «Ура! За Родину!» поднимал бойцов в атаку, сам следовал впереди их. Несмотря на сильный пулеметный и минометный огонь противника, увлеченные Четвериковым бойцы стремительным ударом выбили противника из укреплений и начали преследование его. В этом бою парторг Четвериков пал смертью героя.

Командир 5-й стрелковой роты кандидат в члены ВКП(б) Саурбаев (казах) личным примером героизма увлек бойцов и выбил противника из траншей. Его ротой взято в плен 70 румынских солдат.

Помощник командира взвода гвардии старшина Драгунов, гвардии старшина Снегирев и гвардии мл. сержант Мунгалин, выполняя приказ командира роты — уничтожить пулеметную точку врага, мешавшую продвижению нашей пехоты, под сильным минометным и пулеметным огнем подползли к огневой позиции противника и забросали ее гранатами, уничтожив при этом пулемет со всем его расчетом.

Кандидат в члены ВКП(б) Заболотников с двумя бойцами Молоковым и Григорьевым, ворвавшись в окопы противника, уничтожили 2 пулеметных расчета и захватили 2 пулемета.

Парторг роты Мултыкбаев Смагул (казах) личным примером героизма увлек за собой бойцов и, ворвавшись во вражеские траншеи, лично уничтожил 3 фашистов. Будучи ранен, не покинул боевых порядков.

Комсомольцы-пулеметчики 185-го гвардейского стрелкового полка Сенечкин и Сенькин — боевые друзья. Будучи в бою тяжело ранены, они, преодолевая боль, продолжали поливать свинцом врага. Вынесенный с поля боя после перевязки Сенькин заявил: «Я скоро поправлюсь и еще покажу гадам из своего «Максима», где раки зимуют!».

Командир минометной роты 185-го гвардейского стрелкового полка Мохнатов, член ВКП(б), во время контратаки немцев лично корректировал огонь минометов и прижал гитлеровцев к земле. Это использовала стрелковая рота 2-го стрелкового батальона. Обойдя высоту, она набросилась на немцев. Испугавшись окружения, враг в панике бежал в село.

Примеров героизма бойцов и командиров было очень много, и можно отметить, что героизм был массовым, что в значительной степени можно отнести за счет проведенной партполитаппаратом дивизии партийно-политической работы.

Сегодня, 10 апреля, при политотделе мной проведено совещание сначала отдельно работников политотдела, возвратившихся из частей, а потом совместно с заместителями командиров по политчасти полков по вопросу: «Итоги партийно-политической работы в период преследования противника от р. Южный Буг до Днестра». На предварительном совещании работники политотдела доложили о работе, проделанной ими в частях, о недостатках, отмеченных ими в работе партполитаппарата частей, и мероприятиях, необходимых в дальнейшей работе.

Заместители командиров полков по политчасти на совещании доложили, что было проделано в полках как в период подготовки к форсированию р. Южный Буг, так и в ходе наступательных боев.

После выступлений с мест мной были подведены итоги партийно-политической работы и даны указания по дальнейшей работе.

Как общий итог партийно-политической работы в наступательных боях от Южного Буга до Днестра можно отметить, что партполитаппарат, партийные и комсомольские организации в основном с поставленными перед ними задачами справились. В боях коммунисты были действительными вожаками красноармейских масс и примером личного героизма и воинского мастерства увлекали на подвиги весь личный состав. Партполитаппарат, партийные и комсомольские организации сумели воспитать высокий наступательный порыв бойцов и командиров и высокое политико-моральное состояние частей...

Начальник политического отдела 60-й гвардейской стрелковой
Павлоградской Краснознаменной дивизии
гвардии подполковник АРТАМОНОВ

ЦАМО СРСР, ф. 401, оп. 9533, спр. 123, арк. 72, 73. Оригінал.

№ 4

З доповіді політвідділу 95-ї гвардійської стрілецької Полтавської Червонопрапорної, ордена Богдана Хмельницького дивізії політвідділу 5-ї гвардійської армії про агітаційно-пропагандистську роботу серед комсомольців в період підготовки і форсування р. Буг.

16 травня 1944 р.

Части дивизии с боями подошли к р. Буг. На правом берегу реки немцы закрепились. Подразделению предстояло с хода форсировать реку. Сильный огонь немцев со всех видов оружия затруднял выполнение этой задачи.

Личный состав подразделений, прошедший по грязи с боями от Кировограда до Буга, был уставшим. Требовалось тщательно подготовить подразделения к решительным действиям, умелому преодолению водной преграды и закреплению на правом берегу.

В соответствии с этой задачей комсомольским бюро 2-го стрелкового батальона части гвардии майора Проняева, возглавляемым гвардии сержантом Приданниковым, был разработан подробный план работы комсомольской организации.

Важную роль в подготовке к форсированию р. Буг сыграли «боевые листки». Здесь были помещены короткие советы командиров бойцам, как переправляться одиночному бойцу, как и какие можно использовать подручные средства, обязанности бойца при закреплении на том берегу. Здесь же помещались обязательства прославленных воинов-ком-

сомольцев. Вокруг этих листов развертывал свою работу комсомольский актив.

Для бойцов нерусской национальности комсомольцы переводили отдельные заметки на их родной язык. Особенно активно работал комсомолец Исенев.

Большое внимание комсомольское бюро уделило популяризации отличившихся в предыдущих боях комсомольцев и молодежи.

Члены бюро, комсомольский актив проверили себя и своих товарищей, как подготовились к выполнению боевого приказа — форсированию реки.

Под покровом ночи подразделения скрытно двинулись к реке.

Когда началась переправа, комсомольцы просили разрешения у командиров пустить их первыми. И как всегда, в первых рядах был комсорг батальона т. Приданников.

И несмотря на то, что противник обнаружил уже подплывающих бойцов к берегу и открыл по ним бешеный огонь со всех видов оружия, сделать ничего не мог. Гвардейцы успешно закрепились на берегу. Он предпринял отчаянные попытки сбросить горсточку бойцов в воду.

Агитационная работа теперь приняла форму, испытанную в обороне. Здесь комсомольцы действовали личным примером и выкриками призывающих лозунгов: «Гвардейцы, ни шагу назад». Наши части отбили более 10 контратак, а противник успеха не добился. Улучив удобный момент, уже успевший переправиться батальон бросился в атаку на врага.

Находившийся в первых рядах комсорг Приданников, член бюро Архипов ворвались в хату и взяли в плен 4 немцев. В следующем погребе один Приданников взял в плен 2 немцев и третьего, пытавшегося сопротивляться, пристрелил.

Вскоре разнеслось по всему батальону о героической борьбе и победе над немцами члена бюро Василькова, комсомольцев Евдокимова и Водяникова.

После завоевания плацдарма, когда части начали успешно продвигаться вперед, в короткий перерыв Приданников созвал заседание комсомольского бюро. Здесь было принято 4 гвардейца в комсомол, 3 отличившихся комсомольцев рекомендовали в партию. Детально была разобрана агитационно-пропагандистская работа комсомольцев, их личный пример в бою. Находившийся здесь комсорг полка т. Фомичев дал направление для дальнейшей работы.

Начальник политического отдела 95-й гвардейской стрелковой
Полтавской Краснознаменной, ордена Богдана Хмельницкого дивизии
гвардии полковник МОСКАЛЕНКО

ЦАМО СРСР, ф. 328, оп. 4865, сір. 122, арк. 172, 173. Оригінал.

№ 5

Донесення політвідділу окремої гвардійської винищувально-
протитанкової артилерійської Тернопільської Червонопрапорної
бригади Політуправлінню 1-го Українського фронту
про авангардну роль комуністів і комсомольців в боях
в районі с. Тростянець

10 червня 1944 р.

7-я отдельная гвардейская истребительная противотанковая артиллерийская Тернопольская Краснознаменная бригада РКК поддерживает 28-й стрелковый корпус.

7-я 7 июня одним полком (319 гв. ИПТАШП) вела бой в районе с. Тростянец. Противник силою до полка пехоты при поддержке 36

танков во взаимодействии с авиацией 7 июня в 17.00 перешел в наступление на узком участке фронта (стык 504-го и 516-го стрелковых полков 107-й стрелковой дивизии) в направлении Тростянец.

Вся партийно-политическая работа в это время была направлена на обеспечение боя. До начала боя парторг полка гвардии капитан Халилев, комсорг гвардии капитан Лещук в батареях провели беседы на тему «Добьем фашистского зверя в его собственной берлоге», «Гвардеец-истребитель должен быть стойким в бою», «О бдительности».

До начала боя с коммунистами и комсомольцами по расчетам проведены беседы. Вскоре начался бой. Противник, зная стойкость противотанковой обороны, в начале боя танковой атаки не предпринял, выдвинул танки на расстояние 1,5—2 км и своим огнем поддерживал наступающую пехоту.

Личный состав полка принял бой с пехотой противника. В этом бою истребители-артиллеристы проявили исключительный героизм и мужество, не считаясь с жизнью, отстаивая каждую пядь советской земли. Гвардии ст. сержант коммунист Пудов (3-я батарея) из своего орудия прямой наводкой расстреливал гитлеровцев. Немцы, неся потери, наседали на орудие; расчет, подпустив их на близкое расстояние, стал расстреливать немцев из личного оружия.

Выпустив до 80 снарядов, расчет Пудова уничтожил свыше 50 немецких солдат и офицеров и 3 пулемета противника. Из расчета Пудова в живых осталось трое, но они продолжали вести огонь из пушки и личного оружия до последнего снаряда и патрона.

Орудие коммуниста гвардии сержанта Аралова, открыв огонь ...по немецкой пехоте, выпустило 70 снарядов. Наводчик гвардии мл. сержант Шевчук был тяжело ранен, на его место стал заряжающий гвардии рядовой Ермошкин, и орудие продолжало вести огонь по врагу. В это время фашистские автоматчики по ржи подошли вплотную к орудю, тогда гвардии рядовой Беляев открыл меткий огонь по немцам из станкового пулемета — 15 трупов немецких солдат уложил смелый пулеметчик, остальные повернули назад.

Расчет стал продолжать огонь по вражеской пехоте из орудия. В этом бою расчет уничтожил 1 миномет противника и до 150 немецких солдат и офицеров.

Отважно дрался расчет коммуниста гвардии сержанта Гутиева. Его расчет выпустил по пехоте противника 170 снарядов и уничтожил до 200 немецких солдат и офицеров и 3 пулемета. Умело действовал в этом бою пулеметчик гвардии рядовой Руденко — он меткими очередями косил немцев, не подпуская их к орудю, но вскоре от вражеского снаряда у комсомольца Руденко была перебита рука, ему на помощь стал командир отделения связи ст. сержант Титов и вдвоем они уничтожили до 50 немцев. Их пулемет вел огонь до последнего патрона.

Отважно действовал санинструктор 3-й батареи коммунист гвардии мл. сержант Коновалов. Под сильным огнем противника он оказал помощь 15 раненым бойцам, но вскоре был тяжело ранен.

В эту бою умело командовал командир 3-й батареи гвардии мл. лейтенант Ситник. Его батарея по пехоте противника выпустила все снаряды и патроны личного оружия.

4-я батарея гвардии капитана Задельникова проявила в бою стойкость и героизм, нанося немцам большие потери, удержала обороняемый рубеж. Батарея подбила 3 немецких танка — все «пантеры».

Орудие коммуниста Ногина уничтожило 1 танк, орудие коммуниста Колчина 2 танка. Батарея отбила все атаки немцев, не отступив ни на шаг.

За час до боя на заседании партбюро полка, проходившем в боевых порядках, Задельников был принят в ряды ВКП(б). На заседании партбюро он дал слово высоко нести звание члена нашей партии.

Это слово в бою Задельников сдержал. Батарея показала образцы героизма, а он умело руководил боем.

В этом бою показал смелость и отвагу комсомолец рядовой Кичаев. Выпустив из станкового пулемета по немцам все патроны, он стал расстреливать немцев из автомата. Патроны кончились, тогда Кичаев стал пробираться к другой батарее, которая вела бой с немцами. В это время он был тяжело ранен, но продолжал двигаться во вторую батарею.

Вторая батарея расстреливала последние патроны, противник стал обходить батарею. Кичаев, видя что выбраться не сможет, отказался от помощи товарищей и остался один. При нем была одна граната. Истекая кровью, Кичаев заметил приближение к нему двух немцев. Подпустив врагов на расстояние 20 м, Кичаев бросил гранату, и оба фашиста были уничтожены. Кичаев с трудом добрался к своим и был эвакуирован в госпиталь.

Немцы, зайдя в обход второй батарее, входили в с. Тростянец, увидя это, шофер коммунист Мираманьян решил во что бы то ни стало спасти свою машину: он, невзирая на огонь противника, быстро вскочил в машину и на глазах у немцев благополучно вывел ее из боя.

Много героических подвигов совершили в этом бою, который длился около 4 часов, гвардейцы истребители 319-го гв. ИПТАШП.

В этом бою полк уничтожил: немецких танков «пантера» — 5, пулеметов — 5, орудий 75 мм — 1, солдат и офицеров до 500.

Во время боя парторг гвардии капитан Халилев и комсорг гвардии капитан Лещук находились в боевых порядках.

Все раненные госпитализированы.

По итогам боя проведены партийно-комсомольские собрания в полку. Личный состав полка, занимая новый рубеж обороны согласно с приказом командования, продолжает совершенствовать свое мастерство и готов к отражению танковых атак противника.

Политико-моральное состояние личного состава здоровое. Боевой дух крепкий.

За начальника политического отдела бригады
гвардии капитан МУРКОВ

ЦАМО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 122, арк. 362, 363. Оригінал.

№ 6

З донесення політвідділу 13-ї армії Політуправлінню 1-го Українського фронту про високу бойову майстерність снайперів у боях з фашистськими загарбниками на Львівщині

1 липня 1944 р.

...Проведенные местные бои отдельными частями 112-й, 350-й, 162-й стрелковых дивизий и 117-й гвардейской стрелковой дивизией по отражению вражеских силовых разведок со всей убедительностью показали не только высокий боевой дух, но и возросшую боевую выучку бойцов, сержантов и офицерского состава. В этих боях бойцы подразделений, находящиеся в боевых охранениях, в передних траншеях, несмотря на превосходство сил врага, сильный артиллерийский и минометный обстрел, бомбежку и танки противника, не дрогнули, не оставили занимаемых рубежей, а дрались с врагом с исключительным мужеством, проявляя образцы героизма.

Свидетельством возросшей боевой активности является также тот факт, что только за последние дни с 20 по 28 июня разведподразделения пяти соединений, проводя ночные поиски, захватили 14 контрольных пленных. Боевые задачи выполнены успешно.

С каждым днем растет число молодых снайперов и увеличивается число истребленных ими гитлеровских захватчиков. Так, по состоянию на 25 июня 1944 г. в частях армии, по неполным данным, насчитывается 496 снайперов, которыми уничтожено более тысячи немцев.

Высокую боевую активность показал снайпер 350-й стрелковой дивизии Иван Ренсков, на боевом счету которого числится 184 уничтоженных немца. Кроме этого он обучает молодых воинов снайперскому ремеслу и подготовил уже 10 человек, которые стали самостоятельно выходить на «охоту» и уничтожать гитлеровцев. Три брата Потимковские, увеличивая свой счет мести, истребили уже 32 гитлеровцев...

19 снайперов 342-го гвардейского стрелкового полка 121-й гвардейской стрелковой дивизии уничтожили 79 немцев, в том числе снайперы — Саламатин убил 7, Месичев — 19, Стрельбицкий — 6, Захаренко — 6 и др. В 747-м стрелковом полку 172-й стрелковой дивизии 10 снайперов уничтожили 56 немцев; снайпер Гаврилов, возглавляющий группу снайперов, убил 11 немцев, Сапожников — 9, Найдматинов — 7 и др.

В ряде соединений проведены со снайперами кратковременные сборы, на которых они поделились своим боевым опытом, рассказали, как лучше выбирать место для «охоты» на фашистов, как маскироваться. На сборах им прочитано ряд докладов.

С ростом боевой активности в частях и соединениях значительно поднялась воинская дисциплина, стремление бойцов, сержантов и офицерского состава к совершенствованию военных знаний. Личный состав проникнут сознанием подготовить себя как можно лучше к решающим боям с немецкими полчищами. Эти положительные качества у наших воинов были выражены в выступлениях на проводимых красноармейских собраниях и собраниях боевого актива...

Начальник политического отдела 13-й армии
полковник ВОРОНОВ

ЦАМО СРСР, оп. 2675, спр. 102, арк. 311—312. Оригінал.

Далі буде

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

СТОРИНКИ ПАРТИЗАНСЬКОГО ПОДВИГУ

Свої воєнні мемуари, в яких розповідається про могутній партизанський рух на Брянщині, в Поліссі та суміжних районах, генерал О. М. Сабуров назвав «Відвойована весна». І не тільки тому, що омріяна Перемога прийшла на радянську землю сонячного травневого дня. Назва книги глибоко символічна і навряд чи потребує спеціальних коментарів.

Від того завжди пам'ятного Дня пройшло вже тридцять дев'ять літ. Автора «Відвойованої весни» нині немає серед живих. Проте образ Олександра Миколайовича Сабурова живе у вдячній пам'яті народу як уособлення героїчного, самовідданого керівника партизанської боротьби й житиме у пам'яті наступних поколінь.

Під захистом Брянських лісів

Війна застала Сабурова в Києві. До останніх днів перебував він у лавах захисників міста над Дніпром. Внаслідок тяжких втрат окремих батальйон військ НКВС, комісаром якого він був, переформовувався тричі. Від бою до бою танули сили батальйону. Рештки його були розсіяні на Київщині, поблизу села Усівки Баришівського району.

Сильно накульгуючи на праву ногу, тримаючись подалі від битих шляхів, з кількома бойовими товаришами комісар пробирався на схід по захопленій гітлерівцями радянській землі. «Перевдягатися, кидати зброю і знищувати документи — не мали наміру, вважали це злочином»¹, — напише він пізніше в автобіографії про себе та своїх супутників.

Рана на нозі та прострелена в кількох місцях шинель — сліди фашистської погоні під Новою Басанню на Чернігівщині. Полювання на оточенців було забавкою для окупантів у перші тижні війни. Звернувши з шосе, прямо по радгоспному полю сунула тоді до місця їх тимчасової схованки вантажна машина з ворожими автоматниками в кузові. Від неминучої смерті Олександра Миколайовича врятував рівчак, що перетинав поле. Коли поранений Сабуров упав, стискаючи в руці пістолет з двома останніми патронами, гітлерівці вирішили, що він мертвий, і полінувалися перевіряти. Ламаючи чагарник, машина, яка переслідувала його, розвернулася в бік дороги...

У жовтні Сабуров та його супутники наблизилися до лінії фронту, але перейти її не змогли. Тоді вони подалися в Брянські ліси. Зупинилися на одному з хуторів у лісника, робили звідти вилазки на дороги, підшукували собі помічників серед місцевих жителів, добули радіоприймач і щодня слухали передачі з Москви.

А 15 листопада 1941 року на березі лісової річки Неруси, біля залізничного роз'їзду з такою ж назвою, зустрілися з групою оточенців, що йшли з-під Черкас. Очолював її військовий юрист Гнат Лаврентійович Бородавко, старий більшовик, партизан часів громадянської війни.

¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 238, спр. 946, арк. 203.

Той день запам'ятався не осінньою негодою, не дощем, що сипав упереміж із снігом, а палкими суперечками. Що робити далі? Ніхто не збирався сидіти, склавши руки. І все-таки: чи знову спробувати перейти фронт, чи організовувати партизанський загін?

Того ж дня на хуторі Ляхово, що в Трубчевському районі на Орловщині*, відбулися партзбори. З п'ятнадцяти присутніх п'ятеро були комуністами. Збори ухвалили рішення: воювати тут, у Брянських лісах. Командиром загону став Г. Л. Бородавко, комісаром — О. М. Сабуров. Напередодні першої значної партизанської операції — нападу на станцію Зернове Середино-Будського району Сумської області — від загону відкололася група на чолі з лейтенантом Пилипом Стрільцем. Вона вирушила на схід. Пройтися через лінію фронту їй, щоправда, не вдалося. Пилип Стрілець очолив згодом один з партизанських загонів Навльського району Орловської області**. В 1942 році йому посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Семеро військовослужбовців — майор Гнат Бородавко, батальйонний комісар Олександр Сабуров, політрук Захар Богатир, капітан Павло Рева, майор Микола Пашкевич, лейтенант Іван Федоров і сержант Олександр Ларіонов — склали ядро загону, який місцеве населення Суземського, Трубчевського і Брасовського районів Орловської області*** та Середино-Будського району Сумської області називало «Військовим». Нічний бій з 18 на 19 листопада на станції Зернове, розташований майже на межі Середино-Будського і Суземського районів, став першим серйозним випробуванням його безздатності. Семеро сміливців, яких непомітно провів до станції вчитель з Середино-Буди комуніст І. Д. Сень, закидали гранатами караульне приміщення, знищили тринадцять гітлерівців, станційне обладнання, підпалили склад з бензином. Зернове було останньою відновленою фашистами станцією на магістралі Київ — Москва. Далі на північ знаходилася Суземка, станційне господарство якої було зруйноване, а за нею — підірваний залізничний міст через Нерусу. Тому гітлерівці й влаштували в Зерновому перевалочний пункт. Бензин, який доставляли туди у металевих бочках, перевантажували з вагонів у кузови автомашин і відправляли під Москву. Партизанський удар на три дні припинив рух товарних поїздів до Зернового.

Чутки в багато разів примножили успіх партизанів, які відійшли на північ. Це допомогло їм швидше налагодити зв'язки з іншими загонами народних месників — спочатку з Трубчевським, очолюваним М. І. Сенченковим, а згодом із Суземським під командуванням І. Я. Алексютина. І, що найважливіше, було встановлено контакти з підпільним партійним керівництвом цих районів.

Нова операція — знищення окупаційної адміністрації в райцентрі Суземка в ніч на 8 грудня — свідчила про зростаючу силу партизанів. Вона проводилася загальною бойовою групою Військового та Суземського загонів. Майже водночас були знищені поліцейські пости на роз'їзді Неруса Московсько-Київської залізниці, а також у Денисівці і Красній Слободі Суземського району. Військовий загін збільшувався. На хуторі Ляхово, де стояло лише чотири хати, йому стало тісно, він перекочував у селище Пролетарське, а потім — у Красну Слободу.

Саме звідти, рівно через місяць після пам'ятної зустрічі біля річки, грудневого ранку Сабуров, Богатир і Пашкевич вирушили на санях до роз'їзду Неруса. 15 грудня в селищі Неруса в єдиному вцілому там будинку весь день тривала нарада керівників підпільних партійних органів і партизанських загонів. Головував на ній член бюро

* Нині Трубчевський район входить до складу створеної 5 червня 1944 р. Брянської області.

** Нині Навльський район входить до складу Брянської області.

*** Нині всі ці райони входять до складу Брянської області.

Орловського обкому партії, перший секретар Трубчевського райкому ВКП(б) Олексій Дмитрович Бондаренко.

Багато що змінилося протягом останнього місяця. Лісові дороги перестали бути безпечними для окупантів. Зброю в лісах, залишену на місці недавніх армійських боїв, збирали вже не вони, а партизани. Взяти хоча б Військовий загін. Місцеві жителі — голова колгоспу в селі Челюскін Григорій Іванович Кривенков, лісник із селища Пролетарського Степан Семенович Калинников та інші вказали партизанам цілі арсенали зброї. Було виведено з ладу вузькоколіяку Суземка — Трубчевськ, висаджено в повітря багато автомашин. А лісовим краєм дедалі ширилася в ті дні звістка, від якої повнилася радістю душа, про наступ Червоної Армії під Москвою.

За кілька днів перед нарадою в Нерусі прибули в ті місця три загони з України: один з них був сформований у місті Сталіно, два інші — в Харкові. Очолювали їх І. Ф. Боровик, К. І. Погорелов і М. Й. Воронцов.

— На порядку денному, — оголосив головуючий, — одне питання: взаємодія партизанських загонів і підпільних організацій. Доповідає комісар Військового загону товариш Сабуров.

Високий, худий, у приношеному військовому одязі, з посивілими скронями на молодому обличчі — пам'яткою про танкову атаку під Усівкою, комісар виявився непоганим оратором.

— Далеко від гітлерівського лігва, — наголосив він, — фашистська армія змушена створювати для себе новий тил. Активно руйнувати його — пряме завдання підпільників і партизанів. Цього чекає від нас партія, в цьому наша допомога Червоній Армії!

Виступили всі присутні. Ділилися досвідом боротьби, обговорювали її тактику. Сперечалися мало не до хрипоті. Виходили покурити на подвір'я, звідки видно було засніжений залізничний насип, а на ньому — розбиті товарні вагони. І знову поверталися до кімнати, де на зсунутих двох столах білили аркуші паперу з учнівських зошитів, а на стіні полум'яніло червоне полотнище прапора.

Головним підсумком наради було створення об'єднаного партизанського штабу. Командиром об'єднаних сил народних месників одностайно обрали О. М. Сабурова, комісаром — З. А. Богатиря, начальником штабу — члена Трубчевського підпільного райкому партії І. Є. Абрамовича.

По рації одного з харківських загонів штаб встановив зв'язок з ЦК КП(б)У, що перебував тоді у Москві. Об'єднаний штаб енергійно підтримував лінію партійних підпільних органів на створення збройної місцевої самооборони в лісових селах. Самооборона, неодноразово підкреслював Сабуров, це сотні й тисячі партизанських засідок у лісах, це виявлення всіх можливих резервів, підготовка, навчання і поступове залучення їх до активної боротьби.

Протягом зими 1941—1942 рр. штаб розробив і здійснив операції по розгрому ворожих гарнізонів у трьох райцентрах Орловської області: в Суземці, Локті*, а також у старовинному місті Трубчевську, про який згадується ще в «Слові о полку Ігоревім».

26 грудня 1941 року над Суземкою замаяорів червоний прапор. Відновлена партизанами Радянська влада проіснувала в ній до початку травня 1942 року. Розгром фашистського гарнізону в Суземці став початком створення в південній частині Брянських лісів вільного від окупантів партизанського краю.

Особливо жорстокими були бої в Локті, де звили собі кубло білогвардійські недобитки, які прибули туди в обозі чужоземних зайд, і в Трубчевську.

* Центр Брасовського району.

Взяття Суземки стало грізною пересторогою для ворогів. І хоч у селищі Локті, перетвореному на центр округу, що об'єднував сім районів Орловської і Курської областей, гітлерівці були, як то кажуть, напоготові, партизани перехитрили їх. Зав'язавши перестрілку на одній з околиць Локтя, бійці Військового, Сталінського, Трубчевського, Харківського (на чолі з К. І. Погореловим) і Брасовського партизанських загонів під загальним командуванням О. М. Сабурова здійснили обхідний маневр, проникли в селище з протилежного боку під виглядом підкріплення, очікуваного локотським ворожим гарнізоном. В ніч на 8 січня безславно закінчив своє існування оргкомітет так званої «Народної соціалістичної партії Росії», яку під опікою гітлерівців намагалася створити білоемігрантська нечисть і територіальним центром якої було обране селище Локоть — колишній великокнязівський маєток. Партизани поставили крапку на підступному експерименті з «російським самоврядуванням у Локті», про «досвід» якого рейхсміністр Розенберг доповідав особисто Гітлерові.

А 1-го лютого, коли запали сутінки, санна колона народних месників виїхала з лісу і почала переправу через вкриту кригою Десну на північ від Трубчевська. До міста вона наблизилася з відкритого боку — від села Городці, звідки фашисти менш за все чекали на партизанів. Трубчевськ розташований на крутому правому березі Десни. Трьома кілометрами нижче, з лівого боку впадає в Десну Неруса — річка з темною, «не русою» водою. Саме в її басейні партизанські загони, дії яких координувалися об'єднаним штабом, найбільш активно очищали від ворога населені пункти.

Завдяки розвідці народні месники знали, що в місті перебувають рота есесівців і рота поліції, загалом понад триста чоловік. Цей гарнізон мав на озброєнні близько двадцяти станкових і ручних кулеметів, мінометну батарею. Поліцаї були озброєні гвинтівками, есесівці — автоматами. Есесівська рота, крім того, мала групу снайперів.

До самого Трубчевська партизани дісталися під виглядом селянського обозу, що прямував нібито молотити зерно до млина, який стояв на відшибі. Обеззброївши там охорону і перервавши телефонний зв'язок, вони миттю подолали відстань в півкілометра, що залишалася до міської околиці. 2 лютого, у передсвітанковій імлі, при 25-градусному морозі в Трубчевську розпочалися вуличні бої.

В цьому місті розміщувалася так звана біржа праці, що відала відправкою радянських людей до Німеччини. У січні 1942 року фашисти розстріляли 63-х вихованців трубчевського дитбудинку. Трупні дітей вбивці скинули під кригу Десни. Так само вчинили вони й із спотвореним катуваннями тілом партизанської розвідниці, молодої вчительки з Красної Слободи Марії Гутарьової. В Трубчевську знаходився також захоплений гітлерівцями радянський госпіталь. Не викликало сумніву, яке майбутнє готували пораненим окупанти.

Майже добу партизани утримували місто в своїх руках* і відійшли тільки тоді, коли одержали повідомлення, що з боку сусіднього Почепа на допомогу решткам загнаного в підвали фашистського гарнізону рухаються значні сили — танки і артилерія (підкріплення, відправлене раніше на 30 підводах з того ж Почепа, було розгромлено партизанами під командуванням молодого робітника лісопильного комбінату В. І. Кошелева, який очолив другий Трубчевський загін). Прикривали відхід партизан-шахтарі під командуванням І. Ф. Боровика. «Лісові солдати» вдруге переправилися через скуту кригою Десну і повернулися на свої бази.

* В боях за Трубчевськ брали участь Військовий загін, Харківський і Сталінський загони на чолі з К. І. Погореловим та І. Ф. Боровником, два трубчевські загони (командири — М. І. Сенченков і В. І. Кошелев), а також загін імені Калініна, створений за півмісяця перед цим боєм у Суземському районі, в селі Гаврилова Гута.

Військовий загін, який на час боїв у Трубчевську, налічував близько сорок чотирьох чоловік, подвоїв свою чисельність. До нього тоді влилася група поранених командирів 13-ї армії на чолі з капітаном Іллею Івановичем Бородашовим (він став згодом начальником штабу партизанського з'єднання), а також медпрацівники на чолі з хірургом Олександром Миколайовичем Федоровим, якому доручили керівництво медсанслужбою. У звіті з'єднання партизанських загонів О. М. Сабурова зафіксовано: «Історія партизанської медицини бере свій початок з 2 лютого 1942 року»². Тоді до сабуровців приєдналися вісім лікарів і сім медсестер. У с. Мальцевці, неподалік Красної Слободи, був організований партизанський хірургічний госпіталь, першими пацієнтами якого стали партизани, поранені в бою за Трубчевськ. Госпіталь розмістився по хатах, найсвітлішу й найпросторішу з-поміж яких відвели під операційну. Пізніше госпіталь функціонував у Красній Слободі, в будинку лікарні, потім — у селищі Челюскін. З 17 травня 1942 року з відходом з'єднання О. М. Сабурова на південь госпіталь теж перейшов на похідне становище. Ставав табором у лісі. Для поранених споруджували курені. Страву готували на вогнищах. Операції і перев'язки робили просто неба.

В день штурму Трубчевська група підричників Військового загону висадила в повітря два мости на відрізку залізниці Почеп—Брянськ, пустивши під укіс три ешелони з боеприпасами та живою силою противника. Першим командиром першої диверсійної групи загону став Іван Іванович Шитов, а першим учителем підричників — заступник командира по боепостачанню (посада дуже важлива, якщо взяти до уваги, що від наявності зброї залежало зростання чисельності загону), найперший друг Олександра Миколайовича, інженер з Дніпропетровщини Павло Федорович Рева. Дедалі частіше й частіше виходили з розташування загону підричники — удвох, утрюх і більше. Йшли з тижневим запасом сухарів і десятима кілограмами толу, несучи загибель ворожим ешелонам.

Ще наприкінці грудня Військовий загін передав на Велику землю перші розвіддані про пересування військ і техніки противника шосейною дорогою і залізницею Почеп — Брянськ. Надалі радіограми до Москви відправлялися регулярно.

Трубчевською операцією завершив свою діяльність створений у Нерусі об'єднаний штаб. Загони О. М. Сабурова, І. Ф. Боровика, К. І. Погорелова та М. Й. Воронцова готувалися до виходу в північні райони Сумської області, а в південних районах Орловщини створювалося об'єднане командування загонів цієї частини Брянських лісів.

Партизанські формування, що діяли в Брянських лісах, склалися з чотирьох основних угруповань: південне (Суземсько—Трубчевсько—Навльське), північне (Дятьковське), північно-західне (Клетнянське) і південно-західне (Злинківсько-Климовсько-Новозибковське). Взимку 1941 — 1942 рр. партизанські загони всіх основних угруповань очистили від ворога великий район, відомий як Брянський партизанський край. Звичайно, межі його не залишалися незмінними. Ворогу вдавалося подекуди відвойовувати визволену місцевість. Однак протягом усієї війни залишалася неперепоною Малою землею радянська територія в південній частині Брянських лісів.

23 лютого в Красній Слободі відбулися урочисті збори, присвячені 24-й річниці Червоної Армії. Останнім на цьому мітингу виступив О. М. Сабуров.

— Перед тим, як зустрітися тут, — сказав він тоді, — ми пройшли велику школу страждань і досвіду. Не пошкодуємо ж сил, щоб повернути цей досвід ворогові на погибель, щоб прискорити нашу зустріч з Червоною Армією.

² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 219.

Того дня Військовий загін дістав нову назву і прийняв присягу.

У згадуваних уже мемуарах генерал Сабуров писав, що партизанські загоны — це своєрідні підрозділи армії, які б'ються з ворогом по другий бік фронту. Звісна річ, Олександр Миколайович прекрасно розумів, що форми і методи партизанської боротьби багато в чому відмінні від дій армійських частин. Однак зовсім не випадково головний загін сабуровського з'єднання був названий на честь 24-ї річниці Червоної Армії.

Від О. М. Сабурова на Великій землі вперше дізналися про дії ковпаківців і хінельських партизанів. Йому було дано розпорядження налагодити з ними зв'язок. І от наприкінці лютого разом з секретарем партійної організації загону П. Ф. Ревою та іздовим Петлахом Олександр Миколайович здійснив через нашіптовані поліцейськими постами степові села зухвалу санну «прогулянку» з Брянських лісів у Хінельські.

26 березня в Красній Слободі, у розташуванні загону імені 24-ї річниці Червоної Армії, відбулася нарада командирів і комісарів партизанських загонів, сформованих у сусідніх областях України. За пропозицією С. А. Ковпака керував нею ініціатор її скликання О. М. Сабуров. Обмінявшись досвідом боротьби, обговоривши питання взаємодії загонів, учасники наради висловилися за згуртування сил, організацію укрупнених формувань. Вони рекомендували, зокрема, загонам І. Ф. Боровика, М. Й. Воронцова, К. І. Погорєлова та О. М. Сабурова, які мали значний досвід спільних дій, сформувати партизанське з'єднання з повною централізацією керівництва. Відповідно до вказівок ЦК КП(б)У про активізацію партизанської боротьби у прилеглих до Брянського лісу Сумській і Чернігівській областях на нараді було вирішено атакувати гарнізони противника в південному напрямку.

Після наради до загону імені 24-ї річниці Червоної Армії приєдналися Сталінський та обидва харківські загоны. Командиром з'єднання, яке дістало назву «Група об'єднаних загонів України», став О. М. Сабуров, начальником штабу — І. І. Бородачов.

Олександр Миколайович завжди тепло згадував свого колишнього начштабу. Ще 1918 року вісімнадцятирічним юнаком Ілля Іванович вступив до лав Червоної Армії. На початку війни очолював штаб полку. У вересні 1941 року тримав оборону на річці Нерусі. Осколок міни тяжко поранив його в стегно. Потрапив до госпіталю, а потім у полон, звідки визволили його партизани Сабурова. Ілля Іванович мав спокійну вдачу, вмів з усіма знайти спільну мову і справу свою знав досконально, за що й користувався серед партизанів загальною повагою.

Незабаром до з'єднання увійшли й деякі загоны, що дислокувалися раніше в Хінельських лісах, — Червоний (командир — Л. Я. Іванов, комісар — М. Т. Лукашов) та Ямпільський (командир — С. М. Гнибіда, комісар — секретар РК КП(б)У Д. Д. Красняк). Свою назву ці загоны дістали від тих районів Сумської області, в котрих були організовані*. Навесні 1942 року в з'єднання влилися також створений наприкінці березня Середино-Будський загін (командир — І. Ф. Федоров, комісар — секретар райкому І. Д. Сень), відновлений у квітні Грем'яцький загін (командир — секретар РК КП(б)У С. К. Клименко)**, заново сформований на початку травня Хільчанський загін (командир — М. В. Таратута, комісар — С. Д. Сорока).

* Нині колишній Червоний район входить до складу Глухівського району Сумської області.

** Колишній Грем'яцький район входить тепер до Новгород-Сіверського району Чернігівської області.

Загальна кількість бійців у загонах з'єднання, які були сформовані в Орловській, Сумській, Чернігівській, а також Донецькій і Харківській областях, становила 1720 чоловік. ЦК КП(б)У схвалив дії партизанів, на чолі яких став О. М. Сабуров, і призначив П. Ф. Куманька комісаром нового з'єднання.

Створення такого великого формування переконливо свідчило про зростання партизанських сил, їх широку народну підтримку, а також про новий, вищий етап організації партизанського руху в роки війни.

Спочатку підрозділи Групи об'єднаних загонів України дислокувалися в лісах Суземського, Трубчевського і Середино-Будського районів. Там же проводилися й бойові операції. Крім того, кожний загін відправляв диверсійні групи на залізничні і шосейні шляхи.

У квітні 1942 року загін імені 24-ї річниці Червоної Армії вирушив з Красної Слободи на південь, а разом з ним і всі підрозділи, які входили до Групи об'єднаних загонів України. В написаних після війни книгах О. М. Сабуров присвятив Красній Слободі чимало схвильованих рядків. Та й чи могло бути інакше? Звідти підтримувався зв'язок з Москвою, там друкувалися листівки, в яких розповідалося про становище на фронтах. Туди звозили зібрану на полях битв зброю, там її самі ремонтували. Там розміщувався партизанський госпіталь. Там розроблялися плани визволення Суземки, Локтя, Трубчевська. І от — розставання. «До горла підкочується непроханий клубок; навіть, здається, що саме тут я народився, провів своє нелегке дитинство і вперше пізнав материнську ласку... Ні, куди б не закинула нас війна, не забути мені Красної Слободи — нашої маленької партизанської столиці»³, — писав О. М. Сабуров.

Вже в перший рік війни гітлерівському генштабу довелося розв'язувати, за висловом буржуазного історика Б. А. Хольмстона, оперативне рівняння з багатьма невідомими. Таким невідомим стала, зокрема, сила партизанської зброї, помножена на інтернаціональне братерство радянських людей. Яскравим проявом інтернаціональної співдружності патріотів Країни Рад у боротьбі проти фашистських загарбників була участь з'єднань українських партизанів під командуванням С. А. Ковпака та О. М. Сабурова у захисті Брянського краю.

Жорстокі бої розгорнулися в південному районі Брянських лісів улітку і восени 1942 року. Гітлерівцям, що намагалися розгромити народних месників, протистояли об'єднані партизанські загони під командуванням Д. В. Ємлютіна, з'єднання О. М. Сабурова і С. А. Ковпака та загони самооборони — загалом понад 30 тисяч чоловік. Втративши близько трьох з половиною тисяч солдатів і офіцерів, фашисти змушені були 3 жовтня 1942 року припинити наступальні дії. В запеклих боях зміцнювалася бойова дружба російських і українських братів. Багато українців стояло насмерть на Брянщині, багато росіян, що влилися у з'єднання Ковпака і Сабурова, безстрашно й самовіддано билися потім з ненависними загарбниками на Правобережній Україні.

Ще до виходу в рейд на правий берег Дніпра, в останні дні червня, сабуровці здійснили свій найглибший кидок на південь від Брянських лісів. В поході на Ямпіль, гарнізон якого налічував понад чотириста солдатів і офіцерів, брали участь загін імені 24-ї річниці Червоної Армії під командуванням П. Ф. Рєви, Ямпільський загін і група Середино-Будського загону. Загальне керівництво операцією здійснював О. М. Сабуров.

Найзапекліший бій під час цього походу відбувся на околиці с. Антонівки Ямпільського району 27 червня 1942 року.

³ Цит. за: Сабуров О. М. Відвойована весна. — К., 1972, с. 359—360.

Сабуров наказав без сигналу не стріляти, підпустити противника, який настував розгорнутим цепом, якнайближче. Партизани зачаїлися. Опустіли вулиці великого села. Лише високо в небі стугоніли мотори німецького літака. «Хоч би не до нас...», — майнула у багатьох тривожна думка. І ось тишу розітнула перша автоматна черга. Стріляли звідусіль: з-за хат, з дахів, з рівчаків, мало не з кожного, хоч трохи придатного для цього рубежу...

Через кілька хвилин поле було всіяне трупами ворожих солдатів.

В ніч на 28 червня сабуровці оволоділи Ямполем. Начальник фашистського гарнізону, дізнавшись про їх наближення, утік на мотоциклі в самій білизні. Партизани захопили величезні трофеї: склади із снарядами, толом, патронами і продовольством. Триста підвід вирушило з Ямполья на партизанські бази. І покотилася по землі українській слава про Сабурова та його побратимів.

Невдовзі після походу на Ямпіль у з'єднанні почала виходити газета «Партизан України», перейменована згодом у «Партизанську правду». Саме в ямпільській друкарні сабуровці здобули обладнання, якого їм бракувало для випуску газети.

З двома пам'ятними подіями була пов'язана в житті Олександра Миколайовича ямпільська операція. По-перше, напередодні він одержав поздоровчу урядову радіограму з нагоди присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 травня 1942 року цього високого звання були також удостоєні С. А. Ковпак, І. Й. Копьонкін та О. Ф. Федоров. По-друге, вся ямпільська операція пройшла з мінімальними для партизанів втратами — одним пораненим, що було предметом постійної гордості Олександра Миколайовича.

Невдовзі після рейду на Ямпіль, в ніч з 9 на 10 липня, сабуровці атакували і змусили відступити фашистський гарнізон у районному центрі Грем'яч Чернігівської області, що складався з кількох сотень окупантів та їх полигачів.

Здійснюючи наступальні операції в Сумській і Чернігівській областях, сабуровці разом з тим мали свій постійний оборонний рубіж. Він майже збігався з південним узліссям Брянських лісів, які служили природним прикриттям від ворожої авіації та важкої наземної військової техніки. Цей рубіж, утримуваний спільно з ковпаківцями і народними месниками Орловської області, був водночас південним кордоном визволеної ними території в південному масиві Брянських лісів. На початку літа 1942 року позиції сабуровського з'єднання проходили із заходу на схід через с. Нововасилівку, станцію Зноб, села Улицю, Білоусівку, Василівку. Перед його південними бойовими позиціями протікала річка Зноб — притока Десни. Праворуч від сабуровців розміщувався Трубчевський загін, яким командував Василь Іванович Кошелєв (у той час загін носив ім'я В. І. Чапаєва). Ліворуч були ковпаківці. Коли останні йшли рейдом по Сумщині, цей край оборони тримали орловські партизани. Як правило, всі загони сабуровського з'єднання мали свої райони оборони з чітко окресленим переднім краєм. Місця найвірогіднішої появи ворога були заміновані. Крім того, були споруджені дзоти, влаштовані завали й всілякі пастки-«сюрпризи» для ворожих танків і піхоти. Вздовж південного узлісся — від впадіння р. Знобівки у Зноб і далі на схід — перед кожним районом оборони цілодобово діяла система застав. У з'єднанні, що склалося в Брянських лісах, непохитно дотримувалися правила: незалежно від здійснюваних операцій партизанські загони мали завжди залишати частину своїх сил для захисту лісових оборонних рубежів.

Безперервно проводилася розвідка. Диверсійні групи, виділені всіма загонами з'єднання, активно «обслуговували» всі види шляхів: залізничні, шосейні, ґрунтові. Широко велася масова агітаційно-про-

пагандистська робота, в результаті якої у багатьох селах Хільчанського і Середино-Будського районів були створені групи місцевої самооборони (невдовзі вони влилися в з'єднання). Влітку 1942 року Хільчанський і Середино-Будський загони, наприклад, налічували по кілька сотень бійців і командирів кожний.

Протягом усього літа в Нововасилівці Хільчанського району Сумської області розміщувався штаб Групи об'єднаних загонів України, очолюваної Олександром Миколайовичем Сабуровим, Порфириєм Хомичем Куманьком та Іллею Івановичем Бородачовим. Жартома, але не без гордості, партизани називали це село «другою Москвою». Бо їм глибоко закарбувалися в пам'яті ті зимові дні, коли в бою, натискуючи на спуск гвинтівок, вони вигукували: «Ну що, взяли Москву?» А через півроку, вже не в глибині Брянських лісів, а на межі з чистим полем, перекриваючи шлях броньованим хрестоносним танкам до Нововасилівки, народні месники так само запально приказували: «От вам, гади, друга Москва!»

Виявивши, що сабуровці, проводячи грем'яцьку операцію, перекинули туди свої основні сили і тим самим ослабили оборонний рубіж, гітлерівці при підтримці десяти середніх і легких танків, що прибули з Новгорода-Сіверського, о 7 годині ранку 10 липня 1942 року розпочали з боку Зноб-Трубчевської наступ на вузькій ділянці фронту вздовж залізничного полотна. Вони розраховували при підтримці танків пробитися в північно-західному напрямку вздовж лінії залізниці до Десни, а потім наступом з тилу знищити партизанів в межиріччі Зноби й Десни.

При підході до р. Зноб три ворожі танки підірвалися, решта повернула назад, сподіваючись знайти обхідні шляхи. Ворожа піхота, розгубившись, залягла.

У цей час з Грем'яча повернулися основні сили партизанів з гарматами, мінометами і станковими кулеметами.

Трохи оговтавшись від першої невдачі, фашисти з галасом кинулися в «психічну» атаку через мілководну Зноб. Їх відділяло від партизанів якихось вісімдесят-сто метрів. Сабуровці відкрили вогонь з усіх видів зброї. Це було для фашистів несподіванкою і викликало повне замішання. Почулися крики й стогін поранених, які падали прямо в воду, лайка офіцерів, що силою намагалися зупинити солдатів, котрі тікали. Атака захлинулася.

Три дні тривали бої. За цей час було виведено з ладу шість ворожих танків. 12 липня партизанські позиції біля станції Зноб бомбардувала ворожа авіація. Один з літаків був збитий з великокаліберного кулемета.

13 липня противник, втративши до двохсот солдатів і офіцерів, змушений був відмовитись від спроб заволодіти партизанськими позиціями і відійшов у південно-східному напрямку, на Зноб-Новгородську. Танки, що залишилися на полі бою, партизани знищили з 45-міліметрових гармат.

Розлютовані впертим опором партизанів, окупанти вирішили створити довкола Брянських лісів зону випаленої землі. Цей бузвірський задум вони здійснювали у липні 1942 року. В одному тільки Хільчанському районі Сумської області з 20 населених пунктів було спалено 14. На місцях недавніх осель стирчали лише обвуглені димарі. Хто тільки міг, йшов у ліс під захист партизанів. Усі чоловіки, здатні носити зброю, вступили до загонів народних месників.

26 липня, о 5 годині ранку, після двогодинної артилерійської підготовки гітлерівці вдалися до нової спроби зламати партизанську оборону на ділянці, яку утримувало сабуровське з'єднання. Головний удар знову завдавався у напрямку станції Зноб та с. Нововасилівки вздовж залізничного полотна. Коли першу атаку було відбито, ворог

повторив артпідготовку. В хід було пущено й авіацію. Літаки шугали над бойовими порядками народних месників, скидаючи бомби, міни, а також бочки з повибиваними днищами, які мали настрашити партизанів своїм несамовитим виттям. Потім під прикриттям танків чотирма ешелонами посунула піхота. Зав'язався запеклий бій, що тривав з 9 до 12 години і нерідко переходив у рукопашні сутички. Врешті-решт ворог відкотився в напрямку Зноб-Трубчевської, залишивши на полі бою понад сто вбитих, а також шість танків, дві гармати, вісім кулеметів, багато боеприпасів і навіть штабні документи.

31 серпня під прикриттям авіації і танків противник знову рушив у наступ по лініях Навля — Локоть та Севськ — Середина-Буда — Жихів — Зноб-Новгородська — Вітебля — Радутино. Почалися жорстокі бої.

Сабуровці й ковпаківці по кілька разів на день відбивали атаки ворога. Фашистам не вдалося прорвати їх лінію оборони. Тільки в окремих місцях партизани перейшли на інші, завбачливо підготовлені рубежі.

Протягом усього часу перебування штабу з'єднання на південній околиці Брянських лісів О. М. Сабуров підтримував тісний зв'язок із штабом Д. В. Ємлютіна, який розміщувався спочатку в Мальцевці, а на початку липня перебрався у велике село Смеліж Суземського району. На північ від Смеліжа, як і від Красної Слободи, впродовж десятків кілометрів не було жодного населеного пункту, а лише віковічний дрімучий ліс. Неподалік від Смеліжа, в заплаві Неруси, згодом був створений партизанський аеродром. Контакти між обома штабами здійснювалися через офіцерів зв'язку. Долаючи верхи на конях по 70—80 кілометрів, вони доставляли потрібні документи.

Велике значення в єднанні сил партизанів Орловської і суміжних з нею українських областей мала перша партійна конференція народних месників. Вона відбулася 23 серпня 1942 року в лісництві «Речиця» під Трубчевськом. Партизанів України представляли на ній С. А. Ковпак і О. М. Сабуров. Участь у роботі цієї конференції командирів двох найбільших українських партизанських з'єднань, двох Героїв Радянського Союзу знову засвідчила непорушне братерство російських і українських партизанів, що пліч-о-пліч, не на життя, а на смерть билися з ненависним ворогом.

22 вересня 1942 р. з Нововасилівки у смеліжський штаб було відправлено листа, в якому сабуровці у зв'язку з виходом в новий район дислокації просили об'єднані партизанські загони групи районів Орловської області терміново, не пізніше 28 вересня зайняти оборону на ділянках, які вони залишали.

Сабуровці спільно з ковпаківцями готувалися тоді до кількасоткілометрового рейду на Правобережну Україну, який відкрив нову сторінку в історії партизанського руху — масової рейдової війни.

(Далі буде).

І. М. БРЕЧАК (Київ)

ГЕНІАЛЬНИЙ ТВІР МАРКСИЗМУ

(До 100-річчя
виходу книги Ф. Енгельса
«Походження сім'ї,
приватної власності і держави»)

«Я сподіваюсь, що в питанні про державу ви ознайомитеся з твором Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Це — один з основних творів сучасного соціалізму, в якому можна з довір'ям поставитись до кожної фрази, з

довір'ям, що кожна фраза сказана не навмання, а написана на основі величезного історичного і політичного матеріалу»¹, — говорив В. І. Ленін у своїй лекції про державу, яку він прочитав у Свердловському університеті 11 липня 1919 р. Праця Ф. Енгельса, рекомендована Володимиром Іллічем своїм слухачам, знаменувала собою дальший ступінь у розвитку марксистської думки. У ній Енгельс значно збагатив марксистське вчення про суспільно-економічні формації, про виникнення й розвиток сім'ї, класів, держави.

Ф. Енгельс виконав таким чином заповіт К. Маркса, який збирався написати подібну працю. К. Маркс склав з цією метою докладний конспект книги американського вченого Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство», однак не встиг здійснити задуманого, і матеріал цей був використаний Ф. Енгельсом у його праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави», сторіччя з дня виходу якої відзначає радянська і вся світова громадськість. За словами Ф. Енгельса, «Морган у межах свого предмета самостійно знову відкрив марксове матеріалістичне розуміння історії»².

Праця Ф. Енгельса досить невелика за обсягом, але настільки змістовна, що вона по праву увійшла до золотого фонду марксизму. В ній, наголошував В. І. Ленін, «...з повною ясністю висловлена основна ідея марксизму в питанні про історичну роль і про значення держави»³.

Спираючись на величезний фактичний матеріал, ретельно використовуючи всі досягнення сучасної йому етнографії і археології, Енгельс не тільки вперше в історії науки дав дійсно наукове висвітлення надзвичайно складних питань історії людського суспільства в початковий період його існування, а й розкрив величні перспективи дальшого розвитку людства, накреслив контури нового суспільного ладу грядущих поколінь.

Перше видання книги «Походження сім'ї, приватної власності і держави» вийшло в світ німецькою мовою у Цюриху на початку жовтня 1884 р. За життя автора вона витримала кілька видань у Німеччині, а також різними мовами в інших країнах Європи, Азії, Америки. Група «Визволення праці» планувала випустити цей твір російською мовою. Про це писала В. Засулич Ф. Енгельсу в листі від 5 жовтня 1884 р. Перекладати його вона збиралася сама. Однак з якихось, поки що невідомих, причин, задум цей не було здійснено. Російською мовою праця побачила світ лише через 10 років, у березні 1894 р., в перекладі М. О. Іванова, тиражем 1030 примірників. Незабаром її було перевидано. А в наступному 1895 р. вийшло нове видання більшим тиражем, і

¹ Ленін В. І. Про державу.— Повне збір. творів, т. 39, с. 63.

² Енгельс Ф. Карлу Каутському в Цюрих.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 91.

³ Ленін В. І. Держава і революція.— Повне збір. творів, т. 33, с. 6—7.

весь він розійшовся дуже швидко. У журналах «Русское богатство», «Русская мысль», «Мир Божий», «Этнографическое обозрение» з'явилися рецензії на книгу, всі негативні. «Критики» побачили в цій праці лише резюме книги Морган і виявилися зовсім неспроможними збагнути її суть, зрозуміти її величезне наукове значення. У праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» В. І. Ленін дав відсіч цим «критикам» і вказав на їх політичну сліпоту⁴.

За сто років, що пройшли з часу опублікування книги Л. Морган «Стародавнє суспільство» і праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», етнографічна й археологічна науки нагромадили величезний матеріал з історії роду, шлюбу та сім'ї, який не був і не міг бути відомий ні Моргану, ні Енгельсу. Однак основні принципи положення цих великих учених не тільки лишилися непорушними, а й дістали блискуче підтвердження в даних науки ХХ ст. Багаторазові спроби ревізіоністів — від Гайндмана, Кунова й Михайловського до сучасних буржуазних соціологів — спростувати або принизити геніальну працю Ф. Енгельса зазнали повного краху.

Твір Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» складається з дев'яти розділів. Починається він загальною характеристикою трьох історичних епох — дикунства, варварства і цивілізації. При цьому перші дві епохи відносяться до первісного суспільства, тоді як остання охоплює всю так звану писану історію, тобто від часів Стародавнього Сходу до наших днів.

Ще на початку своєї спільної діяльності К. Маркс і Ф. Енгельс у праці «Німецька ідеологія» проголосили, що економічною основою первісних суспільств була колективна власність на засоби виробництва*. У своєму пізнішому дослідженні Ф. Енгельс переконливо підтвердив і заново обґрунтував цю тезу. Одночасно він розв'язав у ньому буржуазну теорію про непохитність приватної власності й класів, про «надкласовий» характер держави і довів, що держава як інститут з'являється тільки на певному ступені суспільного розвитку, і не в силу завоювання одного племені іншим, а через глибокі внутрішні причини. І знадобилася вона для того, відзначає Ф. Енгельс, щоб клас власників засобів виробництва мав можливість силою підкорити собі пригноблений клас. Головним матеріальним елементом держави є армія і поліція, спрямовані проти експлуатованого народу. Ф. Енгельс дійшов незаперечного висновку: «Класи зникнуть так само неминуче, як неминуче в минулому вони виникли. Із зникненням класів неминуче зникне держава. Суспільство, яке по-новому організує виробництво на основі вільної і рівної асоціації виробників, відправить усю державну машину туди, де їй буде справжнє місце: в музей старовини, поруч з прядкою і з бронзовою сокирою»⁵. Своє видатне дослідження Енгельс завершує пророчими словами американського вченого Морган: «Демократія в управлінні, братерство всередині суспільства, рівність прав, загальна освіта освящать наступний, вищий ступінь суспільства, до якого безперервно прагнуть досвід, розум і наука. Воно буде відродженням — але у вищій формі — свободи, рівності і братерства стародавніх родів»⁶.

Праця Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» ніскільки не втратила свого значення і в наші дні. Більше того, вона як ніколи актуальна в ідеологічній боротьбі на сучасному етапі світового визвольного руху і перебуває на озброєнні робітничих і комуністичних партій. Сучасні апологети буржуазного суспільства не заперечують то-

⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 11, с. 140, 150—151.

* Праця «Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків» написана К. Марксом і Ф. Енгельсом в 1845—1846 рр., однак опублікувати її їм не вдалося.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 167.

⁶ Там же, с. 171.

го, що держава виникла з появою класів. Однак вони твердять, що остання виникла не як апарат насильства одного класу над іншим, а як орган примирення класових суперечностей. При цьому буржуазні ідеологи настійливо пропагують теорію, на противагу марксистсько-ленінському вченню, згідно з якою сучасні капіталістичні держави нібито дедалі більше перетворюються в засіб «трансформації» капіталізму, в орган загальнонародного самоуправління, і, таким чином, питання про знищення буржуазної держави відпадає саме по собі. Нові умови високоіндустріальної епохи, намагаються довести вони, виключають будь-який перехідний період, а тим більше у вигляді диктатури пролетаріату.

Сучасні ревізіоністи і реформісти вдаються до брехливих вигадок про те, що досвід Радянського Союзу начебто спростовує вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про роль диктатури пролетаріату в перехідний період, оскільки, бачте, за час, що пройшов після її встановлення, робітниче-селянська держава не виявила ніяких ознак відмирання, а навіть навпаки — держава посилилася. Вони виводять цей висновок на основі кількісного зростання армії й міліції, наявності паспортної системи тощо. У зв'язку з такими абсурдними «теоретичними міркуваннями» слід ще раз наголосити, що К. Маркс і Ф. Енгельс створювали своє вчення про державу і умови її відмирання в період домонополістичного капіталізму, вважаючи, що пролетарська революція і перемога соціалізму стануться одночасно в переважній більшості цивілізованих країн. І тому Ф. Енгельс у своїй книзі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» стверджував, що держава почне відмирати одразу, як тільки буде встановлено диктатуру пролетаріату й ліквідовано експлуаторські класи. Справді, для того часу це положення було правильним. Але внаслідок нерівномірності розвитку капіталізму на його вищій стадії перемога соціалізму стала можливою в окремо взятій країні. Цю ідею висунув В. І. Ленін у працях «Про лозунг Сполучених Штатів Європи», «Воєнна програма пролетарської революції» та «Держава і революція», де вичерпно розкрив питання про ліквідацію класів і державу в період перемігшого соціалізму й довів, що при соціалізмі ще існуватиме необхідність у державі. Держава, вчить Володимир Ілліч, збереже за собою функцію захисту соціалістичного суспільства доти, доки не буде знищена небезпека агресивних нападів з боку імперіалізму. Однак усе це ніскільки не применшує історичного значення праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Вона продовжує служити невичерпним джерелом творчого марксизму і залишається одним з найбільш яскравих і повчальних прикладів дослідження минулого людського суспільства з позицій історичного імперіалізму. Твір «Походження сім'ї, приватної власності і держави» дає сучасним комуністичним і робітничим партіям вихідні теоретичні положення для визначення політики робітничого класу щодо держави, для розуміння об'єктивного процесу розвитку від держави до недержави. Відмирання держави — це діалектичний процес переходу від державного управління до суспільного самоуправління. «Для повного відмирання держави, — відзначається у Програмі КПРС, — необхідне створення як внутрішніх — побудова розвинутого комуністичного суспільства, так і зовнішніх умов — перемога і зміцнення соціалізму на міжнародній арені»⁷.

Праця Ф. Енгельса є зразком глибокого теоретичного дослідження історичних проблем, органічно пов'язаних з сучасною революційною боротьбою робітничого класу в усьому світі. Цілком зрозуміло, чому вона набула такого широкого розповсюдження. За даними Всесоюзної Книжкової Палати за період з жовтня 1917 р. по 1 липня 1983 р. цей твір витримав 146 видань 46-ма мовами народів СРСР і зарубіжних країн загальним тиражем 5 млн. 775 тис. 700 примірників.

М. Я. ПОПОВ (Москва)

⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1977, с. 97.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВОЄННІ МЕМУАРИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Мемуари — важливе історичне джерело, якому належить чільне місце в практиці науково-дослідної роботи. Значення сконцентрованого в них великого практичного досвіду важко переоцінити. В. І. Ленін розглядав мемуари як скарбницю достовірних і надзвичайно цікавих фактів, ознайомлення з якими є дуже корисним для справи соціалізму. Він висловив побажання, «...щоб якнайбільше число працівників, які діяли в масі і з масою, у справжній гущі живого життя, взяли за опис свого досвіду»¹.

Нині в арсеналі дослідника — тисячі мемуарів, у яких глибоко і всебічно розкрито бойовий і трудовий подвиг радянського народу, осмислюються важливі моменти історії партії, містяться широкі теоретичні узагальнення.

Помітне місце в радянській мемуаристиці належить военним мемуарам. Важливе значення мають вони для виховання трудящих, воїнів армії і флоту «...в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордого почуття приналежності до єдиної великої Радянської Батьківщини»², на необхідності чого з особливою силою наголошувалося на XXVI з'їзді КПРС. Военні мемуари значно розширюють джерельну базу історичної науки. З точки зору обсягу і важливості інформації, що міститься в них, цей вид спогадів відзначається рядом достоїнств і відкриває перед дослідником додаткові можливості для ґрунтовнішого розкриття багатьох питань.

Военні мемуари значно доповнюють відомості, зосереджені в численних опублікованих і неопублікованих джерелах. У цілому ряді випадків вони фіксують те, що не могло знайти відображення в жодному документі. Так, Маршал Радянського Союзу К. О. Мерецков писав у своїх спогадах: «Ми не посилали ніяких письмових директив та інших документів про підготовку операцій. Усі розпорядження віддавалися усно і лише особисто членам військових рад армій і командирам корпусів, які викликалися для цього безпосередньо в штаб фронту... Ця обставина нині певною мірою ускладнює военним історикам відтворення за архівними матеріалами повної картини подій, що відбувалися»³. Безумовно, що роль мемуаристів у зв'язку з вищезазначеним надзвичайно велика. Нерідко тільки вони можуть допомогти відновити відсутні ланки в ланцюгу здійснюваних істориками наукових пошуків.

Военні мемуари — багатопланове джерело. Їх створюють люди, які свого часу займали різні посади — від рядового до головнокомандуючого; командири, політпрацівники, офіцери штабів; представники різних родів військ. Часто одну й ту саму подію історик може побачити очима солдата і генерала, прочитати, як оцінювали її люди різних військових професій. Все це допомагає збагатити висвітлення окремих

¹ Ленін В. І. Маленька картинка для з'ясування великих питань.— Повне зібр. творів, т. 37, с. 390.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 68.

³ Мерецков К. А. На службі народу: Страницы воспоминаний.— М., 1968, с. 306.

питань чи їх аспектів важливими характерними деталями, уникнути схематизму в дослідженні, що й зумовлює посилення уваги науковців до воєнних мемуарів, особливо нині, в період підготовки до 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Однак спогади — це досить складне історичне джерело як з погляду процесу та умов його виникнення, так і за своїм змістом. Їх авторам, цілком природно, притаманна суб'єктивність у відборі, опису та інтерпретації фактів. Через обмежені можливості людської пам'яті в спогадах можуть траплятися різного роду неточності. Така специфіка цього джерела вимагає всебічного аналізу та оцінки його об'єктивних можливостей наукового використання. Безумовно, це неможливо як слід здійснити без спеціальної методики роботи над воєнними мемуарами.

В ряді праць радянських учених міститься розробка наукових методів вивчення та визначення джерельної цінності мемуарів⁴. Висновки, зроблені істориками, можуть використовуватися і в роботі над воєнними мемуарами, хоч останні як історичне джерело мають свої відмітні риси, які не можна не враховувати.

Безумовним є й те, що використання воєнних мемуарів не лише збагачує зміст історичного дослідження, а й сприяє виробленню теоретичних положень, що озброюють методами підходу до цього роду джерел. Певну джерелознавчу цінність становить ряд статей, присвячених аналізу тих чи інших мемуарів і підбірок спогадів, вміщених на сторінках «Военно-исторического журнала»⁵.

Найпоширенішими є мемуари, написані особисто сучасниками або учасниками тих чи інших подій, так звані авторські спогади. До них, зокрема, належать мемуари М. В. Фрунзе, Г. К. Жукова, І. Х. Баграмяна, О. М. Василевського, І. С. Конєва, С. М. Штеменка, Й. Е. Якіра та багатьох інших авторів⁶. Дослідники повинні також пам'ятати про численні матеріали мемуарного характеру, вміщені в газетах і журналах, зосереджені у рукописних відділах бібліотек і музеїв, в архівах.

У спогадах розповідь концентрується навколо автора, а тому вони неминуче суб'єктивні. Однак суб'єктивний матеріал, враховуючи лєнінську думку про те, що *«найбагатшим є найбільш конкретне і найбільш суб'єктивне»*⁷, має велике значення для дослідника і робить мемуари особливим аналітичним джерелом.

Свідчення мемуаристів, незалежно від їх посади і військового звання, є в основному близькими до об'єктивної істини, оскільки, відтворюючи минуле, автори спогадів спираються на зафіксовані історією конкретні результати. Звичайно, не слід забувати, що людська пам'ять, яка є головним джерелом спогадів, нерідко зазнає негативного впливу часу, а це призводить до появи в мемуарах різного роду неточностей, помилок, перебільшень при висвітленні подій і фактів. Саме тому

⁴ Голубцов В. М. Мемуары как источник по истории советского общества.— М., 1970.— 112 с.; Варшавчик М. А. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС: (Введение в историко-партийное источниковедение).— М., 1967, с. 103—110; Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС.— М., 1973, с. 314—327; Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР. Период империализма (конец XIX в.— 1917 г.).— М., 1962, с. 373—437; Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник.— М., 1959.— 80 с.; Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР. Советский период.— М., 1976, с. 243—273.

⁵ Военно-исторический журнал, 1960, № 2, с. 108—112; 1973, № 5, с. 101—109; 1973, № 12, с. 96—103; 1976, № 11, с. 99—105; 1981, № 8, с. 79—82 та ін.

⁶ Фрунзе М. В. Памяти Перекопа и Чонгара: Страница воспоминаний.— В кн.: Избранные произведения.— М., 1977, с. 87—97; Жуков Г. К. Воспоминания и размышления.— М., 1969.— 733 с.; Баграмян И. Х. Так начиналась война.— М., 1971.— 512 с.; Василевский А. М. Дело всей жизни.— М., 1975.— 607 с.; Конєв И. С. Записки командующего фронтом. 1943—1944.— М., 1972.— 368 с.; Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны.— М., 1975.— 486 с.; Якир И. Воспоминания о гражданской войне.— М., 1957.— 40 с.

⁷ Лєнін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 197.

В. І. Ленін вважав за необхідне звертати увагу на специфічні особливості тих місць своїх праць, що були написані на основі пам'яті⁸.

Досить поширені також мемуари в літературному запису чи обробці. Вони є результатом усної розповіді учасника подій, яку потім обробляє письменник, або ж їх спільної праці над спогадами і документами. За участю професійних літераторів написано цілий ряд мемуарів⁹. Завдання письменника полягає насамперед у поліпшенні стилю спогадів без втручання в їх зміст. Однак на практиці він може впливати на процес створення мемуарів значно активніше. Щоб надати їм більш довшеної форми, літератор нерідко вдається до різного роду художніх прийомів у зображенні дійсності, намагається зробити спогади більш захоплюючими і іноді може обмежувати автора умовами свого творчого задуму. Це, звичайно, зовсім не означає, що художню форму викладу слід розглядати як недолік мемуарів. Навпаки, літературні записи спогадів користуються значною популярністю у читачів. Творчу співдружність письменників і мемуаристів можна лише вітати. Однак історикам, що працюють з такого роду мемуарними матеріалами, необхідно ретельно виявляти ступінь участі письменника-професіонала у їх створенні. Лише при такому підході можна відокремити художній вимисел від історичної правди, визначити зміст матеріалу, що належить безпосередньо автору.

В практику діяльності радіо, телебачення, музеїв історії Великої Вітчизняної війни та військових округів, кімнат бойової слави військових формувань широко увійшло використання стенограм, звуко- та фонозаписів спогадів. У більшості випадків вони створюються з ініціативи спеціальних комісій, архівів, музеїв, відповідних редакцій. Організатори зустрічей з учасниками подій, безсумнівно, справляють вплив на їх розповіді, визначаючи тему спогадів, коло питань, які потрібно висвітлити. Як наслідок цього творчий підхід до розкриття подій минулого мемуаристом, його ініціатива сковуються. Окремі з якихось причин призабуті факти автор спогадів може висвітлити слабо, а події, що свого часу мали велике значення і запам'яталися йому, для того, хто веде бесіду, часом здаються незначними і залишаються незафіксованими.

У спогадах, записаних за допомогою технічних засобів і систем стенографії, як правило, немає того масштабу узагальнень і глибини аналізу фактів і подій, які властиві двом першим формам мемуарів. Для цього потрібна тривала і копітка синтезуюча та аналітична робота авторів. І все ж стенограми, звуко- та фонозаписи мемуарного характеру містять важливий фактичний матеріал і є цінним історичним джерелом. Для їх ширшої популяризації було б доцільним видати спеціальні покажчики.

Важливим етапом джерелознавчого аналізу воєнних мемуарів є вивчення особи їх автора. Воно передбачає, зокрема, з'ясування світогляду, біографічних даних мемуариста до описуваних ним подій і його місця в них, а також вивчення впливу дальшого життєвого шляху автора на еволюцію його поглядів, на ставлення до окремих осіб, їх дій тощо. Одержані відомості дають змогу глибше судити про ступінь

⁸ Див., наприклад: Ленін В. І. Розповідь про II з'їзд РСДРП.— Повне збір. творів, т. 8, с. 5.

⁹ Андрющенко Н. А. Дунайские волны. Литзапись Н. Сердюкова.— Львов, 1967.— 112 с.; Бачурин А. П. Фронтовые записки политработника. Литобработка А. А. Лукьянова.— М., 1962.— 112 с.; Бабаджанян А. Х. Дороги победы. Литзапись Я. Садовского.— М., 1972.— 288 с.; Веденин А. Я. Годы и люди: Воспоминания. Литзапись Н. Д. Бочина.— М., 1964.— 205 с.; Людников И. И. Дорога длиною в жизнь. Литзапись С. Д. Глуховского.— М., 1969.— 180 с.; Пенёжко Г. И. Записи советского офицера. Литобработка Е. М. Герасимова.— М., 1957.— 514 с.; Соловьёв В. К. Под Наро-Фоминском. Литобработка А. Субботина.— М., 1966.— 192 с.

повноти, достовірності й методологічної зрілості мемуарів, допомагають визначити найбільш цінне в них — особисті спостереження, враження і висновки автора. Саме цей матеріал характеризує мемуари як історичне джерело.

Важливо знати біографічні дані не лише мемуаристів, а й інших персонажів спогадів. Це допоможе розпізнати схильність окремих авторів до самовихваляння чи перебільшення заслуг людей, про яких вони пишуть. Звичайно, такі випадки рідкісні, але з ними ще доводиться зштовхуватися при роботі над військовими мемуарами. У нашій пресі наводилися приклади подібних випадків¹⁰.

Слід враховувати й те, що автори деяких мемуарів, навпаки, забувають або не хочуть показувати заслуг окремих осіб, всіляко підкреслюють їх недоліки і помилки. У таких випадках дослідникові необхідно проаналізувати доказовість свідчень мемуариста. Відтворення на основі цілого комплексу джерел (автобіографій, анкет, службових характеристик, нагородних листів, свідчень інших сучасників тощо) діяльності певної особи дає можливість побачити правильність чи хибність тверджень автора спогадів, розкрити суть і джерела його помилок.

Саме такого підходу до характеристики людей вчив В. І. Ленін. Він завжди давав вичерпну об'єктивну оцінку діяльності навіть найсуперечливіших осіб¹¹.

Завданням дослідника є також обов'язкове виявлення додаткових джерел, використаних мемуаристом при написанні спогадів. Відомо, що багато військових мемуарів створюються на широкій джерельній базі. Однак мотиви використання джерел бувають різними. Здебільшого за їх допомогою автори активізують свою пам'ять, підтверджують ті чи інші факти. Іноді ж, використовуючи відомості, почерпнуті в інших джерелах, мемуаристи виходять за рамки подій, учасниками яких вони були. В таких випадках у спогадах неминуче з'являються елементи або дослідницької літератури, або художньо-документальних творів, або того й іншого разом. Цілком очевидно, що знання додаткових джерел, використаних автором спогадів, допоможе науковцю виділити в них другорядний, не обов'язковий для цього жанру матеріал.

Іноколи в мемуарах наводиться значна кількість статистичних даних без посилань на їх джерела. Трапляється, що ці матеріали є наслідком некваліфікованого узагальнення або групування авторами різних даних. Так, у цікавому для дослідника збірнику спогадів «Подих перемоги» допущена серйозна помилка. У книжці сказано, що під час Східно-Пруської операції була розгромлена група фашистських армій «Центр» у кількості 40 дивізій¹². Тим часом, як свідчить одне з фундаментальних історичних досліджень, в цій операції було знищено 25, а розгромлено 12 ворожих дивізій¹³. Тому до статистичних матеріалів, що містяться в мемуарах, слід підходити критично, уважно перевіряти їх, використовуючи першоджерела.

¹⁰ Гуляев Н. Н. Фальшивая книга. — *Вопр. истории КПСС*, 1960, № 5, с. 152—154; Блиннов А. М. Забывчивость или вымысел. — Там же, с. 154, 155; Лукиншев А., Шаумян С., Щепров С. Мемуарная литература и историческая правда. — *Коммунист*, 1959, № 11, с. 107—112; Пахмуры П. О руководстве антиколчаковским восстанием в Семипалатинске. — *Партийная жизнь Казахстана*, 1962, № 12, с. 48—53; Носков И., Горб М. Домыслы принижают подвиг. — *Военно-исторический журнал*, 1981, № 8, с. 79—82; Кирьян М. Достоверность и поучительность: Заметки о военно-мемуарной литературе. — *Красная звезда*, 1981, 1 февр.

¹¹ Див. наприклад: Ленін В. І. Пам'яті тов. Прош'яна. — *Повне збір. творів*, т. 37, с. 368—369.

¹² Дыхание победы. Сост. Е. Сахаров. — Калининград, 1970, с. 5.

¹³ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945: Краткая история. — М., 1970, с. 476.

Діалектика пізнання, як відзначав В. І. Ленін, має безліч «...відтінків усякого підходу, наближення до дійсності»¹⁴. Отже, елемент відносності є в будь-якому знанні. Цілком очевидно, що і в мемуарах відображення подій не може бути представлене в усій їх повноті і взаємозв'язках. Адже кожний автор бачив лише певну частину загальної картини подій. Він не може знати про всі супутні та суперечні їм обставини, що знаходилися за межами його компетенції, і тому інколи просто не в змозі дійти правильних висновків. Характерний щодо цього приклад наводить у своїй книзі «Спогади і роздуми» Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, аналізуючи мемуари, в яких ставилося запитання: чому Ставка не дозволила командуванню 1-го Білоруського фронту після виходу його військ у перших числах лютого 1945 р. до Одеру розвивати безперервний наступ на Берлін. Безумовно, наступальний порив радянських військ був високий. Однак для того, щоб завершити розгром фашистського звіра, необхідно було провести перегруповання військ, підтягти тил, що відстав в результаті наступу фронту. Резерви останнього вичерпалися, а розтягнуті комунікації не давали змоги своєчасно постачати війська боеприпасами та іншими матеріально-технічними засобами. Дальший наступ, і це розуміли в Ставці, міг зірватися¹⁵.

Успіх мемуариста багато в чому залежить від повноти висвітлення в його спогадах саме тих фактів, що характеризують основні риси явищ і процесів, свідком яких він був, а також від того, наскільки правильно вдасться встановити їх ієрархію та взаємну підпорядкованість. На думку автора мемуарів, він відбирає найбільш головне й істотне, що в цілому дає йому можливість правдиво, з усією повнотою відтворювати історичне минуле. Однак тут нерідко дає про себе знати суб'єктивний момент. У світлі особистої оцінки мемуариста незначні факти можуть здатися домінуючими, а головні — другорядними, що, у свою чергу, може призвести до помилкових висновків, вплинути на повноту відображення дійсності. Це ще раз свідчить, що до мемуарів слід підходити з позицій наукової критики, використовувати їх у комплексі з іншими джерелами, які не тільки доповняють спогади, а й послужать засобом перевірки даних, що містяться в них.

Трапляються мемуари, в яких не завжди об'єктивно висвітлюються бойові дії сусідніх частин і з'єднань, перебільшується роль окремих родів військ і значення подій, учасниками яких були автори, деякі питання викладаються з суб'єктивістських позицій. На це, зокрема, вказувалося в ряді публікацій «Военно-исторического журнала»¹⁶. Звідси можна зробити висновок, що для правильної, науково об'єктивної оцінки мемуарів необхідно добре знати роль і місце військового формування, про яке йде мова, в описуваних подіях, розуміти значення цих подій для ходу війни чи для будівництва і зміцнення Збройних Сил СРСР.

Аналізуючи воєнні мемуари, дуже важливо визначити, коли вони були написані. Час — це фактор, який справляє багатоплановий вплив на процес створення мемуарів, а отже й на їх зміст. По-перше, він досить своєрідно позначається на пам'яті мемуариста. Спогади, написані відразу після подій, добре передають конкретні деталі і факти, безпосередні враження. З часом конкретність відтворення минулого втрачається. Однак історична дистанція дає змогу краще, рельєфніше

¹⁴ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 303.

¹⁵ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления, с. 605—613.

¹⁶ Кузнецов И. За точность военно-исторических фактов. — Военно-исторический журнал, 1960, № 2, с. 108—112; Огарев П. Великая Отечественная война в воспоминаниях участников (военные мемуары 1966—1972). — Там же, 1973, № 5, с. 101; Полушкин М. Битва за Москву в воспоминаниях участников. — Там же, 1973, № 12, с. 97, 103.

побачити і виділити головне, глибше зрозуміти зв'язки висвітлюваних подій з іншими процесами і явищами. Про наявність цих зв'язків мемуарист раніше міг не знати зовсім, і вони розкрилися перед ним лише з висоти нової епохи.

По-друге, знання часу написання мемуарів дає можливість судити про стан археографічних та інших наукових праць, що стосуються описаних у спогадах подій. Зрозуміло, що учасники громадянської війни, створюючи спогади в 20-і роки, не могли свій особистий досвід звірити з науково об'єктивними дослідженнями, ознайомитися з широким колом джерел, щоб утвердитися в своїх поглядах на ряд питань. На цей час багато проблем залишалося невивченими, збірників документів було видано мало, архіви ще не встигли впорядкувати і доступу до них майже не було. Аналогічні умови роботи склалися й для учасників Великої Вітчизняної війни, які писали мемуари у воєнний час та в перші повоєнні роки.

Цілком можливо, що багато деталей і фактів, яких автори не розуміли, а тому могли висвітлити їх необ'єктивно, взагалі виключалися ними з розповіді. Деякі мемуаристи, намагаючись зробити висновок та узагальнення лише на основі особистої практики, могли допускати неточності. І все ж мемуари, написані безпосередньо по слідах подій, найбільш цінні для істориків. В них найповніше відбилася думка автора, його спостереження.

Очевидно, дослідникові слід враховувати й інші фактори, що впливають на зміст мемуарів. Наприклад, у 50-і роки відстоювалася думка про те, що, мовляв, дотримуватися вимоги достовірності в мемуарах учасників Великої Вітчизняної війни не обов'язково. М. Н. Чорноморський з цього приводу зазначав: «Не лише письменники, які робили літературний запис, але навіть учасники війни — автори спогадів — нерідко почали підходити до своїх спогадів як до літературної творчості, допускаючи вільності у викладі фактів і відстоюючи своє право на вимисел»¹⁷.

У певний час під впливом суб'єктивних факторів можливість висловлювати у спогадах особисті погляди була обмежена. В основному видавалися мемуари, що відображали загальноприйнятну точку зору на події.

Глибока і всебічна робота, пов'язана з вивченням суми факторів, що впливають на процес створення воєнних мемуарів, є передумовою успішного аналізу їх фактичного змісту. Йдеться про встановлення добротної джерела, під якою слід розуміти насамперед його істинність, відповідність вміщених у ньому відомостей історичній дійсності, новизну фактів та їх цінність для науки.

Існує логічний метод перевірки змісту джерел, який, безумовно, цілком прийнятний і в роботі над воєнними мемуарами. М. Я. Варшавчик зазначає, що суть цього методу полягає в зіставленні узагальнених у джерелі відомостей з логікою розвитку історичних подій¹⁸. Засобом, що дає можливість успішно застосовувати логічний метод перевірки воєнних мемуарів, служать набуті дослідником раніше знання світоглядного, історичного та спеціального характеру, які служать знаряддям відбору, порівняння і пояснення різного роду фактів, подій, вчинків. Саме знання відкривають шлях для встановлення адекватності зосереджених у джерелі відомостей реальній дійсності. Звичайно, при цьому достовірність наведених мемуаристами даних не може бути визначена з цілковитою впевненістю. Адже в результаті логічного ходу думки дослідника вдається звірити викладені у спогадах відомості

¹⁷ Черноморский М. Н. Воспоминания участников Великой Отечественной войны как источник исторических исследований. — *Вопр. истории*, 1957, № 3, с. 150.

¹⁸ Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС, с. 153.

лише з зафіксованими історією загальними результатами, а не деталями, яких не може пам'ятати і знати історик.

Отже, за допомогою методу логічної перевірки змісту мемуарів здебільшого вдається відкинути лише неточності, неправильні побудови, допущені автором. Розглянемо це на прикладі. У книзі І. Т. Пересипкіна «...А в бою ще важливіше» двічі згадується нарада 22—23 травня 1944 р. в Ставці Верховного Головнокомандування, на якій обговорювався план операції «Багратіон». В одному місці автор зазначає, що на ній «були присутні командуючі і начальники штабів фронтів»¹⁹, а в іншому — «...командуючі і члени Військових рад 1-го, 2-го, 3-го Білоруських і 1-го Прибалтійського фронтів»²⁰.

Як бачимо, при висвітленні історичної події допущена неясність. За законами логіки якесь із цих тверджень є неправильним. Однак, цілком зрозуміло, що виявити відомості, які відповідають дійсності, за допомогою логічного методу у даному випадку не можна.

Логічний метод перевірки обмежує наукову критику рамками аналізованого джерела і знаннями дослідника. Тим часом логіка цього методу вимагає зв'язку з логікою інших документів, тобто передбачає дотримання важливої методологічної вимоги — зіставлення джерел в їх сумі. Однак можливості логічного методу не дають змоги реалізувати дану вимогу. В цьому його істотний недолік, який і зумовлює допоміжну роль логічного методу в аналізі воєнних мемуарів.

Зіставлення змісту мемуарів з фактичним матеріалом інших джерел — найприйнятніший метод аналізу та оцінки спогадів. Кожне окреме джерело і навіть деяка їх сума, взяті ізольовано від інших, можуть повести дослідника по шляху суб'єктивізму у трактуванні фактів та конкретного історичного процесу. Підкреслюючи діалектику суб'єктивного та об'єктивного, В. І. Ленін писав у «Філософських зошитах»: «Людські поняття суб'єктивні в своїй абстрактності, відірваності, але об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі»²¹. Історичні оцінки в джерелах, які «суб'єктивні в своїй абстрактності», в масі, в системі, в синтезі дають нам на кожному етапі дослідження об'єктивне уявлення про дійсність. При зіставленні матеріалу стають зрозумілими не лише окремі факти, а їх взаємозв'язок і взаємодія. Метод зіставлення є надійним засобом доказовості в історичній науці.

Серед джерел, що залучаються для порівняння їх змісту з даними досліджуваних спогадів, далеко не другорядна роль належить мемуарам інших учасників висвітлюваних подій. Зіставимо відомості, про які йшлося в книзі І. Т. Пересипкіна, з даними мемуарів, наприклад, Г. К. Жукова²², І. Х. Баграмяна²³, С. М. Штеменка²⁴.

Порівняння відібраного матеріалу дає можливість встановити, що начальники штабів фронтів у нараді 22—23 травня 1944 р. участі не брали і що І. Ю. Петров — командуючий 2-м Білоруським фронтом, який діяв на допоміжному напрямі, в Ставку не викликався.

Крім того, з'ясовується ще одна деталь. Г. К. Жуков пише, що 23 травня у Верховного Головнокомандуючого серед інших осіб був і І. Д. Черняхівський — командуючий 3-м Білоруським фронтом²⁵. І. Х. Баграмян, розповідаючи про свою зустріч з командуючими фронтами 22 травня, про І. Д. Черняхівського не згадує. «23 травня, — пише він, — у Ставці зібралась обмежена за складом учасників нарада.

¹⁹ Пересыпкин И. Т. ...А в бою еще важней.— М., 1970, с. 90.

²⁰ Там же, с. 211.

²¹ Ленин В. И. Полное собр. твор., т. 29, с. 176.

²² Жуков Г. К. Воспоминания и размышления, с. 553.

²³ Баграмян И. Х. Так шли к победе.— М., 1977, с. 297—300.

²⁴ Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны, с. 309.

²⁵ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления, с. 553.

Крім Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна, тут були Г. К. Жуков, О. М. Василевський, О. І. Антонов, К. К. Рокоссовський, М. О. Булганін, В. Є. Макаров і генерал Д. С. Леонов»²⁶. С. М. Штеменко стверджує, що через хворобу І. Д. Черняхівський у нараді 22—23 травня участі не брав²⁷. З цих свідчень випливає, що не був присутнім на нараді й І. Т. Пересипкін. Очевидно, дані про неї він почерпнув з якихось інших джерел, що призвело до неточності у висвітленні події.

Треба думати, що план операції «Багратіон» обговорювався у Ставці тільки за участю командуючих військами і членів Воєнних рад 1-го Прибалтійського і 1-го Білоруського фронтів. Характерно, що про представництво на згаданій нараді у фундаментальних дослідженнях історії Великої Вітчизняної війни не сказано нічого²⁸. Мемуари в даному випадку привернули увагу до події, послужили поштовхом до залучення інших джерел, у яких вона висвітлюється більш точно.

Розглядаючи воєнні мемуари в комплексі з іншими джерелами як одного, так і різних їх видів, можна вносити додаткові відомості в дані, почерпнуті із спогадів. Розглянемо для прикладу, які можливості для дослідників партійно-політичної роботи в роки Великої Вітчизняної війни дає комплексне вивчення мемуарів та військової преси.

Як відомо, значна увага на фронті приділялася постійному поповненню лав ВКП(б). У своїй книзі «Від Дніпра до Вісли» В. К. Крайнюков згадує: «Дні нашого наступу до Дніпра були знаменні не тільки бойовими подіями, а й бурхливим зростанням партійних рядів. Тільки за перші дві декади вересня 1943 року партбюро і парткомісії частин і з'єднань 40-ї армії розглянули більш як 2 тисячі заяв про прийом у члени і кандидати ВКП(б). Причому найбільший приплив заяв спостерігався не під час фронтового затишшя, а в період найтяжчих випробувань. У суворий час перед наступом багато воїнів писало: «Хочу йти в бій комуністом»²⁹. З наведеної цитати можна зробити висновок, що Комуністична партія користувалася безмежним авторитетом і довір'ям воїнів. Однак у мемуарах К. В. Крайнюкова не показано, як саме здійснювалася підготовка бійців до вступу в партію, як будували свою роботу в цьому напрямі партбюро та парткомісії.

Відповіді на ці та інші питання можна знайти, досліджуючи, наприклад, газету «За честь Родины» 1-го Українського фронту, до складу якого входила 40-а армія. Так, у кореспонденції «Більшовицька турбота про зростання партії» розповідається про досвід використання однією парторганізацією широкого активу, висвітлюється діяльність парткомісії трійками, які разом з фотографом виїжджали безпосередньо на передову лінію, що набагато скорочувало час прийому бійців у партію, оформлення і видачі їм партійних документів³⁰. Цікавими з цього погляду є й такі статті, як «Комуністи цементують роту», «Рекомендація в партію», «Виховання молодих комуністів» та ін.³¹

У книзі «Війна і люди» Герой Радянського Союзу М. С. Дьомін відзначає, що під час жорстоких боїв на території Словаччини політвідділ 18-ї армії прийняв рішення провести в усіх первинних парторганізаціях звітні збори з доповідями парторгів. Як вказувалося в директиві політвідділу 18-ї армії, пише автор, цей важливий захід мав служити справі «рішучого піднесення ідейно-політичного виховання комуністів та зміцнення військової дисципліни, політико-морального

²⁶ Баграмян И. Х. Так шли к победе, с. 299, 300.

²⁷ Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны, с. 309.

²⁸ См.: История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945.— М., 1962, т. 4, с. 158; Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945; Краткая история.— М., 1970, с. 348.

²⁹ Крайнюков К. В. От Днепра до Вислы.— М., 1971, с. 55.

³⁰ За честь Родины, 1943, 8 сент.

³¹ Там же, 1943, 14, 21, 26 сент.

стану особового складу і забезпечення успішного виконання бойових наказів командування щодо остаточного розгрому ворога». В цілому по 18-й армії з 6933 комуністів, що були присутні на звітних зборах, виступили 2205, у тому числі більш як 800 молодих³².

Наведені відомості свідчать про зрослу політичну активність членів і кандидатів у члени партії, викликану звітними зборами, що позитивно вплинуло на успішне виконання бойових завдань. Однак для дослідника становить інтерес не лише зміст директиви керівного політ-органу та загальні результати, що їх дало втілення її в життя, а й те, як саме це було досягнуто, в чому полягала особливість повсякденної організаторської та масово-політичної роботи політорганів з'єднань і партійних організацій під час проведення цього заходу.

Активну допомогу політпрацівникам у підготовці та проведенні звітних зборів подали дивізійна преса та армійська газета «Знамя Родины», на сторінках якої у спеціальному розділі «На звітних партійних зборах» тільки в лютому 1945 р. було опубліковано понад 30 кореспонденцій і статей.

З другого боку, зіставлення свідчень спогадів і військової преси показує, що деякі важливі відомості, наведені в мемуарах, не завжди відображені в газетах. Покажемо це на прикладі. Незадовго до Курської битви, у травні 1943 р., фашистська авіація робила неодноразові спроби здійснити масовані нальоти на місто і залізничний вузол Курськ, а також на місто і залізничний вузол Щигри. Своїми діями противник намагався відвернути увагу радянського командування від зосередження фашистських військ у цьому районі.

Колишні командуючий і начальник штабу 16-ї повітряної армії С. Руденко та П. Брайко згадують: «На відміну від сухопутних військ, для авіації затишшя, що встановилося, було досить відносним. Якщо в квітні противник не виявляв особливої активності, то вже в травні становище різко змінилося. Ворожі літаки дедалі частіше почали з'являтися над розташуванням наших військ, над залізничними вузлами та іншими військовими об'єктами. Іноді для відбиття нальотів ми змушені були піднімати всіх наших винищувачів, і тоді противник зазнавав великих втрат»³³.

Генерал-лейтенант артилерії Н. Васильков, який командував під Курськом корпусним районом протиповітряної оборони, пише про ці дні так: «В середині травня німці здійснили кілька шалених атак на аеродроми Курської оперативної групи. Наліоти за 15, 16, 17 травня коштували німецькому командуванню 27 літаків»³⁴.

Однак усе це майже не знайшло відображення в газеті 16-ї повітряної армії «Доблесть». Лише 21 травня в ній було надруковано замітку «Жоден ворожий літак не повинен втекти безкарно». В даному випадку мемуари спрямовують науковий пошук на залучення інших історичних документів, у яких більш повно і точно висвітлюються ці події. І справді, відповідні архівні матеріали свідчать, що у травні — червні на Центральному фронті йшли напружені повітряні бої. Протягом двох місяців тут було загалом збито близько 300 фашистських літаків. Партійно-політична робота була спрямована на пропаганду бойової майстерності радянських льотчиків, широке висвітлення їх стійкості і винахідливості у повітряних боях, на узагальнення передового досвіду. Льотчиків знайомили з новими тактичними прийомами ворога, із слабкими і сильними сторонами його авіації. До речі, в цей час фашисти застосували нові літаки «ФВ-190», тактико-технічні дані яких значно відрізнялися від інших ворожих машин. Якщо з останніми

³² Демин Н. С. Война и люди.— М., 1972, с. 249.

³³ Провал операции «Цитадель».— М., 1967, с. 85, 87.

³⁴ Там же, с. 75.

нашим льотчикам більш вигідно було вести повітряні бої в горизонтальних площинах, то з «ФВ-190» — у вертикальних³⁵.

Можливості для порівняльного аналізу воєнних мемуарів досить широкі. У розпорядженні істориків — безцінні праці В. І. Леніна, документи КПРС, твори видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, в яких міститься глибокий аналіз і оцінка найважливіших політичних та організаційних заходів, спрямованих на зміцнення армії і флоту, а також документи партійних організацій, різні накази, директиви, донесення, журнали бойових дій, історичні формуляри, нагородні листи та багато інших джерел.

Таким чином, з воєнних мемуарів дослідники можуть почерпнути надзвичайно багатий, різноманітний, а нерідко й унікальний фактичний матеріал, який дає можливість глибше осмислити історію нашої Батьківщини та її доблесних Збройних Сил. Однак специфічні особливості творів цього жанру вимагають застосування всієї сукупності методів джерелознавчого аналізу при роботі над ними. Тільки при такому підході можна дійти обґрунтованих висновків про достовірність та об'єктивну цінність воєнних мемуарів для науки, про можливість і ступінь їх використання в історичних дослідженнях, у практиці навчання та виховання військ.

М. І. КРАВЧУК (Київ), Г. П. МИГРИН (Київ)

³⁵ Центральний архів Міністерства оборони СРСР, ф. 32, оп. 11302, спр. 133, арк. 161.

ЛЕНІН ЯК ТЕОРЕТИК І ІСТОРИК ПАРТІЇ

Токарев А. И.

*В. И. Ленин о деятельности
большевистской партии
по подготовке победы Октября.*

Москва: Высшая школа, 1983. — 120 с.

Серед широкого кола проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції одними з найменш досліджених залишаються питання історіографії історії партії того періоду, які мають важливе наукове значення. Тому зрозумілий інтерес у науковців і пропагандистів викликала монографія А. І. Токарева, в якій зроблено спробу розглянути величезний вклад В. І. Леніна в розробку проблем історії боротьби РСДРП(б) за перемогу Жовтня. Необхідність поглибленого вивчення даної теми особливо зросла в наші дні як у зв'язку з посиленням уваги вчених до методологічних проблем історико-партійної науки, так і з огляду на загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом, однією з основних ділянок якої є питання діяльності В. І. Леніна у дожовтневій дні, його ідеї.

Основоположне значення ленінської ідейно-теоретичної спадщини для дослідження історії партії більшовиків періоду підготовки перемоги Великого Жовтня автор розглядає у двох аспектах: наукове висвітлення в працях В. І. Леніна теорії, історії і політики РСДРП(б) у той період і розробка ним основ періодизації історії партії (березень — жовтень 1917 р.). Така постановка проблеми дала можливість досліднику показати його не лише як геніального теоретика і вождя, а й найвидатнішого історика першої в світі переможної соціалістичної революції, в працях якого розроблено наукову концепцію історії РСДРП(б).

У книзі особливу увагу приділено ленінському аналізу об'єктивної зумовленості та історичної неминучості Великої Жовтневої соціалістичної революції. Автор, використовуючи праці В. І. Леніна дожовтневого та післяжовтневого періодів, розповів про те, як вождь революції виявив сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, що зумовили перемогу соціалістичної революції в Росії, довів об'єктивну неминучість Велико-го Жовтня як закономірного наслідку суспільного розвитку, класової боротьби в умовах капіталізму. В книзі підкреслено міжнародне значення аналізу В. І. Леніним історичного досвіду Великого Жовтня як першої успішної спроби реалізації робітничим класом, якого очолила марксистсько-ленінська партія, об'єктивних передумов, необхідних для перемоги соціалістич-

ної революції. А. І. Токарев розповідає про те, як В. І. Ленін проаналізував розстановку й співвідношення класових сил напередодні та в ході Жовтневої революції. Як справедливо відзначається в книзі, він дав суспільствознавцям блискучі зразки того, як слід вивчати історію Жовтня під кутом зору її уроків, історичного досвіду. У книзі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» та ряді інших праць на основі його узагальнення він визначив момент початку революційного штурму самодержавного ладу. В. І. Ленін неодноразово вказував, що для того, щоб добре розібратися в причинах і умовах, які забезпечили перемогу російського пролетаріату, очоленого більшовиками, над буржуазією в 1917 р., необхідно ретельно і серйозно аналізувати всі сторони діяльності РСДРП(б).

У рецензованій монографії яскраво висвітлено роль Володимира Ілліча як визначного дослідника керівної ролі партії більшовиків у перемозі Жовтневої революції. Автор належним чином аргументує свою думку про те, що, систематизувавши й узагальнивши цікавий матеріал про роботу РСДРП(б) протягом березня — жовтня 1917 р., В. І. Ленін ще раз переконливо підтвердив важливість марксистського положення про те, що лише комуністична партія, яка об'єднує у своєму складі найпередовіших і найсвідоміших робітників, відданих і досвідчених комуністів, нерозривно зв'язана з пролетаріатом і всіма трудящими країни. Лише вона здатна керувати масами під час соціалістичної революції.

Копітка, систематична робота, спрямована на з'ясування конкретної історичної ситуації у 1917 р., аналіз й оцінка характеру, об'єктивних умов і рушійних сил Жовтневої революції, ролі і місця більшовиків у її підготовці були необхідні В. І. Леніну для обґрунтування правильності стратегії і тактики діяльності РСДРП(б) на новому етапі. В книзі ці питання розглянуті автором з достатньою повнотою й глибиною. Він підкреслив міжнародне значення ленінського аналізу стратегії і тактики більшовицької партії у цей відповідальний і важливий період її існування.

Значний науковий інтерес має розгляну-та дослідником ленінська періодизація історії РСДРП(б) (березень — жовтень 1917 р.), яка є однією з головних складових частин концепції історії революції та діяльності РСДРП(б) даного періоду. Аналізуючи її різні схеми, він приділяє свою увагу принципово важливому (з точки зору методології проблеми) питанню про визначення В. І. Леніним критеріїв цієї періодизації. А. І. Токарев в критичному плані проаналізував погляди різних дослідників даної проблеми. Цікавою науковою ін-

формацією насичено й ті розділи книги, в яких автор докладно розповідає про те, як В. І. Ленін охарактеризував основні етапи історії партії — під час мирного розвитку революції та підготовки збройного повстання.

Змістовна монографія А. І. Токарева, на жаль, не позбавлена окремих недоліків. Автор не завжди послідовно дотримується передбаченого теми книги історико-партійного аспекту дослідження. В праці слід було б приділити належну увагу питанням узагальнення В. І. Леніним досвіду боротьби РСДРП(б) за завоювання мас, зокрема середніх верств населення країни, за злиття в єдиний потік соціалістичного і демократичних рухів, а також участі більшовиків у масових виборчих кампаніях 1917 р. Автор приділив недостатню увагу й питанням критики В. І. Леніним буржуазних та опортуністичних фальсифікацій діяльності партії в період Жовтня.

Читачеві цікаво було б відшукати на сторінках книги дані про роботу В. І. Леніна по організації досліджень радянських учених для узагальнення досвіду боротьби партії більшовиків за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Книга, на наш погляд, помітно програє у науковому плані через відсутність заключної частини, а, отже, й загальних висновків, зокрема, що стосуються значення дослідження проблеми ленінської концепції історії Жовтня для вивчення різноманітних аспектів діяльності РСДРП(б) у період Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Незважаючи на вказані недоліки, книга в цілому має певний інтерес для спеціалістів, які розробляють питання історії Великого Жовтня, а також для викладачів, пропагандистів, студентів.

В. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

ОДЕСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ

Якупов Н. М.

Весну принесли на знаменах

Одеса: Маяк, 1984.—271 с.

В дні святкування 40-річчя визволення міста-героя Одеси від фашистських загарбників видавництво «Маяк» випустило друге видання книги Героя Радянського Союзу, доктора історичних наук, професора Н. М. Якупова. Автор відтворює події героїчного минулого, розповідає про мужність і стійкість радянських людей у грізні роки Великої Вітчизняної війни, зокрема, під час Одеської наступальної операції.

Книгу написано в науково-популярному жанрі. І в цьому, на наш погляд, її головна цінність. Автор, як і належить історику, досліджує події героїчних днів весни і літа 1944 р. скрупульозно, глибоко і всебічно.

Головна діюча особа в книзі — радянський воїн. Перед читачем як у калейдоскопі проходить ціла галерея людей, справжніх патріотів Вітчизни — солдатів і сержантів, офіцерів і генералів, тобто тих, хто на своїх плечах виніс тягар війни.

Військами 3-го Українського фронту, що визволяли Одесу, командував Маршал Радянського Союзу Р. Я. Малиновський. З розповіді про нього починається розділ «Весна визволення». Життєвий шлях Родіона Яковича осяяний світлом Жовтня. Це був цікавий, багатий подіями шлях від солдата до Маршала Радянського Союзу, міністра оборони СРСР, члена ЦК КПРС. Біографічні дані Р. Я. Малиновського подано в тісному переплетенні з бойовими діями військ 3-го Українського фронту. Це допомагає автору створити справжню картину подій, а також сприяє кращому розумінню історії.

Відрадно, що автор рецензованого видання висвітлив невідомі раніше сторінки війни, відшукав нові імена тих, хто загинув

у боротьбі проти ворога тієї весни сорок четвертого. Тут Н. М. Якупов лишається вірним собі, ведучи постійний пошук, результатом якого є нові знахідки. Ось лише один приклад. Під час бесіди з ветеранами він з'ясував, що 8 квітня в с. Великий Дале́ник (поблизу Одеси) проникли радянські розвідники, захопили там полонених і штабні документи. Хто ж вони, ті розвідники? На жаль, ніхто не пам'ятав їхніх прізвищ. В архіві Міністерства оборони СРСР автор знайшов донесення, в якому зазначалося, що в селі діяли розвідники на чолі із старшим сержантом І. П. Красніним. Вони непомітно проникли в населений пункт, обеззброїли вартового, захопили цінні документи та «языків». Рядовий П. А. Гавришин взяв тоді у полон 8 фашистів.

Особливий інтерес викликає розділ «Славні дочки Вітчизни». Це хвилююча розповідь про жінок у солдатських шинелях — медиків, зв'язківців, саперів, авіаторів... На фронті не було чоловічої чи жіночої роботи — всі боролися за справедливу справу. Автор називає багато імен. Серед них, наприклад, медсестра М. С. Нечипорчукова. На фронт пішла добровольцем. Була зарахована до санітарної роти 101-го стрілецького полку 35-ї гвардійської стрілецької дивізії. Брала участь у боях на Дніпрі, Інгульті, Південному Бугу. Немало поранених винесла санінструктор Нечипорчукова з поля бою під Одесою. А потім були битви в Польщі, взяття Берліна. За роки війни Мотрона Семенівна врятувала понад 250 бійців і командирів. Незабаром після Перемоги їй було вручено третій орден Слави.

В складі 17-ї повітряної армії воювали жінки — стрільки, зброярі, мотористи, механіки, укладальниці парашутів, серед них — В. Акімова, А. Андреева, М. Бочкова, К. Кузнецова та багато інших. У кожної з них воїстину героїчна доля, не всім вдалося дожити до світлого дня Перемоги. Автор рецензованої книги розпо-

відає про пошуки слідопитів, про те, як стали відомі імена героїнь.

Чимало прогалин в описі подій буремного 1944 р. на південній ділянці радянсько-німецького фронту заповнює рецензована книга. Так, описуючи визволення Одеси, дослідники називали піхотинців, артилеристів, кавалеристів, понтонерів, зв'язківців і т. д., тобто сухопутні війська. Дуже рідко згадували авіаторів. Н. М. Якупов у розділі «Соколи радянського неба» спеціально повів мову про 17-у повітряну армію, яка підтримувала з повітря 3-й Український фронт. Під час боїв за визволення Одеси й Одеської області погодні умови і віддаленість базування ускладнювали дії радянської авіації. Однак, незважаючи на це, вона подала істотну допомогу сухопутним військам, завдаючи ударів опорним пунктам ворога, його переправам, залізничним вузлам, морським транспортним засобам. За період з 28 березня по 14 квітня 1944 р. льотчики 17-ї повітряної армії здійснили 2036 літако-вильотів (з них 414 вночі). На рахунок в транспортній авіації — 215 літако-вильотів і 330 т доставлених військам боеприпасів, пального та інших вантажів. Командував 17-ю повітряною армією відомий воєначальник, генерал-полковник авіації В. О. Судець. У книзі докладно розповідається про його бойовий шлях. У повітряних боях під Одесою відзначилися О. І. Колдунов, який став двічі

Героєм Радянського Союзу, Г. Д. Онофрієнко, Султан Галієв, В. К. Чугунов та багато інших.

І ще про одне достоїнство книги. Автор не просто розшукав багатьох учасників боїв і розповів про них читачам. Він простежив їх долі після війни. Саме на це зверталася увага на читацькій конференції, яка відбулася в Одеському держуніверситеті. Свою думку з приводу рецензованої книги висловив генерал-майор у відставці М. Ф. Стафеев. В книзі є рядки, присвячені йому. Будучи інспектором політуправління 3-го Українського фронту, майор Стафеев проводив у танкових і моторизованих частинах значну роботу по мобілізації воїнів на успішне виконання бойових завдань. Нині генерал-майор у відставці М. Ф. Стафеев очолює Одеську секцію Радянського комітету ветеранів війни. Уважно слухали присутні полковника у відставці Р. П. Агрикова, полковника у відставці, кандидата воєнних наук В. П. Кисельова, капітана 1-го рангу у відставці Ф. І. Аверлюкова та ін. Думка їх була одностайною — книга потрібна і цікава. І не лише для тих, про кого пише автор, не лише для ветеранів. Книга потрібна нинішньому поколінню. Адже вона вчить мужності й стійкості, беззавісній вірності соціалістичній Батьківщині. А це — головне.

П. Ю. ЄФІМОВ (Одеса)

ВНЕСОК У ЛІТОПИС ВІДРОДЖЕННЯ

*Восстановление народного хозяйства
освобожденных и прифронтовых
районов СССР в 1941—1945 гг.:*

*Изд-во Института истории СССР
АН СССР.—*

М., 1983. — 254 с.

Тема величного подвигу радянського народу, керіваного Комуністичною партією, в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. — невичерпна, як невичерпні джерела масового героїзму наших людей у боротьбі за честь, свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини. І сьогодні, напередодні 40-річчя великої Перемоги, з особливо великим інтересом сприймається громадськістю кожне нове видання, присвячене цій темі. Це стосується й рецензованого збірника. Його автори — досвідчені науковці, провідні фахівці з питань історії Великої Вітчизняної війни — розкрили в ньому значне коло питань, зв'язаних з трудовими зверненнями радянського народу в період Великої Вітчизняної війни.

На великому фактичному матеріалі автори збірника висвітлюють величезну й багатогранну діяльність Комуністичної партії по організації відбудови зруйнованого фашистами народного господарства у визволених та прифронтових районах, показують динаміку відбудовного процесу, методи і темпи його здійснення, характеризують

високу трудову активність трудящих у боротьбі за виконання невідкладних завдань.

Матеріали, вміщені у рецензованому виданні, привертають увагу оригінальністю й новизною фактичного матеріалу. На основі аналізу значної кількості архівних джерел, документів і рішень партії та Радянського уряду автори зробили глибокі наукові висновки та узагальнення.

В книзі зазначається, що відбудова економіки та культури визволених від фашистської окупації районів проходила у складних умовах, оскільки на території СРСР ще велися бойові дії, війна продовжувала відволікати великі матеріальні і людські ресурси, вимагала напруження всіх матеріальних і духовних сил країни. Відступаючи під ударами Червоної Армії, гітлерівці множили свої злочини, здійснювали тактику «випаленої землі». Фашистські загарбники завдали народному господарству країни величезних збитків, пограбували культурні цінності, замордували сотні тисяч мирних радянських громадян та військовополонених. Дані про окупаційний режим, звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на окупованій території Радянського Союзу містяться у статті М. І. Семиряги та ряду інших авторів. Показуючи звиряче обличчя фашизму, вони дають змогу яскраво уявити масштаби відбудовних робіт як в період війни, так і після її закінчення, а також ще глибше усвідомити значення титанічної і самовідданої праці

трудящих, які в небачено короткі строки ліквідували наслідки війни.

Безсумнівно, що будь-яка, навіть найбільша капіталістична країна, зазнавши таких незмірних втрат, виявилася б неспроможною власними силами ліквідувати рани, заподіяні війною, була б відкинута на багато десятиків років назад, потрапила б у залежність до більш сильного імперіалістичного хижака. Вийти переможцем з такого випробовування могла лише соціалістична держава. Саме корінні переваги радянського суспільного ладу, соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва, керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії, її мудра політика дали змогу радянському народові почати відбудову економіки і культури в ході вигнання ворога із загарбаних територій.

У збірнику підкреслено, що матеріальною базою відбудови, як і основою економічної та військової могутності Радянської держави, були соціалістична промисловість і сільське господарство, створені в роки передвоєнних п'ятирічок, бурхливий розвиток народного господарства у східних районах країни в роки війни, самовіддана праця трудящих в ім'я рідної соціалістичної Вітчизни.

У статтях Ю. К. Стрижкова, В. В. Лемешонка, Г. П. Іванова, В. М. Юрченка та інших широко аналізуються першочергові заходи партії та Радянського уряду, спрямовані на найшвидшу відбудову народного господарства визволених районів, обґрунтовані важливі аспекти діяльності центральних органів партії і місцевих парторганізацій, висвітлюється авангардна роль комуністів в боротьбі за виконання і перевиконання планів відродження економічного і культурного життя.

А. В. Митрофанова дає визначення етапів відбудови економіки і культури в ході війни, характеристику трудових ресурсів та змін, які сталися у складі і структурі робітничого класу. У цій цікавій статті йдеться про удосконалення підготовки кадрів для промисловості через систему державних трудових резервів, показується кількісне та якісне зростання робітничого класу, розкрито процес реєвакації робітників з східних районів, висвітлюються питання поповнення рядів робітничого класу демобілізованими воїнами, колишніми партизанами, інвалідами Великої Вітчизняної війни. Проблеми кадрової політики партії в період відбудови народного господарства ґрунтовно розглядаються також в статтях Ю. Л. Дьякова, Л. Є. Репіді, Є. Ф. Косинова та ін.

У книзі наводиться багато яскравих прикладів про гігантський розмах відбудовних робіт в Підмосковному басейні, Донбасі, Кривбасі, Тулі, Харкові, Києві, Ленінграді і в інших великих промислових центрах країни. На конкретних фактах, зокрема в статтях Б. Н. Казанцева, М. С. Зініча, О. Д. Колесника, розкрито різноманітні форми соціалістичного змагання, героїчну працю робітників на відбудові промислових підприємств, спрямовану на прискорення випуску продукції для фронту.

Детальний аналіз відбудови залізничного транспорту в роки Великої Вітчизняної

війни зроблено Г. О. Куманьовим. На великому фактичному матеріалі, частина якого вперше вводиться до наукового обігу, автор показує патріотичні дії радянських залізничників, які під керівництвом партійних органів і при активній допомозі населення, здійснили величезний обсяг робіт по відбудові зруйнованих ворогом залізниць і транспорту, що мало величезне значення для успішних дій Червоної Армії. Багато уваги дослідник приділив питанням удосконалення в ході війни системи управління, організаційної структури залізничного транспорту і планування перевозок.

У збірнику наведено значний фактичний матеріал, присвячений трудовим подвигам трудящих на відбудові легкої промисловості, річкового транспорту, відродженню судноплавства на Чорному і Азовському морях (Є. Н. Морозова, Е. Г. Кисельова, О. В. Басов).

Цілком правомірним є висновок авторів збірника про те, що, приступаючи до відбудови народного господарства, Комуністична партія та Радянський уряд приділяли насамперед увагу важкій промисловості і залізничному транспорту, від яких значною мірою залежало швидке відродження і дальший розвиток усієї економіки РСР, підвищення добробуту радянських людей, постачання всім необхідним Червоної Армії, досягнення остаточної перемоги над фашистськими загарбниками.

Складовою частиною грандіозної програми відбудовних робіт у районах, що визволялися від окупантів, стало відродження соціалістичного сільського господарства. У матеріалах рецензованого видання розкрито організаторську роботу Комуністичної партії і місцевих партійних організацій по розгортанню відбудови колгоспно-радгоспного виробництва у різних регіонах країни, на яскравих прикладах висвітлено трудові звершення жителів села, їх боротьбу за відродження економіки та культури.

Науковий і практичний інтерес становлять статті М. В. Ковалі і О. М. Малишевої про роль союзу робітничого класу та колгоспного селянства у відбудові народного господарства. Вводячи до наукового обігу нові дані і матеріали, автори переконливо свідчать, що, будучи постійною основою міцності Радянської держави, цей союз у роки суворих воєнних випробувань показав свою безмежну непереборну міць і глибоку життєву силу, став одним з найважливіших джерел перемоги радянського народу над німецько-фашистськими загарбниками, запорукою відродження зруйнованого військового народного господарства. На численних прикладах у цих статтях розкриті форми класової співдружності робітників та колгоспників. Поряд з показом великої допомоги робітничого класу колгоспному селянству у відбудові сільського господарства матеріали збірника широко висвітлюють масову участь трудівників полів і ферм у відродженні заводів і фабрик, характеризують політичні й культурні зв'язки цих дружних класів. Авторами переконливо доводять, що необхідною умовою розвитку і зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства є багатогранна діяльність Комуністичної партії.

У книзі простежується вклад учених країни у відбудову економіки і культури міста й села, у тому числі науковців України та інших союзних республік. У змістених матеріалах відзначається, що в роки війни тісно перепліталися інтереси наукових колективів і промислових підприємств, показується значення інженерно-конструкторської думки в прискоренні відродження народного господарства.

На сторінках рецензованої праці знайшли широке відображення питання, зв'язані з участю профспілок, інших громадських організацій у мобілізації трудящих на героїчну самовіддану працю, в організації соціалістичного змагання на визволеній від ворога території СРСР, поліпшенні матеріальних умов і культури населення. Змістовний матеріал про це міститься в публікаціях І. І. Білоносова, П. І. Мельника та ін.

У збірнику знайшли висвітлення питання єдності фронту і тилу, показуються різноманітні масові патріотичні рухи трудящих на допомогу Червоній Армії, забезпечення її всім необхідним та посилення наступальної здатності, аналізується участь радянських воїнів у відродженні народного господарства визволених районів. Значний цифровий матеріал характеризує ту велику матеріальну допомогу, яку подав Радянський уряд визволеним і прифронтовим районам для відбудови народного господарства, підвищення матеріального добробуту трудящих.

Відродження народного господарства, зруйнованого фашистськими варварами, стало всенародним подвигом, ще однією яскравою сторінкою історії дружби народів нашої країни. Залучивши численний документальний матеріал, автори (М. К. Ко-

зубаєв, І. І. Виноградов, Ю. Ю. Білявичус, Н. М. Алешенко, П. Г. Агарішев і М. Н. Євланова, М. Ш. Касимова, В. М. Пачулія) докладно розповідають про різні форми співробітництва народів СРСР у відбудові економіки та культури в період Великої Вітчизняної війни, показують значення тієї безкорисливої допомоги, яку подали усі братні народи трудящим визволених і прифронтових районів у цій справі, всебічно розкривають роль Комуністичної партії в зміцненні дружби народів, як важливого джерела сили і могутності Радянської багатонаціональної держави.

У збірнику підбиваються підсумки відбудови і розвитку народного господарства країни в 1943—1945 рр., зроблено цінні висновки і наукові узагальнення.

Слід зазначити, що змістовна і корисна праця не позбавлена певних недоліків. Найбільш істотним з них є, на наш погляд, відсутність історіографічного огляду. Наукове й політичне значення збірника зросло б ще більше, коли б автори ширше розкрили діяльність первинних партійних організацій на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, більш широко показали подвиги героїв трудового фронту. Відчувається відсутність у збірнику статті, у якій висвітлювалися б демографічні питання того періоду. Ці упущення не применшують загальної високої оцінки видання, яке, безумовно, сприятиме дальшому дослідженню такої важливої проблеми, як відродження економічного і культурного життя на визволених від фашистської території в період Великої Вітчизняної війни.

А. І. БАПРАКІВСЬКИЙ (Київ)

ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС

Лихолат А. В.

*Важнейшая задача экономической стратегии
(Из опыта работы партийных организаций
Украины по ускорению научно-технического
прогресса в промышленности).*

Львов: Вища школа, 1983. — 188 с.

За останні роки радянська історико-партійна наука поповнилася новими змістовними колективними й монографічними дослідженнями з питань сучасної науково-технічної політики КПРС та діяльності партійних організацій України по прискоренню науково-технічного прогресу в різних сферах суспільного виробництва. Гідне місце серед них зайняла нова книга О. В. Лихолата. В ній автор аналізує такі ще недостатньо вивчені питання розглядуваної теми, як спеціалізація та органічне з'єднання зусиль робітників, інженерно-технічних працівників і вчених у боротьбі за прискорення НТП, розвиток науково-технічної творчості та активності робітничого класу в ці-

лому, вдосконалення механізму партійного керівництва науково-технічним прогресом. Наукова цінність дослідження полягає в тому, що діяльність парторганізацій республіки в цьому напрямі розглядається під кутом зору використання її як однієї з найважливіших умов переведення економіки країни на інтенсивний шлях розвитку. В рецензованій монографії розглянуто також питання застосування партійними організаціями України на практиці принципу наступності науково-технічної політики КПРС, її загальних закономірностей і властивих нинішньому історичному періоду особливостей.

Особливу увагу автор приділив проблемі вдосконалення парторганізацій республіки механізму політичного керівництва НТП. Ключем до нього, слушно зазначає він, є вироблення й здійснення єдиної науково-технічної політики як складової частини економічної стратегії КПРС. Саме вона й покликана забезпечувати узгоджений розвиток усіх галузей науки й техніки. Під сферу її впливу, підкреслено в монографії, підпадають: визначення пріоритетних напрямків розвитку останніх, вироб-

лення оптимального співвідношення між фундаментальними й прикладними дослідженнями, а також «форм і способів концентрації засобів для розвитку провідних напрямів науки і техніки» (с. 17).

Досвід діяльності парторганізацій країни свідчить про те, що вирішальною ланкою прискорення темпів НТП у суспільному виробництві нині стало впровадження наукових відкриттів та винаходів у практику життя. На наш погляд, переконливим є висновки О. В. Лихолата про необхідність якнайтісніше зімкнути — економічно і організаційно — науково-дослідні та проектно-конструкторські роботи з виробництвом, створити такі умови, щоб виробничники достатньою мірою були зацікавлені в тому, щоб повніше й швидше реалізувати досягнення наукової думки. Інакше кажучи, автор досить аргументовано довів, що у відповідності з досягнутим ступенем соціально-економічної зрілості нашого суспільства необхідно поглибити інтеграцію науки з виробництвом (с. 34).

Автор рецензованої праці ґрунтовно розглянув на прикладі партійних організацій України принципи дії механізму взаємозв'язку, взаємозалежності науково-технічної, економічної і соціальної політики партії.

Саме в нашій країні існують всі необхідні передумови для швидкого розвитку науки, яка дедалі активніше перетворюється на один з вирішальних факторів технічного, соціально-економічного та духовного прогресу. Творчий підхід Комуністичної партії та місцевих організацій до проблеми поєднання результатів НТР з перевагами соціалізму, як зазначає автор, дав змогу вже сьогодні повною мірою оцінити роль та значення прискорення науково-технічного прогресу як стрижня економічної стратегії КПРС на етапі вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства, одного з найважливіших засобів підвищення ефективності суспільного виробництва, створення матеріально-технічної бази комунізму (с. 24).

О. В. Лихолат використав значний фактичний матеріал, який дав можливість йому показати, що в умовах розвинутого соціалізму, коли на повну силу розгорнулася науково-технічна революція і особливого значення набули економічні методи управління підприємствами та об'єднаннями, роль партійного керівництва в прискоренні науково-технічного прогресу не зменшується, а, навпаки, зростає. Це зумовлено, насамперед, закономірним збільшенням вагомості суб'єктивного фактора в процесі управління виробництвом (тобто народних мас). Парторганізації виконують функції авангарду, політичної основи трудових колективів. З іншого боку, масштаби і складність завдань, які повинно вирішувати розвинуте соціалістичне суспільство, об'єктивно вимагають від них постійно дбати про подальше під-

вищення соціальної активності трудящих. Цю проблему автор праці висвітлює в останньому параграфі монографії.

Практичну цінність мають обґрунтовані дослідником ідеї про необхідність посилення ролі парткомів та їх робочих органів як міжвідомчих центрів у справі вироблення та реалізації науково-технічної політики; більш повніше відбиття завдань НТП у комплексних планах соціального розвитку трудових колективів, територіальних регіонів; про формування при сприянні парторганізацій відповідного морально-політичного клімату на кожному робочому місці та т. ін. Відзначивши важливе значення різноманітних громадських органів, зокрема рад та секцій сприяння науково-технічному прогресу, техніко-економічних рад та комісій, ділових клубів для господарських керівників, інженерно-технічних працівників і вчених, бюро замовлень промислових підприємств при партійних комітетах тощо, автор цілком слушно вказав на важливість розширення їх прав та обов'язків, особливо тих з них, від діяльності яких найбільшою мірою залежить можливість поглиблення зв'язків науки з виробництвом.

Слід також відзначити, так би мовити, «прикладний» характер монографії, на сторінках якої знайшов своє висвітлення передовий досвід діяльності партійних організацій республіки по прискоренню науково-технічного прогресу, перевірений життям, часом. Він високо оцінений ЦК КПРС, ЦК Компартії України, обласними, міськими та районними комітетами партії. Тому його з успіхом можуть використати в своїй практичній роботі партійні працівники, господарські керівники й спеціалісти, широкий ідеологічний актив.

Основні авторські положення, узагальнення, оцінки й висновки достатньо мірою обґрунтовані, об'єктивно відображають принципи діяльності парторганізацій республіки по прискоренню темпів НТП у промисловому виробництві.

Разом з тим монографія не позбавлена й окремих недоліків. Не всі проблеми розглянуто в ній з однаковою глибиною. ґрунтовно проаналізувавши позитивні сторони роботи партійних організацій Української РСР в даному напрямі, О. В. Лихолат значно слабше показав ще наявні труднощі, проблеми, що вимагають свого розв'язання. Деяким місцям рецензованої книги притаманна певна фрагментарність. Це стосується, зокрема, другого параграфу першого розділу. В монографії зустрічаються окремі неточності.

Однак відзначені вище недоліки істотно не впливають на ідейно-теоретичний і науковий рівень дослідження, не применшують його практичне значення.

А. Г. СЛЮСАРЕНКО (Київ),
П. С. ПАЦУРКІВСЬКИЙ (Чернівці)

ВИХОВАННЯ МОЛОДІ — ВАЖЛИВЕ ЗАВДАННЯ ПАРТІЇ

Л. М. Гордієнко.

*Воспитание молодежи: комплексный
подход*

*(Из опыта партийных организаций
Украины по коммунистическому воспитанию
работающей молодежи).—*

К.: Политиздат Украины,
1984. — 208 с.

Марксизм-ленінізм учить, що комуністичне виховання молоді, розвиток її соціальної активності, забезпечення єдності і революційної спадковості соціалістичного суспільства — одна із закономірностей будівництва соціалізму і комунізму. У світлі вимог XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів ЦК партії, положень і висновків, які містяться у працях і промовах товариша К. У. Черненка, особливої актуальності і значимості набуває нині наукове осмислення сучасної практики, вивчення багатого досвіду КПРС, у тому числі одного з найбільших її загонів — Компартії України, — по комплексному розв'язанню питань комуністичного виховання молоді з метою виявлення нових тенденцій, найефективніших форм і методів ідейно-виховної роботи. Воно також має велике політичне і практичне значення. У зв'язку з цим привертає увагу дослідження Л. М. Гордієнка.

Значимість рецензованої монографії визначається необхідністю посилення наступального характеру й контрпропагандистської спрямованості роботи по ідейно-політичному вихованню молоді, потребою глибокого і всебічного розвінчування домислів буржуазних радянологів, які фальсифікують теорію і практику її комуністичного виховання. Автор послідовно проводить принцип історизму під час висвітлення завдань ідейно-виховної роботи серед молоді, розкриває її конкретно-історичну обумовленість, зв'язує різні рівні завдань — стратегічні й тактичні. Це набагато підвищує практичну цінність книги, оскільки в ній аргументується можливість застосування в сучасних умовах тих ефективних форм і методів політико-виховної діяльності, які використовувалися парторганізаціями України в період між XXIV—XXVI з'їздами КПРС, зокрема в процесі виконання постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідейно-політичної, політико-виховної роботи».

З позицій марксистсько-ленінської методології на основі документів Комуністичної партії, фактичних матеріалів Л. М. Гордієнко аргументовано розкриває керівну і спрямовуючу роль КПРС у розв'язанні завдань комуністичного виховання молоді, практику комплексного використання ідейно-політичного, трудового і морального виховання юнаків та дівчат, досліджує досвід партійних комітетів по створенню стрункої системи індивідуальної виховної роботи на виробництві, за місцем проживання та відпочинку молодих трудівників.

Монографія, побудована за проблемним принципом, дає можливість у п'яти розділах розкрити механізм партійного керівництва комплексним розв'язанням завдань комуністичного виховання з урахуванням особливостей різних категорій молоді. Значна увага приділена в ній питанням партійного керівництва комсомолом, яке, за визначенням товариша К. У. Черненка, є найпершою умовою і найважливішим гарантом революційної наступності поколінь у соціалістичному суспільстві¹. Автор підкреслює, що для цього керівництва характерні глибока науковість, діалектичне врахування всіх факторів суспільного розвитку, функцій комуністичної організації молоді.

Дослідження документів і досвіду практичної діяльності партійних організацій України дало змогу авторові зробити узагальнення, пов'язані з питанням про шляхи і напрями вдосконалення керівництва комсомолом в умовах розвинутого соціалізму.

В книзі переконливо показано, що увага партії спрямовується, по-перше, на розвиток системи партійного керівництва комсомолом, комплексний підхід до цієї роботи, впровадження в практику висновків і рекомендацій науки; по-друге, на удосконалення стилю діяльності партійних організацій, зміцнення партійного ядра у спільці молоді; по-третє, на органічне поєднання посилення керівництва комсомолом, уваги до всіх аспектів його діяльності з розвитком ініціативи організацій ЛКСМУ, розширенням їх самодіяльності у розв'язанні внутрішніх питань та вихованні молоді. У монографії наголошено, що новизна завдань, які розв'язуються в процесі вдосконалення розвинутого соціалізму, закономерно зумовлює необхідність поліпшення форм і методів, самого стилю діяльності комсомолу. Тому партія вимагає від комітетів комсомолу зробити крутий поворот у бік посилення повсякденної, конкретної організаторської й виховної роботи серед членів ВЛКСМ, а також зміцнення зв'язку комсомольських працівників з масами молоді, підпорядкування їх діяльності створенню живої творчої атмосфери в усіх первинних організаціях.

Детально аналізуються в монографії нові форми роботи партійних організацій України по координації ідейно-виховної діяльності Рад народних депутатів, міністерств і відомств, профспілок, комітетів комсомолу серед молоді. Значна увага приділяється висвітленню практики партійних комітетів по реалізації комплексних перспективних планів комуністичного виховання молодих трудівників, вивченню ними результативності спільних виховних зусиль.

Автор цілком слушно підкреслює, що уміле застосування партійними комітетами різних форм координації з врахуванням особливостей діяльності державних та громадських організацій відкриває нові можливості в удосконаленні стилю ідейно-виховної роботи, забезпеченні системності, послідовності, наступності й безперервності комуністичного виховання різних категорій молоді.

¹ Див.: Рад. Україна, 1984, 29 трав.

Властиві для монографії в цілому належний науковий рівень та оптимальне поєднання логічного й історичного особливо яскраво виявилися у тих розділах, що присвячені аналізу діяльності партійних організацій України по забезпеченню єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання молоді.

Автор ґрунтовно розкриває багатограний досвід партійних комітетів по формуванню у юнаків та дівчат марксистсько-ленінського світогляду, комуністичного ставлення до праці, високої свідомості і почуття відповідальності перед суспільством, кращих моральних якостей. В праці висвітлено неухильне і постійне розширення форм та методів ідейного впливу на молодих трудівників, проаналізовано практику проведення ідеологічних засобів у відповідності із зрослим загальноосвітнім рівнем, духовними потребами та інтересами молоді. Особливо цінним в монографії є те, що в ній розкрито діалектичний взаємозв'язок ідейно-політичної зрілості, освіченості і професійної кваліфікації молоді та її творчої активності в процесі удосконалення розвинутого соціалізму. Важливо, що в ній досить вдало простежується єдність між рівнем духовного розвитку молоді із засобами, формами, методами її виховання.

На конкретних і переконливих прикладах авторові вдалося, зокрема, висвітлити процес організаційного зміцнення структури системи комсомольського політичного навчання й економічної освіти молоді, удосконалення лекційної пропаганди, політичного інформування, збагачення й актуалізації їх змісту на основі рішень XXV, XXVI з'їздів КПРС, червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС. Важливе практичне значення має узагальнений автором досвід партійних організацій по впровадженню в школах та семінарах комсомольського політнавчання активних форм проведення занять, створенню стрункої й динамічної системи підвищення ідейно-теоретичного рівня і методичної майстерності пропагандистських кадрів, використанню в ідейно-виховній практиці «Ленінського заліку», «Ленінських уроків», системних форм лекційної пропаганди тощо. У монографії детально аналізуються результативні форми й методи масово-політичної роботи, розраховані на тривалий період, які озброюють слухачів цілісною системою знань, — цикли лекцій, громадсько-політичні читання, тематичні лекторії, народні університети.

Значне місце у рецензованій праці приділяється розкриттю питань, зв'язаних з діяльністю партійних організацій по здійсненню диференційованого підходу до різних груп працюючої молоді, створенню системи індивідуальної роботи. Автор аналізує практику використання партійними організаціями масових та індивідуальних засобів у вихованні молодих трудівників, які проживають у гуртожитках, залученню до ідейно-виховної роботи за місцем проживання партійних, профспілкових, комсомольських працівників, спеціалістів народного господарства. Чільне місце у монографії відведено ви-

світленню ролі трудових колективів у формуванні молодого людини, де здійснюється її ідейний гарт і засвоюються кращі традиції робітничого класу і колгоспного селянства. На основі документальних даних проаналізовано діяльність партійних і комсомольських організацій по створенню системи трудового виховання молоді, розвитку руху наставників, удосконаленню професійної орієнтації підростаючого покоління. В книзі яскраво показано, що партійні організації у досліджуваній автором період всебічно використовували можливості соціалістичного суспільства для посилення трудового виховання молоді, формування гідної зміни робітничого класу, що дедалі чіткішою ставала система у цій роботі, яка давала змогу комплексно розв'язувати питання, зв'язані з формуванням рис і якостей радянського робітника, поєднувати колективні та індивідуальні форми виховання молоді людини, залучити до цієї діяльності державні й громадські організації.

Автор підкреслює, що із зростанням культури, освіченості, інформованості молоді серйозно підвищуються вимоги не лише до змісту, а й до якості, культури ідейно-виховної роботи. Реалізація рішень XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів ЦК КПРС вимагає від партійних і комсомольських організацій постійного вдосконалення, підвищення якості і результативності цієї роботи на основі впровадження комплексного підходу. Головне, на що незмінно звертає увагу партія, — це підвищення якості, наукового рівня пропаганди та агітації, зміцнення їх зв'язку з життям, посилення контрпропагандистської спрямованості. Цінність рецензованої монографії полягає передусім у тому, що автор простежує органічний зв'язок ленінської методологічної концепції комуністичного виховання молоді із завданнями комплексного підходу до цієї важливої справи.

Зрозуміло, що не всі аспекти реалізації вимог комплексного підходу до здійснення ідейно-політичного та морального виховання молоді позкриті автором з достатньою повнотою. Цього завдання не ставив дослідник, оскільки досліджувана проблема багатопланова і її неможливо висвітлити в рамках однієї монографії. На наш погляд, праця набагато виграла б, якби в ній було детальніше висвітлено діяльність партійних організацій по створенню динамічної й ефективної системи контрпропаганди, посиленню наступального характеру ідейно-виховної роботи серед молоді. Вимагає також ґрунтовнішого розкриття й проблема раціональної організації ідеологічної діяльності партійних комітетів, партійного керівництва засобами масової інформації по підвищенню їх ролі у вихованні молоді.

В цілому ж монографія Л. М. Гордієнка являє собою актуальне дослідження питань партійного керівництва комуністичним вихованням молоді.

І. Г. ЄРМАКОВ (Київ),
Я. М. СЕРІЩЕВ (Київ)

ПРОВІДНА РОЛЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Зиза Н. К., Лихолобова З. Г.

*Братское содружество рабочего класса
в борьбе за индустриализацию страны.*

Киев — Одесса: Вища школа, 1984. — 158 с.

Проблема міжнаціональних відносин, дружби й співробітництва між народами СРСР є однією з магістральних у радянській історичній науці. Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, «неухильно зміцнюється братерська дружба всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини. ...На цьому шляху ми добилися справді історичних досягнень»¹. Кожна нова праця з історії становлення, розвитку та зміцнення співдружності соціалістичних націй і народностей є важливим внеском у вивчення процесів, які є притаманними лише соціалістичному способу життя, у посилення ідейно-виховної функції історичної науки.

Особливу увагу привертають дослідження вирішальної ролі у згуртуванні трудящих різних національностей робітничого класу, який є глибоко інтернаціоналістським за своєю природою, становищем у системі суспільного виробництва, ідеологією. В. І. Ленін вважав, що основу інтернаціональної єдності народів становить саме збіг докорінних інтересів і цілей робітничого класу та маси трудящих усіх національностей².

Рецензована монографія присвячена висвітленню співдружності багатонаціонального робітничого класу СРСР під час індустріалізації. Період технічної реконструкції народного господарства — одна з яскравих сторінок вітчизняної історії. Адже саме в той час завдяки об'єднанню всіх сил і ресурсів країни, взаємодопомозі радянських республік, провідній ролі робітничого класу, очолюваного Комуністичною партією, вдалося ліквідувати техніко-економічну залежність нашої держави від іноземного імпорту, подолати фактичну економічну нерівність у минулому відсталих національних окраїн. На цьому фоні автори показують формування нового типу міжнаціональних відносин, що базувалися на принципах рівності, взаємодопомоги, братерського співробітництва, та як об'єктивну закономірність — інтернаціоналізацію життя всіх націй і народностей Радянського Союзу.

У монографії розглядаються два головні напрями співробітництва робітничого класу — в галузі економіки та у розвитку соціального життя. В період реконструкції народного господарства, коли закладався фундамент економічної та оборонної могутності держави, будівництво матеріально-технічної бази соціалізму було вирішальною сферою цього співробітництва. Всебічно розкриваю-

чи його, автори приділяють значну увагу висвітленню таких питань, як розвиток промисловості у республіках Закавказзя, Середньої Азії, Казахстані, в східних районах РРФСР (особливо Урало-Кузбасу), роль робітничого класу у формуванні єдиного народногосподарського комплексу, взаємодопомога його республіканських загонів у розв'язанні проблеми кадрів, їх спільна боротьба за техніко-економічну незалежність країни.

На широкому історичному фоні й великому фактичному матеріалі в монографії досить детально показано розвиток міждержавних економічних зв'язків і співробітництва робітників різних районів СРСР як закономірність соціалістичного будівництва у багатонаціональній державі. Автори комплексно висвітлюють зазначені питання. Вони не обмежилися дослідженням взаємозв'язків, наприклад, Української РСР з однією чи кількома республіками, як це траплялося в деяких працях, а розглянули їх значно ширше. По-перше, вони показали домінуючу роль допомоги РРФСР для піднесення народного господарства інших союзних республік. По-друге, як це видно з дослідження, зміцнення економічного потенціалу України забезпечувалося значними капіталовкладеннями з державного бюджету, допомогою матеріально-технічними засобами з боку інших республік, що мало вирішальне значення для гігантського індустріального будівництва в УРСР. А це, у свою чергу, наголошується в книзі, сприяло збагаченню загальносоюзного фонду індустріалізації, з якого черпалися ресурси для динамічного, пропорційного розвитку економіки раніше відсталих регіонів. Так органічно поєднувалися загальносоюзні та республіканські інтереси. У подоланні відсталості колишніх національних окраїн були зацікавлені всі народи СРСР, оскільки багатство й могутність країни в цілому примножувалися здобутками кожної з республік і, навпаки, досягнення в розвитку економіки й культури останніх ставали надбанням усього радянського суспільства. У праці добре показано взаємозумовленість цього процесу. Створювалися, таким чином, сприятливі умови для плідного співробітництва республіканських загонів робітничого класу, співдружності та розквіту націй і народностей СРСР.

З достатньою повнотою висвітлено в монографії провідну роль робітничого класу у формуванні єдиного народногосподарського комплексу країни. В книзі розглядається, як відбувався процес кооперації, спеціалізації й поділу праці, створювалася матеріальна основа співробітництва союзних республік, як відбувалася інтернаціоналізація виробництва та самого робітничого класу і на цій основі — зміцнення братерської дружби радянських народів у цілому. Автори роблять аргументований висновок про переваги соціалістичної системи господарювання та інтеграції над капіталістичною, завдяки якій невинно зростає економічний потенціал усіх союзних республік. В Українській РСР, наприклад,

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 66.

² Див.: Ленін В. І. Заключне слово перед закриттям з'їзду 18(31) січ.: Третій Всерос. з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, 10—18 (23—31) січ. 1918 р. — Повне збір. творів, т. 35, с. 275—277.

основні виробничі фонди промисловості збільшилися з 1925 р. по 1938 р. у 9,4 раза.

Значне місце в праці відведено проблемі кадрів. Через висвітлення таких її аспектів, як взаємодопомога у забезпеченні провідних галузей народного господарства додатковою робочою силою, підготовка кваліфікованих робітників, передача передового досвіду, обмін новаторами виробництва тощо, в книзі показано процес інтернаціоналізації трудових ресурсів країни, утвердження традицій робітничого класу, вироблення в інших верствах трудящих його колективістської психології. Представники різних національностей самовіддано працювали на новобудовах Донбасу, Магнітки, Караганди, Ташкента, на спорудженні Дніпрогесу, поповнювали виробничі колективи індустріальних центрів всієї країни. РРФСР, Білорусія, Середня Азія, Україна, Казахстан, Закавказзя — така географія переміщень робітничого класу. Для нього у розглядуваний період було характерним зростання кваліфікованих кадрів з корінних національностей та багатонаціональність його республіканських загонів. Збільшення питомої ваги робітників у складі населення республік справляло великий вплив на процес вирівнювання соціальної структури націй і народностей, посилювало їх провідну роль у радянському суспільстві.

Підсумовуючи багатогранну співдружність робітничого класу в економічній галузі, автори наголошують, що її закономірним результатом стало завоювання технічно-економічної незалежності нашої країни, промисловість якої у 1937 р. забезпечувала потреби в технічному устаткуванні на 99%.

Аналізуючи співробітництво робітничого класу у справі розвитку соціалістичного змагання та впровадження передових форм праці, автори розглядають масовий рух за опанування техніки та освоєння нового виробництва, показують роль методів роботи новаторів в обміні передовим досвідом між робітниками — представниками різних національностей.

Цінним є матеріал про розвиток соцзмагання безпосередньо між трудовими колективами братніх республік, їх взаємодопомогу в боротьбі за виконання виробничих планів, за підвищення продуктивності праці. Соціалістичне змагання стало важливим фактором інтернаціоналізації економічного та суспільного життя радянських народів.

Відбиваючи докорінні інтереси робітничого класу, всіх трудящих нашої багатонаціональної країни, КПРС, роблять слушний висновок автори, планомерно й цілеспрямовано керувала процесом творчого співробітництва між союзними республіками. Закономірним його результатом була ліквідація економічної відсталості окремих з них, зміцнення могутності країни, соціально-політичної єдності народів СРСР.

Рецензована праця не позбавлена окремих недоліків. Дещо штучним є виділення в окремий підрозділ матеріалу про участь робітників України у міжреспубліканському соціалістичному змаганні. Адже співробітництво робітничого класу СРСР подано в книзі як єдиний процес. А внаслідок того, що про виробничі переклики, огляди, конкурси, договори тощо розповідається в кількох підрозділах, у викладі тексту стався деякий розрив, окремі сюжети повторюються. Зокрема, про змагання вугільників Донбасу і нафтовиків Баку йдеться на с. 118, 131, 140, про всесоюзну стахановську п'ятиденку — на с. 120, 121, 140, 141. У таблиці, вміщеної на с. 142, неточно підраховано питому вагу видобутку вугілля. Не можна вважати остаточно визначеною чисельність промислових робітників (с. 150), оскільки йшлося лише про робітничі кадри великої промисловості. Не зовсім точно подано назву ЦДАЖР СРСР і УРСР (с. 157). Це, однак, не впливає на загальном позитивну оцінку всієї праці, в якій поряд з оригінальним новим матеріалом вдало використано й попередні здобутки радянських істориків.

Є. П. ШАТАЛІНА (Київ)

ПІД ПРАПОРОМ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

Панкратова Г. М.

Рабочий класс России. Избранные труды. — М., Наука, 1983. — 559 с.

Минуло більше ніж чверть століття з того часу, як пішла з життя академік АН СРСР Г. М. Панкратова — видатний історик-марксист, визначний громадський і державний діяч, талановитий педагог. Вона брала активну участь у будівництві соціалізму в нашій країні, зокрема у здійсненні ленінського плану культурної революції. Вихід з друку вибраних праць Г. М. Панкратової з інтересом зустріла наукова громадськість Радянського Союзу.

Партійна робота в Одесі, Харкові, на Уралі й у Москві, навчання в Інституті

червоної професури сприяли формуванню Ганни Михайлівни як провідного вченого-марксиста і педагога. Вона пройшла шлях від організатора й учасника Першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів у нашій країні (1929 р.) до голови Національного комітету радянських істориків, члена бюро Міжнародного комітету історичних наук, керівника делегації СРСР на X Міжнародному конгресі істориків у Римі (1955 р.). Її ім'я відоме далеко за межами Радянського Союзу. На XIX та XX з'їздах КПРС Г. М. Панкратова обиралася членом ЦК партії, була депутатом Верховної Ради СРСР, активним борцем за мир.

Основна тема наукових досліджень Ганни Михайлівни — історія робітничого класу. Її перу належить понад 200 книг, статей, підручників і брошур з цієї проблематики.

На працях Г. М. Панкратової виховувалося багато радянських істориків. Вони й сьогодні є актуальними і становлять велику наукову цінність. Проте, на жаль, чимало з них, особливо тих, що були опубліковані в 20—30-х роках, стали бібліографічною рідкістю. Ось чому вихід у світ рецензованої книги — важлива подія в науковому та суспільно-політичному житті нашої країни.

У монографії вміщено вступну статтю і 13 вибраних праць Г. М. Панкратової, які були опубліковані в різні роки. У вступній статті йдеться про життєвий шлях Ганни Михайлівни, її революційну діяльність, активну участь у будівництві соціалізму в нашій країні, про формування її як історика-марксиста.

Особливу увагу вчена приділяла освоєнню марксистсько-ленінської методології історичного дослідження. Вона була однією з перших серед радянських істориків, які розробляли цю проблему. У книзі опубліковані її праці «Маркс і Енгельс про історичну роль пролетаріату», «Велика школа науково-теоретичної праці (про методи наукової праці Маркса й Леніна)». В них Г. М. Панкратова дала характеристику марксистсько-ленінської концепції всесвітньо-історичної ролі робітничого класу як творця соціалістичного суспільства. Вона зазначала, що основоположники наукового комунізму створили своє вчення про історичну роль пролетаріату на основі глибокого аналізу тодішньої міжнародної обстановки та стану світового робітничого руху. Г. М. Панкратова підкреслювала, що В. І. Ленін розвинув вчення про диктатуру пролетаріату відповідно до нових історичних умов боротьби робітничого класу у період імперіалізму. До названих праць за своїм характером безпосередньо належить і стаття «Проблеми вивчення історії пролетаріату», яка була опублікована в першому збірнику «Істории пролетариата». Ці видання виходили з ініціативи й під редакцією Ганни Михайлівни в 1930—1935 рр. Вони відіграли важливу роль у розробці історії робітничого класу нашої країни.

Праці Г. М. Панкратової написані в дусі пролетарського інтернаціоналізму. Вона вперше збирала, проаналізувала і узагальнила з марксистсько-ленінських позицій величезний фактичний матеріал з історії формування багатонаціонального пролетаріату Росії, розвитку його інтернаціоналістської ідеології та єдності під час боротьби проти царизму і капіталізму. Ганна Михайлівна приділяла велику увагу викриттю перекручень реакціонерами всіх мастей історичного процесу, зокрема, спроб українських буржуазних націоналістів підірвати єдиний фронт класової боротьби робітничого класу Росії, «довести відсутність» національного пролетаріату на Україні й у зв'язку з цим передумов союзу робітничого класу та селянства, неможливість гегемонії пролетаріату під час трьох російських революцій (с. 138—139). Вона вела безкомпромісну боротьбу проти будь-яких буржуазних, буржуазно-націоналістичних, опортуністичних, ревізійністських фальсифі-

кацій і перекручень історії робітничого класу нашої багатонаціональної Батьківщини. В опублікованих вибраних працях вчена рішуче виступає проти спроб антикомуністів заперечувати гегемонію пролетаріату в революційному русі, а також величезне значення історичного досвіду Великого Жовтня для міжнародного робітничого класу.

У книгу ввійшов ряд праць, присвячених першій російській революції 1905—1907 рр. і гегемонії в ній пролетаріату, а саме: «Робітничий клас і робітничий рух напередодні революції 1905 року», «Перша російська революція і міжнародний революційний рух (до 50-річчя першої російської революції 1905—1907 рр.)», «Текстильники в революції 1905—1907 рр.», «Робітники заводу «Серп і молот» у 1905 р.». Перша праця (опублікована в 1925 р.) є фактично початком у радянській історіографії глибокого дослідження на основі марксистсько-ленінської методології історії пролетаріату й робітничого руху напередодні та в період революції 1905—1907 рр. У другій праці розкрито місце останньої в міжнародному революційному русі, дано обґрунтовану критику російської й зарубіжної буржуазної та реформістської фальсифікації революції, її рушійних сил і особливо ролі у ній пролетаріату. Третя праця висвітлює процес формування основних кадрів текстильників, розвиток їх класової свідомості, місце і роль у революції 1905 р. В четвертій статті наводяться автобіографії кадрових робітників заводу «Серп і молот» — активних учасників першої російської революції.

Велику організаційну роботу Г. М. Панкратова також провела по створенню «Історії фабрик і заводів». Цьому питанню в книзі присвячено дві праці: «Завдання й методи історичного дослідження у справі створення «Історії заводів» (опублікована в «Істории пролетариата СССР», М., 1932, зб. 12) та «Завдання і значення руху по створенню «Історії заводів СРСР» (додаток до VII Міжнародного конгресу історичних наук у Варшаві, серпень 1933 р.).

В рецензованій книзі вміщено вступну статтю до I тому документів і матеріалів «Рабочее движение в России в XIX в.» (М., 1951), у якій розкрито ряд проблем історії пролетаріату нашої країни. У центрі уваги дослідниці — формування й боротьба проти експлуататорів робітничого класу Росії в умовах кризи феодально-кріпосницької системи, зародження та розвитку капіталістичного способу виробництва.

На жаль, у книгу в зв'язку з її великим обсягом не ввійшли дві вступні статті Г. М. Панкратової до II й III томів документів і матеріалів «Рабочее движение в России в XIX в.», які є цінним вкладом у дослідження історії пролетаріату Росії після реформи 1861 р., коли швидко відбувався процес формування робітничого класу. Щоправда, один з важливих аспектів цієї проблеми розкрито в статті «Пролетаризація селянства та його роль у формуванні промислового пролетаріату Росії (60—90-і роки XIX ст.)», яка була опублікована в

«Исторических записках» (т. 54, М., 1955).

Досить актуально звучить невелика за обсягом публікація — передмова Ганни Михайлівни до дослідження з історії професійно-технічної освіти в Росії, яке було опубліковане близько 30 років тому. Ця праця знайомить нас із громадською і науково-педагогічною діяльністю Г. М. Панкратової. У цій публікації розкриваються лєнінські ідеї про завдання політехнічної освіти в радянській школі. Великий вклад внесла Ганна Михайлівна у створення в 1940 р. шкільного підручника з історії СРСР, що перевидавався 22 рази.

Вихід у світ вибраних праць Г. М. Панкратової слід розглядати як перший вдалий крок по створенню повного зібрання її творів. Це тим більш необхідно зробити, оскільки ряд її важливих праць не переви-

давався. Бажано було б також підготувати видання рукописної спадщини Ганни Михайлівни (неопублікованих статей, листів, заміток тощо).

Слід відзначити, що тираж книги (2100 примірників) не може задовольнити попит читачів на неї. А це в свою чергу знижує можливість широкого використання у науковій роботі цього цінного видання, яке зразу ж стало бібліографічною рідкістю.

Багатопланова творча спадщина Г. М. Панкратової націлює дослідників на дальшу глибоку розробку корінних проблем історії робітничого класу СРСР, допомагає у справі політичного виховання нових поколінь будівників комунізму.

З. В. ПЕРШИНА (Одеса),

П. І. ВОРОБЕЙ (Одеса)

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ДО 40-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

Про Велику Вітчизняну війну написано чимало ґрунтовних узагальнюючих праць, монографічних досліджень з окремих проблем, видано значну кількість збірників документів і мемуарної літератури. Однак інтерес науковців до вивчення подій тих воєнних років не зменшується. За період, що минув з моменту закінчення війни, вчені глибоко вивчили і систематизували відповідні джерела, виробили методикку досліджень. Це допомагає їм на сучасному етапі розвитку історичної науки створювати оригінальні праці. Саме таке завдання поставлене перед суспільствознавцями в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років».

До славного ювілею готуються і вчені, і видавці. Останнім часом читачі мали можливість ознайомитися з рядом нових праць з воєнної тематики, випущених видавництвом «Наукова думка». Це, зокрема, монографія В. І. Клокова «Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск». Інтерес до неї зріс в зв'язку з тим, що її автор — нині відомий учений, член-кореспондент АН УРСР, Герой Радянського Союзу — брав безпосередню участь у «рейковій війні».

Бойову діяльність комуністичного підпілля на Україні в 1941—1944 рр. висвітлено у книзі В. І. Кучера. Автор показав різноманітні форми допомоги народних месників Червоній Армії, вклад підпілля в перемогу над ворогом.

До 40-річчя визволення республіки від фашистських окупантів видавництво готує дві праці. До цієї дати, зокрема, приурочений вихід у світ восьмого тому багатотомної «Історії Української ССР», в якому знайшли відображення найновіші досягнення українських радянських істориків у вивченні героїчної сторінки минулого нашої республіки. Історія УРСР періоду 1941—1945 рр. викладається в ньому на широкому тлі подій Великої Вітчизняної війни, в нерозривному зв'язку з боротьбою і трудовими зусиллями всіх братніх народів СРСР. Порівняно з виданням українською мовою книга значно доповнена новими матеріалами.

Друга праця «Борьба трудящихся западных областей УССР против фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны Радянского Союза» підготовлена співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР. Використавши широке коло

джерел, колектив її авторів всебічно висвітлив вклад трудящих західних областей України у перемогу над фашистською Німеччиною.

У 1984 р. видавництво випустить монографію О. Р. Куц «Борьба СССР за демократическое решение польского вопроса, 1941—1945 гг.», в якій на матеріалах радянських і зарубіжних архівів розкривається один з важливих аспектів зовнішньополітичної діяльності Радянської країни в період війни. Автор детально показує, як на конференціях у Тегерані та Ялті радянська дипломатія зірвала спроби імперіалістичних кіл США і Великобританії відродити буржуазну польську державу. В книзі розвінчуються сучасні спроби представників агресивних кіл імперіалізму домогтися «ревізії Ялти».

Безпосередньо до 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні у 1985 р. буде випущено ряд книг, серед яких слід виділити двотомник «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944 гг.». Ця фундаментальна праця, авторами якої виступають відомі фахівці з даної проблеми, є найбільш повним узагальнюючим дослідженням боротьби радянських людей на тимчасово окупованій фашистами території України.

В першій книзі — «Борьба в подполье» розкрито процес становлення і діяльності комуністичного підпілля, висвітлюється структура та бойові дії окремих підпільних груп, показано саботаж населенням воєнних, економічних і політичних заходів окупантів. У другій книзі — «Партизанская борьба» розглядається роль Українського штабу партизанського руху в керівництві діями народних месників, розповідається про виникнення партизанських країв та зон, допомогу партизанів частинам Червоної Армії. В праці, яка виходить під загальною редакцією члена-кореспондента АН УРСР Ю. Ю. Кондуфора, всебічно обґрунтована і висвітлена роль Комуністичної партії в розгортанні народної війни в тилу фашистських загарбників.

Звірства фашизму, його людононенавистницька сутність, політика масового знищення окупантами радянських людей викриті в праці Т. С. Першиної «Фашистский геноцид на Украине. 1941—1944 гг.». Вона є першою в радянській історіографії монографією з даної теми.

Цікавою постановкою проблеми відзна-

чається дослідження А. М. Зеніної «Боевое содружество советских партизан в годы Великой Отечественной войны. 1941—1944». Автор ставить за мету показати єдність народів СРСР у партизанському русі, інтернаціональний характер останнього, висвітлити взаємодію партизанських формувань, створених на окупованих територіях окремих республік, їх героїзм у боротьбі з фашистами.

Важливу роль у перемозі радянського народу відіграла підтримка боротьби СРСР міжнародним комуністичним і робітничим рухом. На прикладі діяльності угорських інтернаціоналістів цю тему розкриває М. С. Держалюк у книзі «Венгерские интернационалисты в Великой Отечественной войне».

Крім монографій, читачі одержать два ґрунтовні збірники документів: «Боевое

братство народов СССР. Дружба и массовый героизм народов СССР в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне» і друге видання тритомного збірника «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945».

Характерною рисою літератури, яка виходить до 40-річчя Великої Перемоги, є показ у ній ворожого соціальної природі людства характеру війни, її зв'язку з найчорнішими силами світової реакції і водночас миролюбного характеру зовнішньої політики СРСР, його боротьби за мир, безприкладного героїзму радянських людей. У ній також дається переконлива відсіч спробам буржуазних суспільствознавців фальсифікувати хід воєнних дій, переглянути уроки Великої Вітчизняної війни.

В. Ф. ВЕРСТЮК (Київ)